

T.C.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**SELÇUKLULAR VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE KİTAP VE KÜTÜPHANE
KÜLTÜRÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CENGİZ GÜLER

DANIŞMAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ ABDOLVAHİD SOOFİZADEH

AKSARAY 2020

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**SELÇUKLULAR VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE KİTAP VE KÜTÜPHANE
KÜLTÜRÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CENGİZ GÜLER

DANIŞMAN

**DR. ÖĞR. ÜYESİ ABDOLVAHİD
SOOFİZADEH**

AKSARAY 2020

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren (....) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı: Cengiz

Soyadı: GÜLER

Bölümü: Tarih

İmza:

Teslim tarihi:

TEZİN ADI

Türkçe Adı: Selçuklular ve Beylikler Döneminde Kitap ve Kütüphane Kültürü

İngilizce Adı: Book and Library Culture in the Period of Seljuks and Principalities

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: Cengiz GÜLER

İmza:

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

Cengiz Güler tarafından hazırlanan “Selçuklular ve Beylikler Döneminde Kitap ve Kütüphane Kültürü” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İMZA

Danışman: (Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid Soofizadeh)
(Genel Türk Tarihi, Aksaray Üniversitesi)

.....

Üye: (Doç. Dr. Cihat Yıldırım)
(Türkiye Cumhuriyet Tarihi, Aksaray Üniversitesi)

.....

Üye: (Prof. Dr. Haşim Şahin)
(Ortaçağ Tarihi, Sakarya Üniversitesi)

.....

Tez Savunma Tarihi: 24/08/2020

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nuntarih ve..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Öğrencinin
Adı Soyadı
İmza

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Doç. Dr. Sevilay USLU DİVANOĞLU
İmza

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SELÇUKLULAR VE BEYLİKLER DEVRİNDE KİTAP VE
KÜTÜPHANE KÜLTÜRÜ

(Yüksek Lisans)

Cengiz GÜLER

AKSARAY, 2020

ÖZET

İslam Medeniyeti sıklıkla kitap medeniyeti olarak tanımlanmıştır. Birçok ayet ve hadis ilme teşvik ettiğinden dolayı Müslümanlar okumaya ve yazmaya önem vererek sayısız eserler yazmışlardır. Bir İslam devleti olan Selçuklular ve onların devamı olan Türkmen Beylikleri de âlimlere ve kitaplara önem vermişlerdir. Âlimler, Selçuklu sultanlarının teşvikiyle sayısız eserler yazmışlar ve kütüphaneleri doldurmuşlardır. Selçuklular döneminde kitap telifi o kadar yaygınlaştırmıştır ki Selçuklular döneminde kendine has bir kitap kültürü oluşmuştur. Bu çalışmada Selçuklular ve Beylikler döneminde kitap kültürüne neredeyse her yönden değinilmeye çalışıldı. Giriş kısmında Selçukluların örnek aldığı Selçuklulardan önceki Türk devletlerindeki kitap kültüründen bahsedildi. Birinci bölümde Selçuklular döneminde kitapların içeriği, kitap sanatları, kitap malzemeleri, kitapçılar gibi kitap kültürüne dair konular ele alındı. İkinci bölümde ise kitap kültürünün gelişmesi ile oluşan kütüphanelere göz atıldı. Bu bölümde Selçuklular döneminde kütüphane türleri, işleyişi, teşkilatlanması, vakıfları ve personelleri konularını mercek altına alındı.

Bilim Kodu: 112409

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Beylikler, Kütüphane, Kitap Kültürü, Elyazması

Sayfa Adedi:149

Danışman: Dr. Öğrt. Üye. Abdolvahid SOOFİZADEH

AKSARAY UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCE
BOOK AND LIBRARY OF SELJUKS AND PRINCIPALITIES
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCE

(M. A. Thesis)

Cengiz GÜLER

AKSARAY 2020

ABSTRACT

Islamic Civilization is often described as a book civilization. Since many verses and hadiths encourage knowledge, Muslims have written countless works with an emphasis on reading and writing. Seljuks which an Islamic state and the Turkmen Principalities which their continuation Turkmen Principalities also gave importance to scholars and books. Scholars wrote numerous works and filled libraries with the encouragement of the Seljuk sultans. In the Seljuk period, book promotion became so widespread that a unique book culture was created during the Seljuk period. In this study, it was tried to touch on book culture in almost every aspect during the Seljuks and Principalities. In the introduction part, the book culture in the Turkish states before the Seljuks, which the Seljuks took as an example, was mentioned. In the first part, during the Seljuk period subjects related to the book culture such as the content of books, book arts, book materials, bookstores were discussed. In the second part, the libraries formed with the development of the book culture were browsed. In this part, during the Seljuk period library types, their functioning, organization, foundations and employees were examined.

Science Code: 112409

Keys Words: Seljuks, Principalities, Library, Book Culture, Manuscript

Religion Page Number:149

Supervisor: Abdolvahid SOOFIZADEH

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU	I
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	II
JÜRİ ONAY FORMU	III
ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ.....	1
1.SELÇUKLULAR VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE KİTAP KÜLTÜRÜ.....	15
1.1.Kitapların Muhtevası	17
1.2.Kitap ve Yazı Malzemeleri	21
1.3.Kitap Sanatları	28
1.4.Nakil ve Edâ Yolları	36
1.5.Tercüme ve Şerh	45
1.6.Elyazmalarında Görülen Kayıtlar	50
1.7.İthaf Geleneği.....	58
1.8.Verraklar	64
2.SELÇUKLULAR VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE KÜTÜPHANECİLİK	70
2.1.Kütüphane Çeşitleri.....	72
2.1.1.Hususi Kütüphaneler	72
2.1.2.Cami Kütüphaneleri	77
2.1.3.Medrese Kütüphaneleri	80
2.1.4.Kervansaray (Ribat) ve Hangah Kütüphaneleri	86
2.1.5.Türbe, Dergâh, Hastane ve Diğer Kütüphaneler	89
2.2.Kitap ve Kütüphane Vakıfları	92
2.3.Kütüphane Görevlileri	97

2.4.Yararlandırma ve Ödünç Verme	101
2.5.Fihristler ve Kataloglama.....	104
2.6.Kitap Temin Etme ve Zenginleştirme.....	106
2.7.Kütüphane Binaları ve İç Düzeni.....	108
2.8.Kütüphanelerin Akıbetleri	111
SONUÇ	115
KAYNAKÇA.....	117
EKLER	129
TEZ DEĞERLENDİRME FORMU.....	150

KISALTMALAR

Age: Adı geçen eser

Agm: Adı geçen makale

Agt: Adı geçen tez

Bkz: Bakınız

b.: Bin

C.: Cilt

Çev.: Çeviri

Ed.: Editör

Haz.: Hazırlayan

Hiz.: Hazreti

MÖ.: Milattan Önce

MS.: Milattan Sonra

Nşr.: Neşreden

ö.: Ölüm

TTK: Türk Tarih Kurumu

TDK: Türk Dil Kurumu

S.: Sayı

s.: Sayfa numarası

GİRİŞ

Günümüzde mevcut olan kaynaklara göre Türklerin ilk alfabesi, Orhun yazıtlarında kullanılan Göktürk alfabesidir. Türklerin yazıyı ilk ne zaman kullandıkları ve bu alfabeyi ne zaman buldukları tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Fakat yazıyı Orhun yazıtlarından çok önceleri kullandıkları kesindir. Zira yazının bulunma sebeplerinden biri devlet idaresi ve ticaret olduğundan dolayı başta İpek yolu olmak üzere çok geniş coğrafyalara hükmetmiş olan Türk devletlerinin yazı olmadan yönetilmesi imkânsızdı.¹ Ayrıca arkeolojik kazılarda ortaya çıkan kalıntılar, Türklerde yazının 2500 yıllık geçmişi olduğu göstermektedir. Esik kurganında bulunan çanağın üzerindeki yazıdan anlaşılabacağı üzere MÖ. V. Yüzyılda Türklerin Orhun Yazıtları üzerindeki runik yazıyı kullanmışlardır. Çanağın üzerine iki satır halinde “*Han ’ın oğlu 23 ’ünde öldü. Esik halkının başı sağ olsun.*” yazılmıştır.²

Orhun yazıtlarından önce Türklerde yazının kullanıldığına dair yabancı kaynaklarda da önemli bilgiler bulunmaktadır. Bizanslı müellif Prokopios’un verdiği bilgiye göre Oğur boylarının daha VI. Yüzyılda kendilerine ait bir yazıları vardır.³ Aynı yüzyılda Göktürk hükümdarlarının Çin imparatorları ile yazışmalarda Türkçe mektup yazdıkları bilinmektedir. Ancak bu mektupların Çince tercümeleri günümüze ulaşmıştır.⁴ İstemi Yabgu’nun, Soğdlu bir diplomat olan Maniakh ile Bizans’a gönderdiği mektupta Türk yazısı ile yazılmıştır. Çin yıllıklarındaki kayıtlarda ise “Uygurların ataları Kao-ku’ler Çince yazarlar, fakat Hunca da yazarlardı... Klasikleri Hun dili ile okurlardı...” şeklinde anlatılmaktadır.⁵

Buraya kadar verilen örneklerden de anlaşılabacağı üzere yazının Türkler tarafından MÖ. 500’lü yıllardan bu yana kullanıldığı tarihi bir gerçektir. Ancak burada önemli olan asıl konu, hükümdarların kullandığı bu yazı halk arasında da yaygın mıydı? Türk hakanlarının

¹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2010, s. 321.

² Yaşar Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 207.

³ Kafesoğlu, **age**, s. 321.

⁴ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2015**, Pegem Akademi, Ankara 2015, s. 11.

⁵ Kafesoğlu, **age**, s. 322.

diktirdiği yazılı anıtlar okunduğunda kendinden sonraki hakanlara ve halka hitaben yazıldığı görülmektedir. Barthold bu konu hakkında görüşü şöyledir: *“Böyle mükemmel yazı şeklinin var olması, bu yazıtı yazanların bundan başka birçok yazıt yazdığını da göstermeli, Ne yazık ki, bu konuda veriler yok. Halkın yazıtı okumaya davet edilmesi ilgi çeker ve okuma yazma bilmenin gayet geniş olduğunu gösterebilirdi. Fakat göçebe yaşayış koşullarında bunu beklemek zordur. Bu davetinin bir türlü belagat şekli olması ve her halde mecâzi anlamda kullanılması çok daha olasıdır.”*⁶ Ancak Barthold bu yorumunu büyük hanedan anıtları ve birkaç Yenisey anıtından yola çıkarak yapmıştır. Barthold’un bu çıkarımı yaptıktan sonra arkeolojik kazılarla yeni birçok yazıt ve üzerinde Runik harflerle yazılmış eşyalar bulunmuştur. Bunun dışında okuma ve yazmanın yaygın olması için konargöçer bir hayat tarzı büyük bir engel değildir.

Son zamanlarda yapılan araştırmalarda gün yüzüne çıkan metinler veya bulgular, aslında İslamiyet öncesi Türk toplumları arasında yazının yaygın olduğunu açıkça göstermektedir. En başta Orhun Yazıtları olmak üzere Türk hakanlarının diktirdiği birçok yazıt, Türk milleti ve sonraki nesiller tarafından okunup ders alınması amacıyla yazılmıştır. Yazıtlardaki üsluba bakıldığında halka hitaben yazıldığı çok açıktır. Çünkü yazıtlarda Türk milletin bu yazıtları okumaya davet edildiği ve gelecek nesillerinde ders almaları için taşlara yazıldığı açık bir şekilde belirtilmektedir. Okuma ve yazma bilmeyen bir halka böyle bir üslupla yazıtlar yazdırılıp diktirilmesinin başka bir açıklaması yoktur. Bu yazıtların dil yapısı da incelendiği zaman Türk diline son derece uygun bir şekilde hazırlanan bir alfabe kullanılmaktadır. Okuma yazma kültürü olmayan bir toplumun, işaret sayısı büyük olan ve gayet zor bir imla kuralları bulunan kendi dillerine ait mükemmel bir yazı sistemini oluşturmaları muhtemel değildir. Çünkü böyle bir yazı sisteminin oluşması için bu yazıtların dışında daha birçok yazılı eser bırakmış olmaları gerekmektedir.

Eğitimin önemini ve değerini en iyi şekilde bilen ve saygı gösteren bir millet olarak Türk toplumlarında yazının halk tarafından kullanılması çok doğaldır. Zira MS. III. yüzyılda yaşayan Avrupalı tarihçi Solin, Türk eğitim tarihi hakkında bilgi veren ilk eser olan “Muhtelif Devletler Tarihi” adlı kitabında Türk kavimlerini “yüksek derecede kültürlü ve eğitimci bir kavim” olarak kaydetmiştir.⁷

⁶ Dimitri Vasiliev, “Kök Türklerin Okuma Yazma Bilme Sorunu”, **Erdem**, C: 12, S: 36, 2000, s. 1045.

⁷ Yusufcan Yasin, “8-13. Yüzyıllarda Uygurlarda Eğitim”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S: 4, 2014, s. 152.

VI. Yüzyıla ait bir Çin kroniği, Türk halkının okuma yazma bildiğine dair şu bilgiyi vermektedir; 574 yılında bir Türk kağanının isteği üzerine Kuzey Ts'i Hanedanı İmparatoru Hov-çu, bir Budist keşişe “Nirvana-Sutra” adında Budizm’in ilkelerini içeren bir kitabı Türkçeye çevirmesini ve daha sonra bu kitabı Türkler arasında Budizm’i yaymak için aralarında dağıtmasını emretmiştir.⁸ Konargöçer Göktürk milleti arasında Budizm’in misyonerler tarafından sözlü değil de yazılı kaynaklar ile propaganda yapılmasının istenmesi, VI. Yüzyıl gibi eski bir dönemde halk arasında okuryazarlığın yaygın olduğuna bir delildir.

Yukarıdaki kaynaklara göre arkeolojik kazılar neticesinde, üzerinde Runik alfabeler ile yazılmış yazıların olduğu birçok ev eşyası ve silah bulunmuştur. Türkler yazıyı sadece taşlara değil, para, tabak, çanak, kılıç, hançer, küpe, yüzük, kemer, tas gibi günlük hayatta kullandıkları eşyaların üzerlerine de yazmışlardır. Günlük hayatta sıradan insanların kullandığı bu eşyaların ne için kullanıldığı veya kime ait olduğu yazılıdır. Bu eşyaların üzerinde kime ait oldukları ve hangi amaçla kullanıldığının yazılması dışında kimi eşyalarda herkes tarafından okunup anlaşılması için yazıldığını açıkça belirten eşyalar da bulunmaktadır. Bunlardan birine örnek verilecek olursa, üzerinde yeni nişanlanan bir kıza hediye alındığına dair yazı olan bir küp bulunmaktadır.⁹

Günlük hayatta kullanılan bu bulgular üzerinde çokça yazının bulunması, daha Hunlar veya Göktürkler devrinde Türk toplumları tarafından hayatın her alanında yazının kullanıldığını açık bir şekilde göstermektedir. Ancak Türklerin yazıyı eski çağlardan itibaren kullandıkları bilinse de günümüze ulaşabilen kâğıt üzerine yazılı en eski metin IX. yüzyılda Uygurlara aittir. Buraya kadar anlatılanlardan günümüze kadar yazıtlar dışında çok fazla yazılı kaynağın ulaşmadığı düşünüldüğünde, Türklerin daha önce de kâğıt ve benzeri malzemeler kullandıkları kabul edilirse, çok eski dönemlerden itibaren yazıyı bilen bir milletin bu yazılı metinleri koruma ve saklama gibi bir alışkanlıkları olmadığı düşünülebilir.

Bazı araştırmacılar yazı dillerinin devamlığının ancak yerleşik hayatın içinde oluşabileceğini, bozkırda konargöçer hayatın içinde oluşan yazı dilleri Göktürk alfabesi gibi

⁸ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, çev: Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 53; Vasiliev, **agm**, s. 1047.

⁹ Vasiliev, **agm**, s. 1050; Akyüz, **age**, s. 13.

kısa ve dar çevrelerin ürünü olarak kalacağını savunmaktadırlar.¹⁰ Bundan dolayı Eski Türklerin konar-göçer bir hayatı tercih ettikleri için yazılı metinleri koruyamadıkları sonucunu çıkarmaktadırlar. Ancak her geçen gün yeni tarihi kaynakların ortaya çıkmasıyla İslamiyet öncesi Türklerin aslında yazma eserleri korumak için kütüphaneler kurduğu ortaya çıkmıştır. Türkler, sadece yazıt dikmeye ve kitaplar yazmaya önem vermemiş, ayrıca yazdıkları eserlerin korunması ve istinsahı için de dikkat etmişlerdir.

Günümüzde Türk tarihine ait ilk kütüphanenin Uygurlara ait olduğu görüşü hâkimse de, aslında ilk Türk kütüphanesinin V. Yüzyılın başlarında kurulan Kuzey Lian Hun Devleti'ne ait olduğu görülür. Kuzey Liang Hun Devleti, MS. 401 yılında Çin'in Kansu eyaletinde Meng-hsün (Monsun) tarafından kurulmuştur. Meng-hsün, hem iyi bir asker hem de bir bilgeydi. Tarih, din, astronomi, sanat ve edebiyat alanlarında bilgi sahibiydi. Özellikle ömrünün son yıllarında kendini iyice bilime vermiş ve Sung sarayından Çin eserleri istemiştir. Bunun karşılığında kendi tarihçilerine yazdırdığı Liang Tarihi ve Tun-Huang Tarihi kitaplarını Sung sarayına göndermiştir. Budizm'i seçmiş ve Konfüçyüs'ün öğretilerine merak salmıştır. Onun bu bilge kişiliğini gören birçok rahip Lian chou bölgesine gelerek çeviri faaliyetlerinde bulunmuşlardır.¹¹

Meng-hsün'ün hüküm sürdüğü dönemde Dun-Huang şehrinde 280 tane Budist tapınağı inşa edilmiştir. Her tapınağın içerisinde çeşitli kitapların yer aldığı birer kütüphane bulunmaktaydı. Meng-hsün'ün en zengin kütüphanesini, Budist din kitapları doldurmaktaydı. 433 yılında Meng-hsün hastalanarak ölmüş ve yerine oğlu Mu-chien geçmiştir. Mu-chien babası gibi iyi bir yönetici değildi. Ancak babası gibi bilime düşkün bir hükümdardı. Onun devrinde Dun-huang ve Kuts'ang gibi şehirlere birçok kütüphane inşa ettirdi ve bu şehirleri fikir ve sanat merkezi haline getirdi.¹² Daha sonra bu bölgeye Uygurlar hâkim olmuşlardır. Bu bölgedeki kütüphaneleri daha da zenginleştiren Uygurlar, Kuzey Liang Hun Devletinden miras kalan eserleri Türkçeye tercüme etmişlerdir.

¹⁰ Şinasi Tekin, **Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kağıt Damgaları**, Dergah Yayınları, İstanbul 2017, s. 24.

¹¹ Tilla Deniz Baykuzu, "Kuzey Liang Hun Devleti", *Türkler*, C: 1, **Yeni Türkiye Yayınları**, Ankara 2002, s.760.

¹² Yasin, **agm**, s. 157.

745 yılında Göktürk Devleti'nin yıkılması ile birlikte Ötüken merkezli Uygur devleti kurulmuş, Hunlar ve Göktürklerin maddi ve manevi mirasçısı olmuşlardır.¹³ Dolayısıyla onlardaki yazılı kültürü sürdürmüşler, hatta daha da geliştirmişlerdir. Uygur Türkleri, Göktürk alfabesinin dışında kendilerine ait bir başka Türk alfabesi oluşturmuşlardır. Uygurlar, bulundukları coğrafyada yaygın olan Mani dinini benimsemiş ve bu dinin etkisi ile yerleşik hayata geçmişlerdir. Yerleşik hayata geçmeleri ile birlikte bilim ve sanat alanlarında ileri derecede gelişme gösterdikleri arkeolojik kazılarda çıkan kalıntılardan anlaşılmaktadır. Uygurlar, kendilerinden önceki Hunlar ve Göktürkler gibi eğitime büyük önem vermişlerdir. A.Von Gabin'in verdiği bilgiye göre Uygurlar, çocuklarının okuma ve yazma öğrenmeleri için özel okullar kurmuşlardır. Ayrıca Uygur yazısının yazım kurallarının da kazılarda ortaya çıkan bir alfabe cetvelini örnek göstererek bu dönemde meydana getirildiğini aktarır.¹⁴

Şehir hayatına geçtikten sonra gözle görülür bir şekilde eğitim ve kültür alanında ciddi bir gelişim gösteren Uygurlar, “buyan” olarak adlandırdıkları İslami dönemdeki vakıf medreselerine benzeyen okullarda çocuklarına ileri derecede eğitim vermekteydiler.¹⁵ Bu okullardan aldıkları eğitimler ile artık doğu ve batı dillerinde de kitaplar yazmaya başlamışlardı. Dun-Huang ve Turfan bölgelerinde yapılan kazılarda elde edilen çeşitli elyazmalarında ve basma kitaplardan, Uygurların birçok dilde konuşabildikleri ve yazabildikleri anlaşılmaktadır.¹⁶ Buna örnek olarak Türkçe, Çince ve Suğdak dillerinde yazılmış olan Kara-Balgasun Yazıtı, Türk kültür tarihi bakımından büyük öneme sahiptir.¹⁷ Eğitime son derece önem veren ve kendilerine ait bir Uygur alfabesi oluşturan Uygurlar

¹³ Bahaeddin Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, 6. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 376.

¹⁴ Yasin, **agm**, s. 153.

¹⁵ Buyan kelimesi Sanskritçede hayrat veya hayrat yeri anlamlarında kullanılan punya kelimesinden gelmektedir. Buyan kelimesi Türk devletlerinde ilk kez Uygurlar devrinde kullanılmıştır. Buyan adını verdikleri kurumlar, Budist rahipler ve talebeler için hem bir eğitim alanı hem de konaklama yeri idi. Daha geniş bilgi için bkz: Emel Esin, “Muyanlık Uygur “Buyan” Yapısından (Vihâra) Hakanlı Muyancılığına (Ribât) ve Selçuklu Han İle Medresesine Gelişme”, **Malazgirt Armağanı**, TTK Basımevi, Ankara 1972, s. 79.

¹⁶ Yasin, **agm**, s. 153.

¹⁷ Bahaeddin Ögel, **Dünden Bu Güne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 189.

arasında okuryazarlık o kadar yaygındır ki, kölelerin bile günümüzdeki gibi hukuki ve anlaşma metinleri de ortaya çıkmıştır.¹⁸

İslamiyet Öncesi Türk dünyasında kitap ve kütüphane kültürü Uygurlar ile birlikte zirveye ulaşmıştır. Çin elçisi Wang Yen-Te, Turfan'da 50 kadar mabedin bulunduğunu ve her birinin kendine ait kütüphanesi olduğunu yazar.¹⁹ Marujo d'Ohsson "Moğol Tarihi" adlı eserinde bir Çinli seyyahın naklettiği bilgiye göre Uygur şehirlerinde halka açık devlet kütüphanelerinin olduğu bilinmektedir. A. Von Le Coq ve Aurel Stein gibi arkeologların öncülüğünde Ho-ço, Dun-Huang ve Turfan gibi bölgelerde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Bin-Buda Mağarasında Uygurlar dönemine ait bir kütüphane bulunmuştur. Bu kazılarda ortaya çıkan Uygurlara ait Uygur alfabesiyle yazılmış 30.000 kadar kitap Avrupa kütüphanelerine nakledilmiştir.²⁰ Ögel, bu kitapların günümüze kadar ulaşmasını, çölleşmiş olan bu şehirlere asırlarca yağmur yağmadığından dolayı rutubet oluşmadığı için kumlar arasında çürümediklerini belirtmiştir.²¹ Bu kitaplar arasında Sanskritçe-Uygurca ve Çince-Uygurca gibi farklı dillere ait sözlüklerde bulunmaktadır. Bu sözlükler Uygurların dil ve tercüme alanlarındaki gelişmişliklerini göstermektedir.²²

Uygurlar devrinde kitap kültürünün gelişmesi ile birlikte cilt, minyatür ve tezhip gibi kitap sanatlarında da gelişmeler olmuştur. Ho-ço, Dun-Huang ve Turfan gibi şehirlerde bulunan Uygurca elyazmaları, Uygurların resim, minyatür, tezhip ve ciltçilik sanatlarında ne kadar gelişmiş olduklarını ortaya koymaktadır. Bu kitap sanatları Uygurların eğitime ve kitaba verdikleri önemi anlamak açısından son derece önemlidir.

A.Von Le Coq, Ho-ço şehrinde yaptığı kazıda Uygurca el yazmaları arasında iki cilt parçası bulmuştur. Bu cilt parçaları bir kitap sanatı olarak ilk cilt sanatı örneğidir.²³ Ayrıca

¹⁸ Yasin, **agm**, s. 153.

¹⁹ Özkan İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 60-61.

²⁰ Müjgan Cunbur, "Türk Kütüphaneciliğinin Tarihi Kökleri", **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, C: 12, S. 3-4, 1963, s. 105.

²¹ Bahaeddin Ögel, **Dünden Bu Güne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 212.

²² Yasin, **agm**, s. 154.

²³ Ahmet Saim Arıtan, "Ciltçilik", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1988, s. 551; Emel Esin, "Bitig İlk Devir Türk Kitap Sanatları", **Kemal Çığ'a Armağan**, Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1984, s. 113.

o tarihlerde Uygurlar tarafından klişe baskının kullanıldığı bilinmektedir.²⁴ Bazı Avrupalı sanat tarihçileri, kitap cilt sanatının Çinlilerden Türklere geçtiğini savunmuşlardır. Wolfram Eberhard, “Çin Tarihi” adlı eserinde bu görüşün aksini savunur. Eberhard, Çinlilerin kitaplarının tomar halinde olduğunu ve Çin kitaplarının ciltlenemeyeceğini ortaya koyarak bu görüşü çürütmüştür.²⁵ Çinlilere cilt sanatını Çin’e giden Uygurlar öğrettiği gibi Abbasiler devrinde de Samarra’ya giden Uygurlar, İslam coğrafyasında cilt sanatının gelişmesine öncülük etmişlerdir.²⁶ Zira İslamiyet dönemine ait günümüze ulaşan ilk kitap cilt sanatı örneği Kahire’de bir Türk devleti olan Tolunoğulları’na aittir.²⁷

İlk örnekleri VIII-IX. yüzyıllarda Uygurlarda görülen bir başka kitap sanatı da tezhiptir. İlk tezhip sanatı, Ho-ço şehrinde yapılan kazılarda Uygurlara ait duvar resimlerinde görülmektedir. İslamiyet Öncesi Türklere ait bir başka kitap sanatı da minyatürdür. Uygur elyazmalarında çizilmiş olan minyatürler, Uygur duvar resimlerinin küçültülmüş örneklerinden başka bir şey değildir.²⁸ Türklere ait en eski minyatür örnekleri yine Ho-ço kazılarında ortaya çıkmıştır. Burada bulunan minyatürler Uygurlarda kitap kültürünün ne kadar ileri bir seviyeye ulaştığını gösterir. Örneğin IX. yüzyıla ait Uygurca bir kitapta yer alan minyatürde altı adamın sıralı bir halde yazı masalarında oturmuş bir şekilde tasvir edilmiştir. Öndeki üç adam masadaki kâğıtlara yazı yazarken, arka masada oturanlarda hazırlanır bir durumdadır.²⁹

Dönemin yazılı kültürünü resmeden tek örnek bu değildir. Ayrıca dönemin kitap kültürünü yansıması bakımından kazılar sonucunda ortaya çıkartılan duvar resimleri de önemlidir. Bu duvar resimleri dönemin kültürel hayatını yansıtan birinci el kaynaklardır. Resimlerdeki çizimlerde dönemin kitap kültürünü yansıtan birçok örnek mevcuttur. Bahaeddin Ögel de yukarıda bahsedilen minyatüre benzer Uygurlara ait üç resim daha yayınlamıştır. Ögel’in yayınladığı resimlerden ilki bir evin üst katında kitap okuyan bir adam tasviri bulunmaktadır. Ögel, bunu “evin üst katında okuyan bir Uygur bilgini” olarak

²⁴ İsmet Binark, **Eski Kitapçılık Sanatlarımız**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1975, s. 1.

²⁵ Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 1947, s. 120.

²⁶ Binark, **age**, s. 3.

²⁷ Şeyda Memili, **Türk Kitap Sanatları Bibliyografyası**, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 317.

²⁸ Oktay Aslanapa, “Türk Minyatür Sanatının Gelişmesi”, **Erdem**, C: 2, S: 6, 1986, s. 851.

²⁹ Esin, **age**, 1984, s. 120.

nitelendirmiştir.³⁰ İkinci resimde bahçede bir sandalyede oturan bir hoca, iki tarafında dörderli halde oturmuş ve ellerinde kitaplar bulunan öğrencilere ders anlatmaktadır.³¹ Üçüncü resimde ise ellerinde kitap bulunan üç öğrenci bulunmaktadır.³² Öğrencilerin ellerindeki kitaplar bir önceki minyatürdeki kitaplar ile aynıdır. Bunların dışında Ögel'in yayınladığı bir başka duvar resminde de üzeri süslü örtüyle örtülmüş iki yazı masası tasvir edilmiştir. Masanın birinde üzerinde bir kâğıt bulunurken diğer masanın başında da bir Uygur bilgini yazı yazmaya hazırlanırken tasvir edilmiştir.³³

Uygur Türkleri arasında kitap kültürünün ileri bir seviyede olduğunu gösteren bir başka kanıt da Uygur kütüphanelerinde bulunan yazma eserlerin basma tekniği ile yazılmış olmalarıdır. Matbaanın dünyada ilk kez Asya'da denendiği herkes tarafından kabul görmektedir. Ancak bu coğrafyada ortaya çıkan matbaanın ilk kez hangi millet tarafından bulunduğu tartışma konusudur. Bazı tarihçiler matbaanın Çinliler tarafından bulunduğunu savunurken, bazı tarihçiler de Çin'e komşu olan Uygurlar tarafından bulunduğunu savunmuşlardır. Zira 1041 yılında Pi-Sheng adlı bir Çinli demirci, kitap basmak için madenden basma harfler üretmiştir. Bu bilgi matbaanın ilk kez Çinliler tarafından bulunduğu tezinin ortaya atılmasına neden olmuştur. Ancak Bossert'e göre bu tezin doğru olması pek mümkün değildir.

Bossert'e göre bir ülkede matbaanın icat edilmesi ve kullanılması için üç şartın gerçekleşmesi gerekmektedir.³⁴

- 1.Öncelikle baskıda kullanılacak alfabenin az sayıda harfi olması gerekir. Çünkü Çincedeki gibi sayısı binleri bulan şekillerin denenmesi çok uzun bir zaman alır.
- 2.Bir metnin birçok nüshasına ihtiyaç duyulması ve okuma isteğinin yaygın olması gerekmektedir.
- 3.Baskı yapılacak elverişli malzemenin bulunması gerekir.

Bossert'in ileri sürdüğü bu görüşlerden yola çıkıldığında matbaanın ilk kez Çinliler tarafından bulunduğu iddiası pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca Çinli demirci Pi-

³⁰ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C: 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 230.

³¹ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C: 3, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 74.

³² Ögel, **age**, C: 3, s. 258.

³³ Ögel, **age**, C: 3, s. 254.

³⁴ Helmuth Bossert, "Tabı Sanatının Keşfi", **II. Türk Tarih Kongresi (20-25 Eylül 1937)**, İstanbul 1943, s. 424.

Sheng'in madenden harfler yapması meselesi son derece ilginçtir. Çünkü böyle bir icadı bir demirci tarafından madenler ile bulması beklenilemez. Ayrıca binlerce şekilden oluşan Çin yazısı ile kitapların elle yazarak çoğaltılması baskıyla çoğaltılmasından daha ekonomiktir. O zaman Çinliler kendi yazılarına uymayan bu buluşu kendileri bulmaları yerine komşu olan veya kendilerine bağlı olan başka bir millettten almış olmalıdırlar. Bu millet Uygurlardır. Ho-ço ve Dun-Huang şehirlerinde yapılan kazılarında baskı tekniği kullanılmış olan ve sayıları binleri bulan Uygurca elyazmaları bulunmuştur. Ayrıca bu elyazmalarının yanında oyulmuş ahşap hareketli harfler bulunmuştur. Arkeolojik kazılar sonucu bulunan bu basma eserler ve baskı kalıpları VIII. ve IX. yüzyıllara ait kalıntılardır. Bu açıdan bakıldığında matbaa Çinlilerden önce Uygurlar tarafından kullanıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Çinlilere ait ilk basılı metinlerin de Uygurların bulunduğu coğrafyada ortaya çıkması önemli bir detaydır. Çünkü Uygurlar bu bölgeye IX. yüzyıla kadar hâkim olmuşlardır.³⁵

Yukarıda görüldüğü üzere ilk matbaa denemeleri Uygurlar tarafından yapılmaktadır. Kitap baskı sanatının Uygurlar tarafından kullanılması ve baskı tekniği ile yazılmış binlerce kitabın bulunması Uygurlarda çok fazla okuyan insanların varlığına delildir. Bu durum Uygurlarda gelişmiş bir kitap kültürünün olduğunu gösterir. Reşit Rahmeti Arat'a göre, Uygurca kitaplar arasında bu kadar çok basma eser bulunmasının nedenini, okuryazarlığın son derece yaygın olduğu Uygurlarda daha geniş bir kesimin istifade etmesi için basmakalıplarla daha kolay çoğaltılması amaçlanmıştır. Ayrıca matbaanın ilk denemeleri çoğaltmanın kolaylığı yanında dini kitapların yazılmasında ve okunmasında elde edilecek sevabında etkisi büyüktür.³⁶ Zira Uygurca baskı kitapların hemen hepsinde "buyan evirmek" olarak adlandırılan bir bölüm bulunmaktadır. Buyan evirmek bölümü, yazılan eserden elde edilecek sevabın bir başkasına hediye edildiğini anlatan bölümdür.

IX. yüzyılın başlarında Uygur Devleti'nde bu gelişmeler olurken Mâverâünnehir bölgesinde ise hem Türk tarihini hem de dünya tarihini değiştirecek gelişmeler yaşanmaktaydı. Arabistan'da ortaya çıkan ve kısa sürede Kuzey Afrika, Arap ve Fars dünyasında hızla yayılan İslam dini bu yüzyılda Türkler arasında yayılmaya başlamıştır. İslam dini başlarda bireysel olarak yayılırken Karahanlı hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han döneminde sultanın İslamiyet'i kabul etmesi ile birlikte Türk toplumu arasında hızla

³⁵ Binark, *age*, s. 61.

³⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 177.

yayılmaya başlamıştır.³⁷ Karahanlılar'ın İslamiyet'i seçmesi ile birlikte Türk dünyasında yeni bir dönem başlamıştır. Türkler, İslamiyet'i seçerek bu dinin yayılmasında ve gelişmesinde büyük rol oynamalarının yanında, İslamiyet'te kültür ve uygarlık alanında Türklerin gelişmesinde önemli etken olmuştur.

Uygurlar dönemindeki gibi kitaba ve kütüphanelere verilen önem Karahanlılar döneminde de devam etmiştir. Hatta Uygur Devletinde miras aldıkları bu kültürü İslamiyet ile daha da geliştirmişlerdir. Çünkü İslam dini, gerek ayetler gerekse hadisler ile ilme ve eğitime vurgu yapmış ve bütün Müslümanları teşvik etmiştir. Bütün bu emirlere uymaya çalışan Müslümanlar, ilme ve âlimlere büyük saygı göstermişlerdir.

Eğitime daha öncede önem veren Türkler, İslamiyet'i kabul etmeleri ile birlikte yeni dinlerinin bu emirlerine uyarak birçok eğitim kurumları inşa ettirmişlerdir. Bu dönemde ilk kez eğitim müfredatı olmayarak çeşitli alanlarda düzensiz eğitim adına medreseler kurulmuştur. Bu medreselerde eğitimin devam etmesi için birçok vakıflar bırakmışlardır. Karahanlılar dönemindeki bu vakıf kurumlarından en meşhuru İbrahim Tamgaç Buğra Han'ın Semerkant'ta yaptırdığı medresedir. Bu medresenin vakfiyesi günümüze kadar ulaşmıştır. Vakfiyeden edinilen bilgiye göre medresenin yanında bir de büyük kütüphane inşa ettirilmiştir. Tamgaç Buğra Han'ın yaptırdığı bu medrese vakıf sistemi ile çalışmasıyla bu dönem için önemlidir. Medresede eğitim gören öğrencilerin masrafları, öğrencilerin ve ilim adamlarının yararlanması için kurulan zengin kütüphanesi ve Hanefi Mezhebine göre hazırlanmış müfredatı dikkat çekmektedir. Vakfiyede; "Hakan, bilim ve din yetkilileri için, Meşhed mezarlığı bitişiğinde bir mescit, bilim araştırma ve inceleme salonları, Kur'an öğretimi için bir kütüphane, kurranın Kur'an okuması ve halkın Kur'an okumaları için bir derslik, halkı eğitmek için edep öğretmenine mahsus bir derslik ve bunların tümü, vakfın getirdiği bilimsel koşullara uygun düzenlenmiş olarak vakfedilmiştir."³⁸ Bu kütüphane sadece Kur'an öğretimi için yapılmayıp, içerisinde her türlü bilim ve sanat kitapları bulunmaktadır. Vakfiyede Kur'an öğretimi için yazmasının nedeni kütüphanenin yaptırılmasındaki amacın kutsallığına vurgu yapmaktır. Karahanlılar Devleti'nde yaptırılan

³⁷ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, s. 80-81

³⁸ Saffet Bilhan, "900 Yıllık Bir Türk Eğitim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C: 15, S: 2, 1989, s. 118-119.

bu eğitim kurumu İslamiyet'ten önce Uygurlardaki “buyan” olarak adlandırılan sistemin İslami kalıplara sokulmuş halidir.

Karahanlılar zamanla Semerkant, Buhara, Kaşgar, Taşkent, Yarkent ve Belasagun gibi şehirlerde de bu eğitim kurumu gibi yüzlerce medrese ve kütüphane inşa ettirmişlerdir. Daha önceleri ilim merkezi Bağdat iken Karahanlılar İslamiyet'i kabul ettikten sonra artık Mâverâünnehir bölgesi ilim merkezi olmuştur.³⁹

Hükümdarların vakıflar bırakarak büyük kütüphaneler inşa ettirmelerinin sebebi ilim adamlarını kendi ülkelerine gelmesini istemeleriydi. Çünkü ulemanı ilim öğrenmek için seçtikleri en iyi yol kütüphanelerdi. Eski dönemlerde elyazmalarının çok pahalı olması, bu eserlerin zenginler dışındaki insanların almasını güçleştirmektedir. Bundan dolayı hükümdarlar ilim adamlarının, eğitim gören talebelerin ve halkın kitaplara daha kolay ulaşmaları için büyük kütüphaneler inşa ettirmişlerdir.

Karahanlılar'dan önce Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinde iki asır hâkim olan Samaniler döneminde Buhara, Herat, Merv gibi şehirlerde birçok kütüphane kurulmuştur. Özellikle Buhara Kütüphanesi hakkında Samani hükümdarı Nuh bin Mansur döneminde yaşamış olan İbn Sina detaylı bilgiler vermektedir. İbn Sina adları birçok kişi tarafından bilinmeyen nadir eserler gördüğünü ve bu kadar çok kitabı hiçbir yerde görmediğini söyler. İbn Sina'nın bu kütüphaneyi kendisinin öğrendiği bilgileri başkaları tarafından öğrenilmemesi düşüncesiyle yaktığına dair rivayetler bulunmasına karşın bu rivayetler araştırmacılar tarafından kabul edilmemiştir.⁴⁰

Samaniler Devleti'nin yıkılması ile bu coğrafyayı ele geçiren Türkler, bu kütüphaneleri korumuşlar ve geliştirmişlerdir. Karahanlılar döneminde özellikle Buhara ve Semerkant şehirleri bilim adamlarını çeken en önemli ilim merkezleri olmuştur. Bu şehirlerdeki medreselerde Farabi, İbn Sina, Harezmi, Biruni Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, el-Cevheri, İbn Adnani Suzan Semerkandi gibi daha birçok bilim adamı yetişmiştir. Mâverâünnehir bölgesinin ilim bölgesi olmasında ve birçok bilim adamının yetişmesinde hiç şüphesiz siyasi ve ekonomik güven ortamının oluşmasının yanında bu coğrafyada zengin kütüphanelerin bulunmasından kaynaklanmaktadır.⁴¹ Ancak Saciye ve Semerkant

³⁹ Bilhan, **agm**, s. 13.

⁴⁰ Olga Pinto, “The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids”, **Islamic Culture**, Vol. 3, 1929, s. 218.

⁴¹ Yasin, **agm**, s. 157.

medreselerinin kütüphaneleri dışında Karahanlılar dönemine ait diğer kütüphaneler hakkında elimizde fazla bir bilgi bulunmamaktadır.⁴²

Karahanlılar döneminde kütüphanelerden istifade eden ve çalışma imkânı bulan ilim adamları Türk-İslam Medeniyetinin ilk eserlerini ortaya koymuşlardır. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig adlı eserini bu dönemde yazmıştır. XI. Yüzyılda yaşayan Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati't-Türk adlı eserini bu dönemde yazmıştır. Türkçe bir sözlük olan Divanü Lügati't-Türk'te kitap, kitap dürtmek, kâğıt, yazı, divit, kalem, hokka gibi kitap kültürü ile ilgili kavram ve atasözlerinden bahsedilmesi bu dönemde gelişmiş bir kitap kültürünün olduğunu göstermektedir. Ayrıca eserde yazıldığı dönemde okuma ve yazma faaliyetlerinin oldukça yaygın olduğunu gösteren kayıtlarda mevcuttur.⁴³

Karahanlılar'ın yaptırdığı medreseler ve kütüphaneler, daha sonraki Gazneliler ve Selçuklular dönemindeki eğitim kurumlarına örnek olmuşlardır. İlk Türk-İslam devletleri arasında önemli bir konuma sahip olan *Gazneliler Devleti*, önceleri Samanilerin hizmetinde bulunan Müslüman Türkler tarafından X. yüzyılda Afganistan'da kurulmuş ve en parlak çağını Sultan Mahmud (998-1030)'un hükümdarlığı sırasında yaşamıştır. Bilime ve eğitime büyük önem veren ve iyi bir eğitim almış olan Sultan Mahmud'un saray kütüphanesinde binlerce değerli eser bulunduğu bilinmektedir.⁴⁴

962 yılında Gazneli Mahmud tarafından Gazne şehrinde kurulan Gazneliler Devleti, Karahanlı sınırlarında teşekkül etmiştir. Gazneliler, Samanilerden aldıkları mirası devam ettirmelerinin yanında Karahanlılar'daki medrese vakıflarını görmüşler ve Horasan Bölgesi özellikle Gazne, Nişabur, Huttalan, Belh gibi şehirlerde devlet eliyle birçok medrese ve kütüphane kurmuşlardır. Gazneli Mahmud, Gazne Camii'nin yanına büyük bir medrese yaptırmıştır. Bu medresede Gazne'deki âlimlerin ve talebelerin faydalanması için birçok odalar ve yerden tavana kadar kitaplarla dolu bir kütüphanesi vardı.⁴⁵

⁴² Yasin, *agm*, s. 157.

⁴³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvâu Lugâti't-Türk*, 3. Baskı, çev: Ahmet B. Ercilasun ve Ziya Akkoyun, TDK Yayınları, Ankara 2018, s. 590, 591, 846.

⁴⁴ Tahir Harîmî Balcıoğlu, *Medeniyet Tarihinde Kütüphaneler*, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2018, s. 424.

⁴⁵ İsmail Dinçtir, *Türkiye Selçuklu Devleti'nde Eğitim Sistemi (1075-1308)*, Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2015, s. 4.

Gazneli Mahmud, âlimlere ve şairlere yaptığı lütuflarla tanınmış ve birçok şairin şiirlerinde övgüyle anılmıştır. Ahmed Çelebi, Aynî'den naklen Sultan Mahmud'un ilmi ve âlimleri sevdiği, onlara hürmet ettiği, onlara son derece cömert davrandığı ve huzurunda ilmi toplantılar tertip ettiği bilgisini vermektedir.⁴⁶ İlme ve âlimlere verdiği önemden dolayı birçok kütüphane inşa ettirilmiştir. Bu kütüphanelerden en görkemli olanı ve en önemlisi kendi sarayında bulunan saray kütüphanesidir. Bu kütüphanede Gazneli Mahmud'a sunulmuş ve ona ithaf edilerek yazılmış elyazmaları ile doluydu. Sultan, bu kütüphanede döneminin âlim ve şairlerini araştırmalar yapmaları için bir imkân sağlamıştır. Bu konuda Gazneli Mahmud'un sarayı hakkında Nicholson şöyle bahseder: "Gazneli Mahmud, sarayını döneminin en iyi bilim adamları ve edebiyatçıların buluşma yeri haline getirerek, egemenliğini tahakkuk eden şanı ve saygınlığı kazanmak istemiştir. Gazneli Mahmud'un sarayında yapılan bu ilmi toplantıları ünlü İranlı şair Firdevsi'nin dışında Utbi ve Biruni gibi bilim adamları süslemekteydi."⁴⁷ Devletşah, Sultan Mahmud'un sarayında 400 şairin bulunduğu bahseder. Bu sayı abartılı olsa bile şairlerin çokluğuna vurgu yapılmaktadır. Ayrıca Türk asıllı Minuçihri ve Ferruhi gibi şairlerde bu toplantılara katılmışlardır. Gazneliler Devleti'nde Karahanlılar'ın aksine ilmi eserler Türkçe yerine Arapça ve Farsça yazılmıştır. Bundan dolayı Gazneliler dönemi kütüphanelerinden günümüze ulaşan Türkçe eser bulunmamasına karşın birçok Arapça ve Farsça eser bulunmaktadır.⁴⁸

Gazneli Mahmud 1029 yılında Rey şehrini Büveyhiler'den almış ve Bâtınileri katletmiştir. Bâtini kütüphanelerinde zararlı Rafizi kitaplarını yok ettirmiştir. Ancak kaynaklar, Sultan'ın zararsız gördüğü yüzlerce kitabı develerle Gazne'deki saray kütüphanesine naklettiğinden bahsederler.⁴⁹ Bu olaydan yaklaşık bir asır sonra Rey'e gelen Selame b. Gıyas'ın kayıtlarına göre ve Erünsal'ın eserinde de zikrettiği gibi, Rey'de bulunan kütüphanenin hâlâ varlığını koruduğunu aktarmıştır.⁵⁰ Ayrıca Sultan Mahmud, bunun dışında Demyen, İsfahan veya diğer fethettiği şehirlerin kütüphanelerinden toplattığı

⁴⁶ Ahmed Çelebi, **İslâmda Eğitim Öğretim Târîhi**, çev: Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976, s. 86.

⁴⁷ Reynold Aleyye Nicholson, **A Literary History of the Arabs**, Charles Scribner's Sons, C. Scribner's sons, New York 1907, s. 269.

⁴⁸ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, s. 119.

⁴⁹ Nicholson, **age**, s. 268; İsmail E. Erünsal, **Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 385.

⁵⁰ Erünsal, **age**, s. 381.

kitapları da Gazne'ye getirterek burada yaptırdığı medresenin kütüphanesine vakfetmiştir. Ebu Sehl, İsfahan'ı ele geçirdiğinde Ebu Ali b. Sina'nın kütüphanesine el koymuş ve kitapları Gazne'ye taşınmıştır. 1155 yılında Gur Sultanı Alaeddin Hüseyin, Gazne şehrini ele geçirdikten sonra Gazneli Mahmud'un Gazne'deki kütüphanesine taşınan bu kitaplar ile birlikte şehirde bulunan diğer medrese ve cami kütüphaneleri de yağmalanmıştır.⁵¹

Gazneli Mahmud'un kardeşi Nasr b. Sebük Tekin de bilim adamlarını ve şairleri çok severdi. Sebük Tekin Nişabur'da Sa'diyye Medresesi'ni inşa ettirmiştir ve medresenin içine büyük bir kütüphane yaptırmıştır. Ayrıca bu kütüphane dışında Nişabur'da Ebu Sa'id, Hoca Mirek, İsfhaniyye ve Beyhakiyye medreselerinde birer kütüphanesi bulunmaktaydı. Gazneliler döneminde yaşamış olan şair Mes'ud-i Sa'd-i Selmân, Sultan II. Mesud tarafından Gazne'de kurulan kütüphanenin hafız-ı kütüblüğünü yapmış ve bu kütüphanenin zenginliğini ve düzenini şiirlerinde bahsetmiştir.⁵²

⁵¹ Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids", **Islamic Culture**, Vol. 3, 1929, s. 226.

⁵² Erünsal, **age**, s. 386.

I.BÖLÜM

SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE KİTAP KÜLTÜRÜ

Oğuzlar, 1040 tarihinde Tuğrul Bey önderliğinde Gaznelileri Dandanakan Savaşında mağlup ederek Büyük Selçuklu Devletini kurmuşlardır. Kısa bir süre büyük bir imparatorluğa dönüşen Selçuklu Devleti, Maveraünnehr, Horasan, Irak, İran, Suriye ve Anadolu'ya hâkim olmuşlardır. Kendilerinden önceki Türk devletlerinin hem siyasi hem de kültürel anlamda maddi ve manevi mirasçısı olan Selçuklular, hâkim oldukları coğrafyalardaki bilim ve sanat ortamını daha ileri seviyelere çıkarmışlardır.

Selçuklular ve onların devamı olan Beyliklerin İslam dünyasına en büyük hizmetleri, fethettikleri bölgeleri cami, medrese, darüşşifa, kervansaray, imaret, zaviye gibi yapılarla donatıp, bu kurumları zengin vakıflarla desteklemeleridir. Ayrıca dönemin ilmi seviyesini geliştirmek için inşa ettirdikleri her yapıya bir de kütüphane yaptırmışlardır. Selçuklular döneminde bilim ve eğitim alanındaki gelişmeler, Selçukluları İslam Medeniyeti içinde önemli bir konuma getirmiştir. Zira Selçuklu dönemi birçok alanda İslam tarihi ve medeniyetinde bir dönüm noktası olmuştur. Selçukluların İslam dünyasında önemli bir konuma gelmesinde Alparslan ve Sultan Melikşah dönemlerinde vezirlik yapmış olan Nizamülmülk tarafından yaptırılan medreselerin önemi büyüktür. Çünkü Selçuklulardan önce de varlığı bilinen medreselerin ilk defa bu dönemde bir devlet politikası olarak inşa edilmeye başlanmıştır. Daha önce medrese ve camilerde dağınık ve bağımsız bir şekilde yapılmakta olan dini ve ilmi tedrisat, ilk defa Nizamiye Medreseleri ile belli bir düzen ve programa bağlanarak devlet kontrolü altına alınmıştır.

Selçukluların bu medreseleri kurmaktaki amaçları İslam coğrafyasındaki mezhepsel bölünmüşlüğü ortadan kaldırıp, Şii propagandalarına karşı daha donanımlı Sünni âlimler yetiştirmektir. Ayrıca Nizamülmülk'ün Nizamiye medreselerinin yaptırmasındaki diğer bir amaç da yetenekli ve donanımlı devlet adamları yetiştirmektir. Bu medreselerden yetişmiş bilginler kadı, din adamı, müderris olarak devletin her tarafına gönderilmişler ve yüksek mevkilere atanmışlardır. Dönemin siyasi ve kültürel gelişmelerine bakıldığında bu

medreselerde yetişen âlimler ve devlet adamlarının çalışmaları ile Nizamülmülk'ün gösterdiği hedefe tamamı ile ulaşıldığı görülmektedir.

Nizamiye Medreseleri sadece dini ve idari konularda etkili olmamış, döneminin ilim ve fikir dünyasında da önemli değişikliklere neden olmuştur. Programlı eğitim sistemi kitap telifini de etkilemiş ve şerh, haşiye gibi telif türleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Medreselerdeki ücretsiz eğitimle birlikte toplumun her kesiminden insanın eğitim görme imkânı doğmuştur. Nizamiye Medreselerinde dini eğitim yanında müspet ilimlerde de eğitim verilmekteydi. Medreselerde oluşturulan sistemli eğitim ile bu ilim dallarında ihtisaslaşma yoluna gidilmiştir. Belli alanlarda ihtisaslaşan uzmanların yetişmesi ile ilim dallarında büyük gelişmeler olmuş ve bu alanlarda önemli âlimler yetişmiştir. Medreselerdeki verilen eğitim sistemi ile İslam coğrafyasında yazılı kaynaklara verilen önem artmıştır. Zira Selçuklulardan önce de gelişmiş kitap kültürü olsa da yazılı kaynaklara güven azdır. Bundan dolayı bilginin kaynağına ulaşmak için mümkün mertebede ilmi seyahatler yapılmaktaydı. Ancak Selçuklular döneminde yazılı kaynaklara verilen önem ile icâzet, mükâtebe, vicâde gibi nakil yöntemleri yaygınlaşmaya başlamış ve ciddi masraflı olan ilmi seyahatlere çıkmanın zorunluluğu kalmıştır.

Nizamiye Medreseleri dönemin siyasi, dini ve ilmi hayatındaki etkilerini gören sultanlar, devlet adamları ve zengin insanlar Nizamülmülk'ün yolunu takip ederek birçok medrese inşa ettirmişlerdir. Kısa sürede Suriye, Kirman, İran, Irak ve Anadolu'nun her yerine medreseler inşa edilmiştir. Selçuklu hükümdarları ve beyleri, âlimleri, din adamlarını, edipleri kendi topraklarına çekmek ve etraflarına toplamak için sadece medrese açmakla kalmayıp yaptırdıkları her kurumu birer eğitim kurumu gibi görüp kütüphaneler eklemişlerdir. Bu faaliyetler sayesinde Selçuklu şehirleri fikri ve kültürel alanda birer cazibe merkezi olmuştur. Birçok ülkeden âlimler, mutasavvıflar ve edipler Selçuklu topraklarına gelip buraya yerleşmiştir.

Ortaçağ İslam dünyasında âlimlere, din adamlarına, ediplere ve sanatçılara gösterilen saygı siyasi kudretin bir göstergesi olarak kabul edilirdi. Bundan dolayı Selçuklu Devleti'ndeki siyasi ve dini otorite, ilmi ve kültürel hayatın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Selçuklu Devleti'nde sultanların ve devlet adamlarının bilime ve bilim adamlarına gösterdikleri ilgi saray çevresinde büyük bir kültürel gelişmenin oluşmasını sağlamıştır. Selçuklu sultanları ve devlet adamları, bilim adamlarını ve sanatçıları kendi çevrelerinde toplamak için uygun ortamı sağlamaya çalışmışlardır. Bunun için her yerde kütüphaneler açtırmışlar, sarayda veya kendi evlerinde ilmi toplantılar düzenlemişlerdir.

Toplantılara gelen bilim adamlarına büyük ihsanlarda bulunmuşlar ve kitap yazmaları için teşvikte bulunmuşlardır. İlmi ve kültürel çalışmaların devlet adamları tarafından desteklenmesi ile oluşan kültür ortamı neticesinde ilim adamları ve şairler sayısız eserler kaleme almışlar ve kütüphaneleri doldurmuşlardır. Selçuklular devlet adamlarının destekleri ile oluşan bu kültürel ortamda ileri seviye de bir kitap kültürü oluşmuş ve sayısız kütüphane kurulmuştur.

1.1.Kitapların Muhtevası:

Kitap denildiğinde insanoğlunun bilgi birikimi, duygu ve düşüncelerini nakletmek için icat edilen bir araç akla gelmektedir. Bu araç her dönemde ve her coğrafyada farklı şekillerde kullanılmış ve günümüze kodex olarak adlandırılan son şeklini almıştır. Bundan dolayı bütün yönleri ile incelendiğinde kitabın tam anlamıyla bir tarifini yapmak kolay gözükmemektedir. Çünkü asırlar boyunca insanoğlu tarafından farklı fiziki özelliklere sahip yazılı kaynaklar kitap olarak adlandırılmıştır. Kitap, Antik Mısırda rulo halindeki papirüs, Mezopotamya’da kil tabletler, Hicaz’da deri, Anadolu’da parşömendir.⁵³ Matbaanın icadıyla birlikte standartlaşan kitap, günümüzde elektronik ortama da girmiştir. Bu yüzden kitabın tanımını yapmak için dönemi ve coğrafyayı göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Bu çalışmanın konusu olan Selçuklu ve Beylikler döneminde de kitabın kendine has özellikleri bulunmaktadır. Bu dönemde sözlü ve yazılı olmak üzere iki tür kitap bulunmaktadır. Bunlardan ilki olan sözlü kitap, bilindiği üzere Eski Türk tarihinden itibaren devam ettirilen bilginin sözlü olarak nakledilmesidir. Sözlü rivayet geleneği incelenmeden kitabın oluşum süreci ve gelişmesini anlamak mümkün değildir. Çünkü Selçuklularında içinde bulunduğu Ortaçağ İslam Dünyasında kitabın standart bir şekli veya tanımı olmayıp her kaynağın kendine has bir adı bulunmaktadır. Kitabın yazıya geçiş döneminde müellifler kaleme aldıkları eserlerin, zamanla farklı türlerini de ortaya koymuşlar ve eserlerini genişleterek, özetleyerek veya bazı değişiklikler yaparak yeni telif türleri ortaya çıkarmışlardır.

⁵³ Adını Bergama’dan alan parşömen, üzerine yazı yazmak için kullanılan ve hayvan derisinden yapılan bir yazı malzemesidir. Antik çağda Bergama Kralı II. Eumenes devrinde oğlak derisinin işlenmesiyle ortaya çıkmıştır. MÖ. II. Yüzyıldan itibaren tüm dünyaya yayılmıştır.

Selçuklu Dönemi kitap kültürünü açıklamak için önce bu dönemde kitap denildiğinde insanlar için ne ifade ettiğini açıklamak gerekmektedir. Bunun içinse öncelikle bu dönemdeki kitapların oluşum süreci, fiziki özellikleri ve eserlerdeki farklılıklar ve bu özelliklere etki eden maddi ve manevi faktörler detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Selçuklu döneminde kaleme alınan eserlerde kendi bulunduğu döneme göre farklı fiziki özelliklere sahiptir. Selçuklular ve Beylikler döneminde kaleme alınan eserler içerik olarak genellikle aşağıdaki düzene göre oluşturulmuştur.

a.Fevâid Sayfaları: Vikâye sayfası olarak da adlandırılır. El yazmalarının başında ve sonunda genellikle kitabın asıl metnini ateş, su, nem, darbe gibi olumsuz tesirlerden korumak düşüncesiyle birkaç sayfa boş bırakılmıştır. Bu boş sayfalar, fevâid veya vikâye sayfası olarak adlandırılmıştır. Bu sayfalarda genellikle müellifin ismi yanında semâ, kiraât, imlâ, icâzet, vakıf kayıtları gibi bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtların dışında kitap sahipleri tarafından kayıt altına alınan doğum ölüm tarihleri, ilaç yapımı, doğal afetler, yemek tarifleri, eser hakkında görüşler, ilginç dualar, tereke veya nişan kayıtları gibi günlük hayatı yansıtan sosyolojik ve tarihsel bilgiler içeren küçük notlar bulunmaktadır. Bu notlara da fevâid kayıtları adı verilir.

b.Zahriye: Arapça “arka, sırt” anlamlarına gelen “zahr” kökünden türeyen zahriye, lügatte “bir kâğıdın arka tarafına yazılan yazı, şerh” anlamına gelmektedir. El yazmalarında unvan sayfasından önceki, genellikle tezhipli olan, 1a sayfasına (recto) verilen isimdir. Bu sayfa iç kapak olarak da adlandırılmaktadır. XII. Yüzyılın sonlarına kadar bu sayfada genellikle kitabın ve müellifin adı yazılmıştır. XII. Yüzyıldan sonra ise eserin adı genellikle el yazmalarının başında bulunan 1b sayfasına (verso), yani tezhipli ser-levhanın içine yazılmaya başlanmıştır.⁵⁴ Bu sayfada kitabın adı, yazarın adı, temellük kaydı, bazı beyitler, vakıf kayıtları gibi bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bazen de zahriyeler boş bırakılmıştır. Selçuklular dönemi kitaplarında bulunan bazı zahriyelerde sayfanın tamamını kaplayan bir şema bulunurken, bazılarında ise zahriyenin tam ortasında madalyon yerleştirilmiştir. İlk sayfanın daha gösterişli olması istendiğinden dolayı zahriye tezhiplerinde bol miktarda altın kullanılmıştır.⁵⁵

⁵⁴ Erünsal, **age**, s. 163.

⁵⁵ Seçil Sever, **Türk ve İslam Eserleri Müzesi’ndeki Yazma Kuran-ı Kerimlerin (10 Adet) Madalyonlu Zahriyeleri’nin İncelenmesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, s. 33.

c.Serlevha: Farsça baş anlamına gelen “ser” kelimesi ile Arapça “levha” kelimesinin birleşmesiyle oluşan “serlevha”, sözlükte bir yazının başlığı anlamına gelmektedir. Zahriye sayfasından (1a) sonraki tezhipli sayfaya (1b) bu ad verilir.⁵⁶ Bu sayfada bulunan tezhip sanatına da serlevha tezhibi denilmektedir. Selçuklular döneminde serlevha tezhipleri dikine dikdörtgen biçiminde tasarlanmış ve metni kapsayan çerçeve halini almıştır. Geleneksel Türk sanatlarında görüldüğü gibi bu sayfada da geometrik motifler ön plandadır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde Selçuklular dönemine ait olan Kur’an-ı Kerim örneğinde bu dönemde serlevha tezhiplerinde yoğun bir şekilde altın kullanıldığı ve siyah, yeşil, gri gibi renklerinin çok kullanıldığı görülmektedir. XII. Yüzyılda altın çok kullanılmaya devam edilse de yeşil, kahverengi, kırmızı ve mavi renkleri ön plana çıkar. XIII. Yüzyılda ise renkler az kullanılmakla birlikte lacivert rengi çok kullanılmaya başlanmıştır. XIV. Yüzyılda altınla birlikte lacivert daha çok kullanılmaya başlanmış ve Osmanlı dönemi serlevha örneklerine zemin hazırlanmıştır.⁵⁷

d.Müellif İsmi: Ortaçağ İslam dünyasında isimler uzun ve farklı bölümlerden oluştuğu için müellifin isminin tespit edilmesi oldukça güçtür. Selçuklular döneminde müellif isimleri Arapçada olduğu gibi künye, isim, baba, dede, lakap ve nisbet gibi bilgilerde verilerek uzun tutulurdu. Künye kullanıldığı zaman genellikle ilk erkek çocuğun isminin başına babası anlamına gelen “Ebû” kelimesi kullanılır. İsim kullanıldığında ise müellifin isminden sonra baba (bin), anne (binti) veya dedesinin ismi de eklenirdi. Nisbetler kullanıldığı durumlarda müellifin doğduğu bölgeyi, etnik grubu, kabileyi, mesleği, mezhebi gibi bilgiler ismin sonuna getirilerek ifade edilir.⁵⁸

e.Besmele: Bütün İslam dünyasında olduğu gibi Selçuklular döneminde de bütün kitaplara besmele ile başlanır. Çünkü Hz. Peygamber’in bir hadisine göre besmele ile başlanmayan her işin sonu başarısızlıkla sonuçlanır.⁵⁹ Besmelenin ilk harfi olan “b” harfi tüm satırı kaplayacak şekilde uzatılır ve ilk satır besmele ile tamamlanmaya çalışılır. Besmele, serlevha bölümünde bulunur.

⁵⁶ Gülnur Duran, “Serlevha”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 567.

⁵⁷ Duran, **agm**, s. 568

⁵⁸ M. Edip Çağmar, “Araplarda Ad Koyma”, **Nüşa**, Yıl: 3, S: 8, 2003, ss. 91-105.

⁵⁹ Ahmed b. Hambel, **Müsned**, C: 8, Darü’l-Hadis, Kahire 1995, s. 395.

f.Hamdele: Arapçada birden fazla kelimeyi bir araya getirip kısaltarak yeni kelime kuralı bulunmaktadır. Naht adı verilen bu kural ile dua, zikir gibi cümleler naht yoluyla kısaltılarak besmele, salvele, havkale gibi yeni terimler türetilmiştir. Hamdele kelimesi de bunlardan birisidir. “Elhamdülillâh” cümlesinin kısaltılmasıyla meydana getirilmiştir. El yazmalarında ise besmeleden sonraki kısma hamdele denilmektedir. Besmele yazıldıktan sonra Allah’a hamd ve şükür sözleri yazılır. Bu cümlelere hamdele denilmektedir.

g.Salvele: Arapçada kısaltılarak oluşturulan kelimelerden birisi de salveledir. Bu kelimde de hamdele gibi kısaltılmış bir kelimedir. Allah’a hamd ve şükür cümleleri yazıldıktan sonra Hz. Peygambere dua ve övgülerin yazıldığı bölüme salvele denilmektedir.

h.Mukaddime: Dibâce olarak da adlandırılmaktadır. El yazmalarında önsöz bölümüdür. Mukaddime bölümü 1b sayfasında (verso) yer almaktadır. Salveleden sonra “faslü’l-hitâb” (“emmâ ba’d”, “ba’d” vb.) gelir ve bu kelimelerden sonra mukaddime başlar. Bir ilim dalında yazılan kitapların giriş kısmı “mukaddimetü’l-ilim” (giriş) olarak adlandırılır. İlmi eserlerin dışındaki kitaplardaki mukaddimeler de “mukaddimetü’l-kitâb” (önsöz) olarak adlandırılır. Mukaddimetü’l-kitâb türünde kitabın adı, yazılış amacı, konusu, önemi, içeriği, yazılış yöntemi ve yazılırken karşılaşılan zorluklar, kime ithaf edildiği yazılmaktadır. Mukaddimetü’l-ilimde ise yazıldığı ilimin tanımı, konusu, amacı gibi bilgiler yer alır.⁶⁰

ı.Kitabın Metni: Kitabın konusunun anlatıldığı asıl metindir.

i.Hatime: El yazmalarının sonuç bölümüdür. Sözlükte “son, sonuç, nihayet” gibi anlamlara gelen hatime, “tamamlamak, bitirmek, sona erdirmek” anlamlarına gelen “hatm” kökünden türemiştir.⁶¹ El yazmaların son kısmına dikkat etmek gerekir. Çünkü bazı durumlarda hatimenin son cümlesi asıl metnin sonundaki cümleler olmayabilir. Müstensihler, bazen kitabın çoğaltırken yazarın sözlerinden sonra dua gibi bazı eklemeler yapabilirler.⁶²

⁶⁰ İsmail Durmuş, “Mukaddime”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s. 115.

⁶¹ Muhammed Aruçi, “Hâtıme”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 474.

⁶² Orhan Bilgin, “Yazma”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 373.

1.2.Kitabın Malzemeleri:

a.Kâğıt: Kâğıt kelimesi Türkçeye, Farsça veya Soğdça aracılığı ile Çince'den alındığı görüşü hâkimdir.⁶³ Berthold Laufer'e göre Türk lehçelerindeki kağıt, kağız gibi kelimeler Türkçe kökenlidir. Ona göre kâğıt kelimesinin kökeni Uygur Türkçesinde "kağıt veya kağıstan" kelimelerine dayanmaktadır. Bu görüşünü de bazı Türk lehçelerinde ağaç kabuğu anlamına gelen "kağasın" kelimesi ile desteklemektedir.⁶⁴ Bazı kaynaklarda da Arapça varak veya kırtas kelimeleri kullanılmıştır. Kâğıt malzemeleri satan yerlere de kırtasiye denilmektedir.

Kâğıdın ilk ne zaman ve nerede icat edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte üzerine yazı yazmak için ilk defa 105 yılında Çin hükümdarının sarayında bir görevli olan Ts'ai Lun tarafından kullanıldığı kabul edilmektedir. Çin'de icat edilen bu kâğıt, ilk olarak Lou-Lan ve Tun-Huang bölgelerinde kullanılmaya başlanmıştır. Uygurların Turfan bölgesinde kullandıkları kâğıtlar buralardan alınmıştır. Uygurca "Şa-çio kegedesi ol" yani "bu Şa-çio kâğıdır" kaydı bu açıdan önemlidir. Şa-çio, Tun-Huang bölgesinde bir yerleşimdir.⁶⁵ Ts'ai Lun kâğıt imal ederken dut ağacı kabuğu, kenevir, kendir gibi bitkilerin lifleri ile paçavra ve eski balık ağlarını kullanmıştır. Bin-buda mağaralarında ve Karahoço'da bulunan Uygur el yazmaları üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda İslamiyet'ten önce Uygurların kâğıt imali için aynı maddeleri kullandıkları görülmektedir. Uygur el yazmalarından anlaşıldığı üzere kâğıdın Türkler tarafından kullanılması İslamiyet'ten önceki dönemlere dayanmaktadır.

Uzun bir süre kâğıt üretimi Çin'in tekeli altında devam etmiştir. 751 senesinde İslam orduları ile Çin'in arasında yapılan Talas Savaşı'ndan sonra İslam coğrafyasında da kâğıt üretimi yayılmaya başlamıştır. Talas Savaşı'nda esir edilen Çinli ve Uygur Türkü kâğıt ustaları Semerkant'a yerleştirilerek burada kâğıt imalathaneleri yaptırılmıştır. İlk kâğıt imalathanelerinin Semerkant'ta açılmasının nedeni kâğıt üretimi için çok uygun olmasıdır. Çünkü kâğıdın hammaddesi olan kenevir, keten ve su kaynağı Semerkant'ta bol miktarda bulunmaktaydı.⁶⁶ Ancak Jonathan M. Bloom'a göre Semerkant'taki Müslümanlar kâğıt

⁶³ Adam Gacek, **Arapça Elyazmaları İçin Rehber**, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 148.

⁶⁴ Osman Ersoy, "Kâğıt", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s. 163.

⁶⁵ Tekin, **age**, s. 43.

⁶⁶ Dard Hunter, **Papermaking. The History and Technique of and Ancient Craft**. Dover publications, Margaret Starbird, New York 1943 (1970), s. 61.

üretimini daha önceki tarihlerde de yaptığını ve kâğıt üretimi Semerkant'tan Horasan'a geçtiğini belirtir.⁶⁷

İpek yolu üzerinde hâkimiyet kuran İslam orduları, Çinlilerin ürettiği kâğıdı batıya getirmiştir. Kâğıt üretimi tekniği Müslümanlar tarafından öğrenildiği gibi İslam coğrafyasında hemen yayılmaya başlamıştır. Halife Harun Reşid'in devrinde Bağdat'ta kâğıt imalathaneleri açılmıştır. Bağdat'ta ilk kâğıt atölyesini açan Abbasi veziri Cafer ibn Yahya el-Bermekî, 795 senesinde bu atölyeyi açtığında kardeşi Fazl ibn Yahya Semerkant valisiydi.⁶⁸ Bağdat'taki kâğıt atölyelerinin açılmasında Fazl ibn Yahya'nın etkisi olduğu görülmektedir. Zira İbn Haldun'un verdiği bilgiye göre kâğıt imalathanesi Fazl ibn Yahya'nın tavsiyesi üzerine açılmıştır.⁶⁹ Bağdat'tan kısa bir süre sonra Dımaşk ve Kahire şehirlerinde de kâğıt atölyeleri açılmıştır. Anadolu Selçukluları devrindeki kâğıthaneler hakkında elimizde hiç bilgi bulunmamaktadır. Anadolu Selçukluları başlangıçta kâğıt ihtiyacını muhtemelen diğer bölge veya şehirlerden temin edilmekteydi.

Selçuklular dönemine gelindiğinde Semerkant, Horasan, Bağdat, Dımaşk gibi kâğıt üretiminin yaygın olduğu bölgeler ele geçirilmiştir. Selçuklular döneminde kitapların ve kütüphanelerin çok olmasının sebebi Ortaçağ İslam dünyasındaki kâğıt merkezlerinin büyük bir kısmını kendi bünyesinde toplamasıdır. Bundan dolayı Selçuklu el yazmalarındaki kâğıt cinsleri çeşitlilik göstermektedir. Kâğıt çeşitleri imal edildikleri bölgelere göre farklılık göstermektedir. Çünkü kâğıdın imal edildiği bölgelerde kâğıt için kullanılan hammaddeler bulunduğu şehre göre değişebilirdi. Kaynaklarda kâğıtların isimleri ya bir hükümdara veya üretildiği şehre göre anılmaktadır. Bulundukları şehre göre adlandırılan kâğıtlar: Bağdadî, Dımaşkî, Semerkandî, Ceyhanî, Horasanî, Halebî gibi isimlendirilmiştir. Şahıs isimlerine göre: Fir'avnî, Süleymanî, Ca'ferî, Talhî, Tâhirî, Nûhî, Me'mûnî, Mansûrî gibi isimlendirilmiştir... Selçuklular döneminde kullanılan kâğıt türlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Horasanî: Horasan'da üretilen kâğıtlara bu ad verilmektedir. Horasanî kâğıt ketenden yapılmaktadır. Horasanî adı genel bir adlandırma olup kendi içinde bulunduğu şehirlere veya

⁶⁷ Jonathan M. Bloom, **Paper Before Print, The History and impact of paper in the İslamic World**, Yale University Press, 2001, s. 43-45

⁶⁸ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi", **Belleten Dergisi**, C: 65, S: 242, 2001, s. 147.

⁶⁹ İbn Haldun, **Mukaddime**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 753.

hükümdarlara göre farklı adlara da ayrılmaktadır. Horasan bölgesinde bulunan Ceyhan şehrinde imal edilen kâğıtlara Ceyhanî ismi verilmektedir. IX. yüzyılda Horasan bölgesinde hüküm sürmüş olan Tahirilere atfedilen kâğıt çeşitleri de bulunmaktadır. Tahirilerin ikinci hükümdarı olan Talha b. Tahir'in adı verildiği Talhî, aynı şekilde II. Tahir'in adı verildiği Tâhîrî çeşidi kâğıtlar Tahiriler döneminden itibaren Horasan'da imal edilen kâğıt çeşitleridir. Rivayetlere göre bu kâğıt ilk kez Emeviler veya Abbasiler döneminde Horasan bölgesine yerleştirilen Çinli ustalar tarafından üretilmeye başlanmıştır.⁷⁰

Semerkindî: Çok kaliteli bir kâğıt olan Semerkindî kâğıt, Talas savaşında esir alınan Çinli ve Uygur Türkü ustaları tarafından geliştirilmiş olup yüzyıllarca İslam coğrafyasında kullanılmıştır. Semerkant'ta üretilen bazı kâğıtlar “sultanî” adıyla da anılmaktadır.⁷¹ Horasan bölgesinde olduğu gibi Semerkant'ta da kâğıtlar farklı adlarla anılmaktaydı. Samani hükümdarı Nuh b. Nasr'ın (ö. 954) adının verildiği Nûhî, Semerkantlı Ebu'l-Fadl Mansur'a (ö. 935) nispetle anılan Mansûrî Semerkant'ta üretilen kâğıt çeşitleridir.

Bağdadî: Abbasi Halifesi Harun Reşid döneminden itibaren imal edilmeye başlayan bu kâğıda Bağdat şehrinde imal edildiğinden dolayı bu ad verilmiştir. Reşidüddin Fazlullah (ö. 1318) tarafından inşa ettirilen Reb'i Reşîdî Külliyesi'nin vakfiyesinde, Mushaf ve kitapların Bağdadî kâğıtlara yazılmasına dair verilen bilgiden anlaşılacağı üzere XIV. Yüzyıla kadar bu kâğıdın üretimi devam etmektedir.⁷²

Yukarıda adı geçen kâğıt çeşitleri Selçuklular döneminde de imal edilmeye devam edilmiş ve dönemin el yazmalarında sıklıkla kullanılmıştır. Bu kâğıtların dışında Selçuklular döneminde kullanılan diğer kâğıt çeşitleri ise Me'mûnî, Hamevî, Ca'ferî, Dımaşkî'dir. Dımaşk'taki kâğıt üretimi 1096 senesinde gerçekleşen Haçlı seferlerinden sonra üretimi durmuştur.⁷³

Kâğıtların üzerine yazı yazılabilmesi için bazı işlemlerden geçirilmesi gerekmektedir. Ham olarak üretilen kâğıtlar başta beyaz renkli olmak üzere farklı renklerde kâğıt üretmek için farklı renklerde boya bulunan teknelere daldırılmaktaydı. Kâğıt suyu emer, sonrada kurutulurdu. Mavi renk için çivitotu ve sarısabır, sarı renk için safran ve

⁷⁰ Muhammed b. İshâk en-Nedim, **el-Fihrist**, ed. Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul 2017, s. 100.

⁷¹ Erünsal, **age**, s. 259.

⁷² Erünsal, **age**, s. 261.

⁷³ Sreeramana Aithal, “A Study on History of Paper and Possible Paper Free World”, **Padmanabha Shenoy**, Vol. 6, Issue 1, New Jersey 2016, p. 341.

limon, kırmızı renk için unlu biti böceğinin mumundan, zeytin yeşili rengi için safran ile çivitotunun karışımından, yeşil rengi için safran ile bakır pası karışımından farklı kâğıt boyaları üretilmiştir.⁷⁴ Bazen kâğıdın yazı yazılacak bölüm ile boş bırakılan bölümleri farklı boyandığı da görülmektedir. Bu tür kâğıtlara “akkaseli kâğıt” adı verilmektedir. Bu tür kâğıtlar önce tamamı yazının yazılacağı bölümün renginde boyanır. Yazı yazıldıktan sonra çinko plaka ile yazı kapatılarak diğer bölümler hangi renkle boyanacaksa o renkle boyanır. İkinci boyama işlemi tekneye daldırılmadan boya sürülerek boyanır.⁷⁵

Kâğıtların boyama işlemi bittikten sonra aharlama işlemine geçilir. Ahar kelimesi, katan türemiş olup “perdahlama, cilalama” anlamında kullanılmaktadır.⁷⁶ Aharlama işleminde kâğıdın üstü cilalanarak parlak hale getirilirdi. Bu sayede mürekkebin kâğıda sızması engellenirdi. Bu sayede olası bir yanlış yapıldığı zaman mürekkep ıslak bir bezle veya yalayarak silinebilirdi. Okumuş kişiler için kullanılan “mürekkep yalamış” deyimini buradan gelmektedir. Aharlama işi için nişasta veya yumurta akı ile özel macun hazırlanırdı. Aharlama tekniği için farklı yöntemler kullanılmıştır. Yöntemlerden en yaygın olanları yumurta ve nişasta aharlarıdır.

Yumurta aharı, taze tavuk yumurtasının akı ile yumurta büyüklüğünde şap bir kâseye konulur ve yoğurt kıvamına gelinceye kadar karıştırılır. Yumurta akı tamamen su gibi olduktan sonra biraz bekletilir. Üzerindeki köpük ayırt edilerek başka bir kaba aktarılır. Bir pamuk veya bez yardımıyla kâğıdın üzerin sürülerek aharlama işlemi tamamlanırdı.⁷⁷ Un veya nişasta aharı ise kaynayan suyun içine soğuk suda ezilen nişasta katılarak kaynatılır. Nişasta iyice kaynadıktan sonra süzülür ve bez parçası ile kâğıda sürülür. Un aharı da nişasta gibi yapılmaktadır.⁷⁸

Boya ve ahar işi bittikten sonra mühreleme işlemi başlamaktadır. Kâğıdın üzerinde kolay yazılabilmesi için mührelemek gerekmektedir. Camdan veya billurdan yapılmış yumurta şeklindeki mühreler ile kâğıdın üzerindeki pürüzler düzeltilir ve kâğıt kullanılır hale getirilir. Bazen deniz kabukları da mühre olarak kullanılırdı.⁷⁹

⁷⁴ Gacek, **age**, s. 71.

⁷⁵ M. Uğur Derman, “Kâğıda Dair”, **İslâm Düşüncesi Dergisi**, S: 5, 1968, s. 341.

⁷⁶ M. Uğur Derman, “Ahar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1988, s. 485.

⁷⁷ Derman, **agm**, 1968, s. 341.

⁷⁸ Derman, **agm**, 1968, s. 342.

⁷⁹ Tekin, **age**, s. 47.

b.Mürekkep: Kâğıt üretiminin artmasıyla kalem ve mürekkep gibi maddelerin üretimi ve ticaretinde de paralel olarak artış olmuştur. Yazı yazmak için kullanılan çeşitli renklerden oluşan sıvı yazı malzemesi olan mürekkebe eski Türkler “Mekke” olarak adlandırmışlardır. Bu kelime muhtemelen Çince'den geçmiş olmalıdır.⁸⁰ Mürekkep Kur'an'da iki ayette geçmektedir. De ki: “Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa ve bir o kadar da ilave etsek (denizlere deniz katsak); Rabbimin sözleri tükenmeden önce denizler tükenirdi.”⁸¹ Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa, arkasından yedi deniz daha ona katılsa, Allah'ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁸² Hz. Peygamberin “âlimin mürekkebi şehidin kanından üstündür” hadisi bulunmaktadır. Kur'an'daki ayetler ve hadisler Müslümanlar arasında mürekkebe kutsiyet kazandırmıştır.

Ortaçağ'da üç çeşit mürekkep kullanılmaktadır. Bunlar; midâd olarak adlandırılan is mürekkebi, hibr olarak adlandırılan metalik mürekkep ve her iki mürekkebin karışımından elde edilen üçüncü bir mürekkep türüdür. XII. Yüzyıla kadar kaynaklarda mürekkep türleri midâd ve hibr olarak ayrılması dikkate alınmaktaydı. Mürekkep yapımında İslam kaynaklarında genişçe malumat bulunmaktadır. Midâdın ana maddesi olan is, bezir yağı, nefit yağı, balmumu ve gaz yağından elde edilirdi. Çıradan yapılan is yağlı olduğundan dolayı fazla tercih edilmez, ancak adi mürekkep yapımında kullanılabilirdi. İs elde etmek için bu maddelerin kullanılmadığı dönemlerde mürekkep yapmak için karakeçi kılı yakılıp kömür haline getirilir, zamk ve zaç eklenerek kullanılırdı.⁸³ Nitekim Gazali, mürekkebin mazı ve zamktan yapıldığından bahsetmektedir.⁸⁴ Ancak bu yöntem zamanla terk edilmiştir. En yaygın is imali kenevir veya pamuk elyafından üretilen fitiller, köknar ağacından elde edilen yağın içinde yakılır ve ateşin üstüne teneke bir huni konulur. Huninin içinde biriken is kazınarak sıvı maddelerin içinde karıştırılarak macun haline getirilir. Elde edilen macun ise pamuk veya ipekle karıştırılarak midâd olarak adlandırılan is mürekkebi elde edilir.⁸⁵

⁸⁰ Tekin, **age**, s. 51.

⁸¹ **Kur'an-ı Kerim Meâli**, haz. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011, Kehf Suresi, 18/109.

⁸² **Kur'an-ı Kerim Meâli**, haz. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011, Lokman Suresi, 31/27.

⁸³ M. Uğur Derman, “Eski mürekkepçiliğimiz”, **İslâm Düşüncesi Dergisi**, S: 2, 1967, s. 98.

⁸⁴ Johannes Pedersen, **İslam Dünyasında Kitabın Tarihi**, 3. Baskı, çev: Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 72.

⁸⁵ Tekin, **age**, s. 51.

Mürekkep yapımında kullanılan isin elde edilmesi zor ve maliyetli olduğundan dolayı yazı malzemesi olarak çok yaygınlaşmamıştır. Bundan dolayı mürekkep yapımında alternatif yollar aranmıştır. Hammadde olarak doğada bulunan sebzelerin karbonlaşmış kökleri kullanılmaya başlanmıştır.

Anadolu Selçukluları döneminde yaşamış olan ünlü hattat Yâkût el-Masta'samî mürekkep yapımını hakkında şu reçeteyi vermiştir:

“10 dûde mikdarı ıslanmış ve süzülmüş asel (bal) kıvamında zamk-ı Arabî ile zikrolunan dûdeyi (yani 1 kısım is) havan içine koyalar. Mazı (tanen ihtiva eden nebat) suyun ve nar kabı (kabuğu) suyun ve zaç-ı Kıbrısî suyun bir yere cem edip, bir mikdar demir hurdesiyle (kırıntısıyla) muhkem (kuvvetlice) kaynatalar. Ta ki mürekkep gibi şerbet ola. Ol şerbet ile havanda olan dûde ve zamk ile bir hafta mikdarı sahkedeler (döğüp ezeler. Badehu gülab (gül suyu) ve zağferan (safran) ve ab-ı as (mersin ağacı meyvesi suyu) haltedib (karıştırılıp süzeler. Bir şişe içine koyup hıfzedeler. Gayet âlâ midad ola. Nitekim nüsha-i siyahî-i Yâkût da denilmiştir.”⁸⁶

Selçuklu dönemi el yazmalarına bakıldığında sadece siyah renkte mürekkepler kullanılmadığı, mavi, yeşil, kırmızı gibi renklerde de mürekkeplerin kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Kur'an hareketlerinde veya sure isimlerinde kırmızı mürekkep kullanılmaktadır. Ayrıca kırmızı mürekkep kitap içerisinde vurgulanmak istenen cümlelerde kullanılmıştır.⁸⁷ Renkli mürekkep kullanımı Selçuklulardan öncesine dayanmaktadır. Ortaçağ dünyasında kullanılan mürekkeplerde birçok renk kullanılmaktadır. Kahverengi, kırmızı, sarı, lacivert, beyaz, altın rengi, yeşil gibi renkler kullanılmıştır.⁸⁸

c.Kalem: Kalem kelimesi, kamış anlamına gelen Yunanca kalamos ile Latince kalamustan Arapçaya geçmiştir. Kalem kelimesi Kur'an'da dört yerde geçmektedir. Bu ayetlerden birinde kalem ve kalemin yazdıkları üzerine yemin edilen ayettir.⁸⁹ Kalem kelimesinin kullanıldığı bu ayetin bulunduğu sureye de Kalem suresi adı verilmiştir. Hem Kur'an'da üzerine yemin edilmesi ve bir surenin de adının Kalem suresi olması hem de ilmi çalışmalar için kullanıla bir araç olması dolayısıyla İslam dünyasında kaleme hürmet gösterilmiştir ve yüksek yerlere konulmuştur. Kalemler çok çabuk yıpranan malzemeler

⁸⁶ Derman, **agm**, 1967, s. 101.

⁸⁷ Pedersen, **age**, s. 72.

⁸⁸ Renkli mürekkeplerin yapımı hakkında daha geniş bilgi edinmek için: Mahmud Bedreddin Yazır, **Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli**, C: 2, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1974.

⁸⁹ **Kur'an-ı Kerim Meâli**, haz. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011, Kalem Suresi, 68/1-2.

olduğundan dolayı ne Selçuklular ne de Beylikler döneminde günümüze ulaşan kalem örneği bulunmamaktadır. Bundan dolayı kalem hakkında bulunan bilgiler yazılı kaynaklara dayanmaktadır.

Tarihte kullanılan malzemeye ve coğrafyaya göre farklı kalemler geliştirilmiştir. Türkler yazı malzemesi olarak eski devirlerden itibaren kamış kalem kullanmışlardır. Kamıştan yapılan kalemlerin en kalitelipleri Mısır, İran ve Irak'ta yetişen kamışlardan elde edilmekteydi. Özellikle Bağdat ile Basra arasında bulunan Vâsıt bölgesinde yetişen kamışlardan yapılan kalemler en kalitelisiydi. Bu kalemler “Kalem-i Vâsıtî” olarak adlandırılırdı.⁹⁰

Kamış kalem kullanıldıkça ağzı bozulduğundan dolayı tekrar tekrar ucunun açılması gerekmektedir. Ancak Mushaf gibi önemli kitaplar yazılırken kalemi tekrardan açmak sıkıntılıdır. Çünkü tekrar açıldığında çok küçük bir fark dahi olsa, özellikle rika ve nesih gibi ince yazılar estetik olarak bozulabilirdi. İnce hatla yazılan uzun metinler için kolay aşınmayan kalem kullanılmıştır. Bundan dolayı kalemler sert kamışlardan yapıldı. Kamışların sertleşmesi için at gübresi içinde belli bir sıcaklıkta bekletilerek kurutulurdu.⁹¹ Kamışların ucu yazılacak yazı türüne göre açılırdı. Mürekkebin akışını temin etmek için kamışın ucu ortadan yarılar ve kesilirdi. Mürekkebi kalem ağzına akması için de kalem ağzına kamış kabuğu sıkıştırılırdı. Buna da telyût adı verilirdi.⁹²

Celî yazılar gibi kalın uçlu kalemler gerektiği zaman iri kamışlar kullanılırdı. Kalın kamıştan yapılan bu kalemlere kargı kalem adı verilmekteydi.⁹³ Yazı yazarken kargı kalemlerin sapını tutması zor olduğundan dolayı başka yollara başvurulmuştur. Kalemin ucu birden fazla yarılabilirdi.

d.Hokka: İçine mürekkep konulması için kullanılan küçük kaplara denilmektedir. Mürekkep hokkası yerine mihrebe, furza, devât kelimeleri de kullanılmaktadır. Hokka, ayrı bir yazı malzemesi olarak kullanıldığı gibi bir divitin içinde bulunan ana parça olarak da kullanılmıştır. İçinde mürekkebin kurumaması için genellikle hokkaların yuvarlak olması tercih edilmiştir. Hokkalar kullanıldıkları yere göre farklı boyutlarda kullanılmış ve maden,

⁹⁰ M. Uğur Derman, “Kalem”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s. 245.

⁹¹ Erünsal, **age**, s. 280.

⁹² Gacek, **age**, s. 156.

⁹³ Yazır, **age**, s. 168.

seramik gibi farklı malzemelerden üretilmişlerdir. Mesela İran’da bulunan üzerinde kadın figürleri bulunan Selçuklular dönemine ait olan hokka seramikten yapılmıştır.⁹⁴ Mürekkebin dökülmesini önlemek için hokkanın içine lîkâ olarak adlandırılan ipek, yün, pamuk parçaları konulmaktadır. Mürekkep koyulaşmaya başlayınca su ile inceltir. Yazı yazarken güzel kokması için mürekkebin içine güzel kokular dökülür. Mürekkep konulduğundan dolayı hokka, yazının üçte biri olarak kabul edilmiştir. Diğer ikisi kalem ve eldir. Hokka tahtında oturan bir hükümdara benzetilmiştir. Devlet işleri bakımından önemini vurgulamak için Arapça karşılığı olan devâtla (دولت) devlet (دولت) arasındaki benzerliğe dikkat çekilmiştir.⁹⁵

e.Divit: Arapça “mürekkep hokkası” anlamında kullanılan devât kelimesi Türkçede divit şeklinde kullanılmıştır. Kalem kutusu ve mürekkep hokkası olmak üzere en az iki parçadan oluşmaktadır. Divitler, kılıç gibi kayışa takılarak taşınmaktadır. Ahşap, seramik veya metalden yapılmaktadır. Genellikle maden olarak gümüş kullanılmıştır.

1.3.Kitap Sanatları:

İslam dünyasında kitap denildiğinde ilk akla gelen Kur’an-ı Kerim olduğundan dolayı kitaba karşı büyük bir saygı duyulurdu. İslam dinini kabul eden Türkler de Kur’an-ı Kerim’e karşı gösterdikleri saygıdan dolayı kitaplara çok değer vermişlerdir. Ayrıca matbaanın daha icat edilmediği dönemlerde büyük maaliyetlerle ve zorluklarla ortaya çıkan kitapların değeri de yüksekti. Bundan dolayı bu değerli el yazmalarına duyulan saygı ve verilen değerın göstergesi olarak minyatür, tezhip, hat, cilt gibi sanatlarla bezenmiştir. İslamiyet öncesi dönemlerden itibaren kitaba önem veren Türkler, kitap sanatlarında kendilerine has üsluplar geliştirmişlerdir. Türklerin ortaya çıkardığı bu üsluplarda kendilerine özgü bir felsefesi bulunmaktadır. Kitap sanatları ile ilgilenen araştırmacılar bunun kaynağını tabiatta bulmuşlardır. Ancak Türk kitap sanatları üzerine yapılan çalışmalarda Selçuklu dönemi kitap sanatları genellikle göz ardı edilmektedir. Kitap sanatları Acem, Mısır, Hint, Memlük üslubu tarzında gruplandırma yaparken kendine has özellikleri olan Selçuklu dönemi kitap sanatlarından pek bahsedilmez.

Selçuklular döneminde bilim dili Arapça, bürokrasi ve edebiyat dili ise Farsçadır. Bu dönemde kütüphaneleri dolduran kitaplar bu dillerle yazılmıştır. Bundan dolayı Arapça ile

⁹⁴ Bkz: Resim 13.

⁹⁵ M. Uğur Derman, “Hokka”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 218.

yazılan kitapları Arap milletine, Farsça ile yazılan kitapları ise günümüzdeki İran'a dayandırılmaktadır.⁹⁶ Bundan dolayı Selçuklu kitap sanatlarından bahseden kaynaklarda genellikle bu sınıflardan birinin üyesi olarak gösterilmektedir. Selçuklu kitap sanatlarının önemine vurgu yapan Süheyl Ünver, bu konudaki tespitlerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Kitapların kaplarında ve içindeki süslerin İslam memleketlerinin hangisinde yapıldığını anlamak maksadıyla bazı kişilerce yazılmış, resimleri doğru, lakin bu eserler hakkındaki kanaatleri çok defa bilgisizlikle ortaya konmuş ve yanlış mütalaalarla dolu kitapları karıştırınca zihnimiz büsbütün karışır. Verdikleri örneklerde, “Mısır’da yapılmıştır, Memlûk eseridir, Arap işidir, süsleri arabesktir, Acem işidir, Hint eseridir” diye yazarlar. Bu indi görüşleri bir hakikat sananlar o zaman hep bu yanlış bibliyografilere saplanıp kalırlar. Bunların içinde Anadolu Selçuklular zamanında yapılmış olanlardan bahis bile yoktur. Çünkü bunları arayıp bulmak ve görebilmek lazımdır.”⁹⁷

a.Cilt Sanatı: Kitapların dağılmaması ve yıpranmaması için yaprakların bir araya getirilip dikildikten sonra yapılan koruyucu kapağa cilt denir. Cilt kelimesi, Arapça kökenli bir kelime olup, deri ve kap anlamına gelmektedir. El yazmaları genellikle deriyle kaplandığı için de bu ad verilmiştir. Büyük emeklerle meydana getirilen ve kitap sanatlarıyla bezenen bu el yazmaları, uzun ömürlü olması ve korunup saklanması zorunluluğun dolayı ciltçilik bir sanat dalı haline gelmiştir.

Günümüze ulaşmış en eski cilt örnekleri, Mısır’da Tolunoğulları döneminden (868-905) kaldığı düşünülen Kur’an kapları ve Bin-Buda mağarasında bulunan Uygurlar’a ait olan elyazmalarındaki kaplardır. Bu iki örnek birbirine büyük oranda benzerlik göstermektedir. Daha öncede değinildiği üzere Uygurlar, Abbasiler devrinde İslam coğrafyasında cilt sanatının yayılmasında öncülük ettiklerini ve bu sanatın ilk örneklerinin de Tolunoğulları’na ait olduğunu belirtilmişti. Tolunoğulları dönemine ait olan bu ciltler Uygurlar tarafından ortaya konulması muhtemeldir.

Cilt sanatında kullanılan ham madde deridir. Bundan dolayı geçim kaynağı eski devirlerden beri hayvancılığa dayanan Türk kavimleri deriyi ustaca işlemişlerdir. Dericilik tarihinde önemli bir yere sahip olan Türkler, cilt sanatında da önemli gelişmeler göstermişlerdir. Kitabı ve yazılı kaynaklara hürmet gösteren Türkler, özellikle Kur’an-ı

⁹⁶ A. Süheyl Ünver, **Anadolu Selçukluları Kitap Süsleri ve Resimleri**, TTK Basımevi, Ankara 1975, s. 75.

⁹⁷ **Süheyl Ünver’in Konya Defteri**, Haz. Mine Esiner Özen – Gülbün Mesara, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2006, s. 248; Süheyl Ünver, “Konya’da XIII-XV’inci Asırlarda Yapılan Kitap Tezhipleri ve Bu İnce Sanatımızın Konya’da Dirilmesi Lüzumu Hakkında”, **Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi**, S: 82, 1945, s. 2-3; Bekir Şahin, “Selçuklu Dönemi Kitaplarının Bazı Özellikleri”, **1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Türgeç, İstanbul 2009, s. 62.

Kerim olmak üzere dini kitaplara büyük saygı göstererek belden yukarı seviyede tutmuşlardır. Yazılı kaynaklara gösterdikleri bu saygıdan dolayı el yazmalarının ciltlenip korunmasına da önem vermişler ve ciltçiliği bir sanat haline getirmişlerdir.⁹⁸ Özellikle mimari, çini, ahşap, minyatür gibi bir çok alanda önemli eserler veren Selçuklular döneminde, cilt sanatında da önemli eserler ortaya koymuşlardır.⁹⁹ Selçuklular zamanla Anadolu, Suriye, Irak gibi coğrafyalara yayılmışlar ve Orta Asya'daki deneyimlerini buralara getirmişlerdir. Başta Anadolu olmak üzere bu coğrafyalarda kendilerine özgü üsluplar geliştirmişlerdir.

Türk cilt sanatındaki üslup farklılığı ciltlerin yapılış yönteminden değil, kullanılan malzeme ve süslemelerden kaynaklanmaktadır. Türkler sanat eserlerindeki güzellik felsefesini tabiattan aldıkları daha önce bahsedilmişti. Çok geniş bir coğrafyaya hâkim olan Türkler, bundan dolayı bulundukları tabiata göre sanat eserlerinde farklı üsluplar geliştirmişlerdir. Selçuklular cilt sanatlarında genellikle Hatayî (Buhara, Dihlevî, Kâşi, Horasan), Arap (el-Cezire, Fas, Halep,) ve Rûmî gibi üsluplar kullanmışlardır.

Hatayî: Klasik üslup olarak adlandırılan Hatayî üslubu XVIII. Yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir. Horasan, Buhara, Kâşi, Dihlevî şeklinde kendi içinde ayrılan yönleri bulunmaktadır. Bu grupların isimleri bulundukları şehirlere göre verilmektedir.¹⁰⁰ Hatayî olarak adlandırılan bu üslupta, bitkisel motifler ile birlikte çeşitli hayvan ve efsanevi varlıklar kullanılmaktadır.

Arap: Halep, Dımaşk, el-Cezire bölgelerinde gelişen bu üslup Suriye Selçukluları döneminde kullanılan üsluplardan biridir. Bu üslup Abbasiler döneminde Uygur ciltlerinden esinlenerek ortaya çıkmıştır.¹⁰¹

Rûmî: Anadolu Selçukluları devrinde bütün sanat dallarında olduğu gibi cilt sanatında rûmî üslup geliştirilmiştir. Bu üsluptaki cilt örnekleri daha sonra Osmanlı cilt sanatının başlangıcı olmuştur.

⁹⁸ Binark, **age**, s. 4.

⁹⁹ Binark, **age**, s. 11.

¹⁰⁰ Ahmet Saim Arıtan, **Konya Dışındaki Müze ve Kütüphanelerde Bulunan Selçuklu ve Selçuklu Üslûbunu Taşıyan Cild Kapakları**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1992, s. 3.

¹⁰¹ Arıtan, **agm**, s. 552.

Ciltlerin Bölümleri: Bütün İslam cilt sanatlarında olduğu gibi Selçuklu ciltleri de kapak, mikleb, sırt, sertâb ve iç kapak bölümlerinden oluşmaktadır.

Kapaklar: Cilt kapakları ön ve arka kapak olarak ikiye ayrılmaktadır. Selçuklu döneminde Arap alfabesi kullanıldığından dolayı kitaplar sağ taraftan açılırdı. Bundan dolayı sağ taraftaki ön kapak, sol taraftaki ise arka kapak olarak nitelendirilmektedir, bazı sanat tarihçileri de alt ve üst kapak olarak adlandırmışlardır. Selçuklular devrinde cilt sanatında aynı desenleri tekrar tekrar kullanmaktan kaçınılmış ve bunun sonucunda da zengin bir süsleme geleneğine sahip olunmuştur. Özellikle Anadolu Selçuklu ciltlerinde ön ve arka kapaklar ayrı motifler kullanılmıştır. Örneğin, ön kapak geometrik zeminli iken, arka kapak yuvarlak şemseli; ön kapak yuvarlak arka kapak ovalimsi şemseli; ön kapak rûmî zeminli iken arka kapak yuvarlak şemseli; yuvarlak şemseler içinde ön ve arka kapak farklı tezyînatlı gibi ön ve arka kapakları farklı ciltler vardır. Bunların yanında iki kapağı aynı karakterlerle yapılmış cilt örnekleri de bulunmaktadır.¹⁰² Cilt kapakları şemse, salbek, zencirek, köşebent gibi bölümlere ayrılmaktadır.

Mikleb: Kitapların yapraklarını korumak amacıyla yapılan mikleb, alt kapağa bağlı üç köşeli bir uzantıdır. Genellikle kapakların köşebent, şemse veya zencireği tarzında yapılır. Çoğunlukla süsleme olarak kullanılan motifler hilal veya Mühr-i Süleyman'dır. Miklebin işlevi üst kapağın altına sokularak kitabın ön kısmını korumaktır. Bunun dışında sayfa aralarına sokularak ayraç olarak da kullanılabilir.¹⁰³

Sırt: Kitabın kapalarını birbirine bağlayan ve kitabın arkasını kaplayan bölümdür. Bu bölüm “dip” olarak da adlandırılır. Selçuklu ve diğer Türk ciltlerinde sırt bölümü düz ve yumuşak yapılmıştır.

Sertâb: Mikleb ile arka kapak arasındaki kitabın sayfalarını kapatan bölümdür.

İç Kapaklar: Kitap kapağının iç kısmıdır. İç kapaktaki deri ısıtılmış kalıplarla kabartılarak süslenilmiştir. Selçuklu kitaplarındaki iç kapaklarda Türk sanatında kullanılan bütün motifler kullanılmıştır. Selçuklu ciltlerinde kullanılan tezyinat genellikle rûmî olmak üzere, hendesî, nebâtî, hattî, girift örgüler ve geçme kullanılmıştır.¹⁰⁴

¹⁰² Şahin, **agm**, s. 63.

¹⁰³ Gacek, **age**, s. 223.

¹⁰⁴ Şahin, **agm**, s. 63.

Şirâze: Kitabın sayfalarını bir arada tutan örgüye denir. Örgü dikildiği zaman ipin ucu uzun bırakılır. Bu uç kısma “kanat” adı verilmektedir.

Muhat-Dudak: Kapakların rahat açılabilmesi için kapak ile sırt arasında bırakılan boşluğa “muhat” adı verilmektedir. Mikleb ve sertâb ile kapak arasındaki boşluğa ise “dudak” adı verilmektedir.

b.Tezhip Sanatı: Arapça “altınlamak” anlamına gelen zehep kelimesinden gelen tezhip sanatının tarihi İslamiyet Öncesi Türk tarihine kadar uzanır. Kağıdın icadı ile Türklerde tezhip sanatının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu sanatla uğraşanlara müzehhib, tezhiple süslenen kitaplara müzehheb denilmektedir. Uygurlar tarafından ortaya çıkan bu kitap sanatı, Selçuklular devletinde Tebriz, Herat, Bağdat, Musul, Konya, Karaman, Harput, Sivas gibi şehirlerde büyük gelişme göstermiştir. Selçuklu dönemi kitaplarında tezhip sanatı zahriye, serlevha, sure başlarında, hatime bölümlerinde sıklıkla kullanılmıştır.¹⁰⁵

Türk tezhip sanatında Hatayî tarzı, Rumî tarzı ve Şükûfe tarzı olmak üzere üç çeşit bezeme bulunmaktadır. Hatayî tarzı, Orta Asya’dan getirilerek yaprak ve çiçek motiflerinden oluşmaktadır. Rumî tarzı ise Anadolu Selçukluları döneminde kullanılmıştır. Hayvan motifleri üsluplaştırılarak iç içe girmiş dallardan oluşan bezemelerdir. Klasik tezhip üsluplarından üçüncüsü olan Şükûfe tarzı ise XII. Yüzyıldan sonra gelişmiştir. Çiçek motiflerinin aslına uygun bir şekilde ilerleyen tezhip tarzıdır.¹⁰⁶

Selçuklu Dönemi el yazmalarındaki tezhip süslemeleri, mimari eserlerdeki süslemeler ile benzerlik göstermektedir. Selçuklular ve Beylikler döneminde halı, kilim, çini ve mimari eserlerdeki motiflerin aynısı el yazmalarına da işlenmiştir. Bu dönemde tezhip sanatının en güzel örnekleri Kur’an-ı Kerimlere işlenmiştir. Bunların dışında her türlü ilmi kitaplarda da tezhip bulunabilir. Ancak bu tür kitaplar devlet adamaları veya zengin kişiler tarafından yazdırılıp tezhiple süslenen kitaplardır.¹⁰⁷ Kur’an tezhipleri sure başlığı veya bir satırın yatay bir biçimde tezhiplenmesi şeklindedir. Sayfaların kenarlarında *gülçe* olarak adlandırılan yuvarlak veya oval biçiminde büyük rozetler ile tezhiplenmiştir. Bazı kitaplarda metnin etrafı bitkisel veya düğümlü geçmeler biçiminde bordürler yapılmıştır.¹⁰⁸

¹⁰⁵ İlhan Özkeçeci, Şule Bilge Özkeçeci, **Türk Sanatında Tezhip**, Yazıgen Yayınları, İstanbul 2007, s. 36.

¹⁰⁶ Müjgan Cunbur, “Türklerde Tezhip Sanatı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C: 2, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s. 442.

¹⁰⁷ Ayla Ersoy, **Türk Tezhip Sanatı**, Ak Yayınları, İstanbul 1988, s. 42.

¹⁰⁸ İlhan Özkeçeci ve Şule Bilge Özkeçeci, **Türk Sanatında Tezhip**, Yazıgen Yayınları, İstanbul 2007, s. 36.

Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde ise bütün sanatlarda olduğu gibi tezhip sanatında da rumî üslup görülmektedir. Tezhip sanatını Anadolu'ya getiren Selçuklular, stilize edilmiş hayvan üsluplarını geliştirerek Rumî üslubu tezhip sanatında da kullanmışlardır. Selçuklu tezhipleri birbiri içine geçmiş geometrik şekillerden oluşmaktadır. Bu şekillerin içi kıvrık dal veya yaprak motifleri ile doldurulmuştur. Selçuklu dönemi tezhip sanatı Musul, Harput, Konya gibi şehirlerde bulunan tezhip atölyelerinde ve kitapsever devlet adamlarının konaklarında gelişmiştir.¹⁰⁹ Selçuklular döneminde, özellikle Anadolu Selçukluları döneminde, başta Konya olmak üzere diğer büyük kültür şehirlerinde tezhip atölyelerinin olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü elyazmalarının çoğunda, özellikle zahriye kısımlarında bir takım ortak özellikler bulunmaktadır. Mesela birçok eserin zahriye kısmını kaplayan tezhibin ortasındaki boşluğa yazılan kitabın adı, yazar adı ve hangi kütüphane için yazıldığını gösteren kayıtlar aynı tarzda yazılmıştır.¹¹⁰

c.Minyatür Sanatı: Minyatür kelimesi, Ortaçağ Avrupası'nda el yazmalarının bölüm başlarında “minium” (kırmızı kurşun tozu) ile yapılan miniatura adı verilen süsleme sanatından gelmektedir. Miniatura, sülüğenle boyanmış anlamına gelmekle birlikte zamanla minor (küçük) kelimesinden etkilenecek “küçük resim” anlamında kullanılmıştır.¹¹¹ Ancak İslam coğrafyasında minyatür sanatına “tasvir” denilmekteydi. Bu sanatla uğraşan sanatçıya da musavvir veya nakkaş denirdi. Minyatürler, kitapların içindeki hikâyelerin, şiirlerin veya tarihin canlandırılmış bir tercümesidir. Bir minyatüre bakıldığı zaman, o sanat eserinin yapıldığı dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik durumunu yansıtmaktadır.

Türklerde ilk minyatür sanatı diğer kitap sanatlarında görüldüğü gibi Uygurlar dönemine dayanmaktadır. Kara-hoço ve Turfan bölgesindeki yapılan kazılarda Bin-buda mağarasında bulunan el yazmalarındaki minyatürler Türklerin bilinen en eski minyatür sanatı örnekleridir. Uygur minyatür sanatı, Selçuklu minyatür sanatının öncüsü sayılmaktadır. Uygurlarda geliştirilen minyatür sanatı Selçuklular ile birlikte Anadolu, Suriye, Irak, İran coğrafyalarına yayılmıştır. Selçuklulara ait ilk minyatür sanatı XII. Yüzyılda Horasan'da kaleme alınan Semek Ayyar adında bir kitaptır. Bir nüshası Bodleian

¹⁰⁹ Ersoy, **age**, s. 44.

¹¹⁰ Cunbur, **agm**, 1992, s. 443.

¹¹¹ F. Banu Mahir, “Minyatür”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 118.

Kütüphanesinde bulunan bu eser Feramerz b. Hodâdâd b. Abdollah Katib Ercânî tarafından yazılmıştır.¹¹²

Türk minyatür sanatının gelişimini şu şekilde açıklayabiliriz: Minyatür sanatı Batı Türkistan'da Uygurlar tarafından geliştirilmiş, Selçukluların emrinde çalışan Uygurlar sayesinde İran coğrafyasına yayılmıştır. Daha sonra da Bağdat'a kadar yaygınlaşıp Batıların Bağdat Çığırtı dedikleri dönem başlamıştır. Nitekim ilk minyatür okulu Selçuklular döneminde Bağdat'ta açılmıştır. Selçuklu sultanları ve beyleri yanında kâtip veya nakkaş olan Uygur Türkleri bu minyatür mektebinden yetişmiştir. Bu mektepte günümüze ulaşan en eski örnek ise XII. Yüzyılda Silvan'da Dioskurides tarafından kaleme alınan *Materia Medica* adlı Yunanca eserin Arapça tercümesidir (Kitab el Haşaiş). Şifalı bitkileri ele alan bu kitapta bitki tasvirleri ve ilaç tarifleri hakkında bilgi vermektedir.¹¹³ *Kitâb el Baytara, Kelile ve Dimne, Harirî'nin Makamât'ı* Büyük Selçuklu dönemi Bağdat ekolünü yansıtan başka örneklerdir.

Büyük Selçuklular devrinde geliştirilen minyatür sanatı Anadolu Selçukluları döneminde de devam etmiştir. Bu dönemdeki minyatür örneklerinin önemli bir kısmı, Artuklular döneminde yapılmıştır. Anadolu Selçukluları döneminde bir başka minyatür merkezi ise Konya şehridir. Bu döneme ait en güzel minyatür örnekleri *Kitab-ı Tiryak-ı Calinos, Astroloji Kitabı, Fî M'rifet El-Hiyel el-Hendesiye, Varka ve Gülşah, Suvar el Kavâkıb es-Sabite* adlı eserlerde görülmektedir.

XIII. yüzyılda kaleme alınmış “Varka ve Gülşah” adlı eserinde görülen minyatürler Selçuklu döneminden kalma en önemli örnektir.¹¹⁴ Bu eserdeki minyatürlerde kırmızı, mavi ve siyah renkler çok kullanılmıştır. Minyatürlerdeki çekik gözlü, küçük ağızlı insan tiplerleri Uygur etkisini göstermektedir. Ayrıca Selçuklu dönemi saray ve çadır hayatını yansıtan önemli kaynaktır.¹¹⁵

d.Hat Sanatı: Arapça “yazmak, çizmek, kazmak, alamet koymak” gibi anlamlara gelen hatt kökünden türeyen hat sanatı, terim anlamı olarak güzel yazı yazma anlamında

¹¹² Abdurrahman Deveci, “Selçuklu Dönemi Resim Çalışmaları”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 5, S: 9, 2015, s. 96.

¹¹³ Mahir, *agm*, s. 118; Memili, *agt*, s. 207.

¹¹⁴ Binark, *age*, s. 42.

¹¹⁵ Memili, *agt*, s. 207.

kullanılmaktadır.¹¹⁶ Güzel yazı yazanlara da hattat denilmektedir. Hat sanatının kökeni İslam'ın ilk devirlerine kadar uzanmaktadır. Türk hat sanatının tarihi ise Türklerin İslam dinini kabul etmesi ile başlamaktadır. Ancak Türk hat sanatının ilk dönemleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. İlk Müslüman Türk Devletlerindeki hattatlar hakkında bilgi sahibi değiliz. Bu dönemde hat sanatının başkenti Bağdat şehriydi. Büyük Selçuklular döneminde hattatlar hakkında bilgiler mevcutsa da Türk ve Farsî hattatların Arap ismi kullanmalarından dolayı milliyetlerini tespit etmek oldukça zordur. İranlı Tarihçi Süleyman er-Râvendî'nin verdiği bilgiye göre Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un ilmi ve âlimleri çok sevdiğini, kendisinin de bir hattat olduğunu ve bir Kur'an yazdığından bahseder.¹¹⁷

Büyük Selçuklu Devleti döneminde Kûfî ve Nesih hattı yaygın olarak kullanılmıştır. Selçuklular Kûfî yazısını sadece kitaplarda kullanmayıp paralar, levhalar, kitabeler ve kubbeler olmak üzere birçok alanda kullanmışlardır. Selçuklular Kûfî yazısı düğümlü, çiçekli ve geçmeli gibi birçok dekoratif örnekler geliştirmişlerdir. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları devrinde İbn Bevvab'ın Aklam-ı Sitte alanındaki geliştirdiği yazı üslubunun hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Gerçek adı Ali İbn Hilâl olan Bağdatlı İbn Bevvab XI. Yüzyılda yaşamış büyük bir hattattır. İbn Bevvab, Reyhanî ve Muhakkak adı verilen hat yazılarını geliştirmiştir.¹¹⁸

Anadolu Selçukluları dönemi hat sanatı bakımından daha zengindir. Anadolu Selçukluları devrinde reyhanî ve muhakkak yazıları yerine zamanla sülüs ve nesih yazıları kullanılmaya başlanmıştır. Selçuklular, sülüs ve nesih yazılarını kendilerine has bir biçimde geliştirmişlerdir. “Selçuklu Sülüsü” ve “Selçuklu Nesihî” olarak kendilerine has bir hat ortaya çıkarmışlardır. Hatta sülüs bu dönemde celî sülüsü olarak yeni bir karakter kazanmıştır. Büyük Selçuklular devrinde olduğu üzere bu dönemde de İbn Bevvab'ın üslubu hâkimdi. Anadolu Selçuklularında hat sanatının en güzel örnekleri Kur'anlarda bulunmaktadır. Bu dönemde kaleme alınan Kur'anlar genellikle İbn Bevvab'ın geliştirdiği reyhanî yazısı ile yazılmıştır.¹¹⁹ XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu coğrafyasında İbn Bevvab'ın ekolü yerine Amasyalı olduğu kabul edilen Yâkût

¹¹⁶ M. Uğur Derman, “Hat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İlahiyat Ansiklopedisi**, C: 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 427.

¹¹⁷ Ali Alparslan, “Türk Hat Tarihi”, **Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C: 14, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 478.

¹¹⁸ Binark, **age**, s. 19.

¹¹⁹ Alparslan, **age**, s. 478.

Musta'sımı'nin ekolü hâkim olmuştur. Beylikler dönemi hat sanatı Selçuklu hattından etkilenmiş ve daha da geliştirilmiştir.

1.4.Nakil ve Eda Yolları:

İslam dünyasında kitap denildiği zaman ilk akla gelen şey Kur'an'dır. Bundan dolayı Kur'an'ın kitaplaştırılmasında takip edilen yol, daha sonraki yazılacak olan kitaplarda da takip edilmiştir. Çünkü Ortaçağ İslam dünyasında ilmi çalışmaların merkezinde Kur'an-ı Kerim ve hadisler bulunmaktaydı. Bütün ilmi çalışmaların tek gayesi Allah'ın kitabı ve Peygamberin hadislerinin daha kolay anlaşılmasıdır. Çünkü İslamiyet'te bütün bilgiler ve ilimler Allah'ın bir tecellisini konu edinmektedir. Bundan dolayı tefsir, kelam, lügat, tarih, astronomi, matematik, tıp gibi bütün bilim dalları yardımcı bilimler olarak adlandırılmıştır. Bu bilim dallarında yapılan çalışmaların yapılmasında ve kitapların yazılmasındaki asıl amaç Allah'ın gönderdiği kutsal kitabın doğru anlaşılması içindi. Bundan dolayı Ortaçağ İslam medeniyeti, bir kitap medeniyeti olarak tanımlanmıştır.¹²⁰

Ortaçağ İslam dünyasında hangi ilim dalında çalışılırsa çalışırsın bütün âlimler Kur'an ve hadis gibi dini konularda belli bir seviyede tahsili bulunmaktaydı. Aynı şekilde muhaddislerde sadece hadis ilmiyle uğraşmazlar, diğer yardımcı ilimler hakkında da bilgi sahibi olurlardı. Kaynaklarda birçok muhaddis hakkında fakih, müfessir, müverrih, edip gibi sıfatlar kullanılmıştır. Özellikle muhaddisler hadis ilmi için İslam tarihi ve raviler tarihinin iyi bilinmesi gerektiğinden dolayı genellikle tarih ilmi üzerine eserler yazmışlardır.¹²¹

İslam Dünyası'nda yazılı kaynakların yaygınlaşması çok geç bir zamanda başlamıştır. Çünkü İslamiyet'in ilk zamanlarında yazılı kaynaklara fazla güvenilmemiştir. Kur'an-ı Kerim'in dili Arapça olduğundan dolayı uzun bir süre İslam dünyasında bilim dili Arapça olarak devam etmiştir. Arap yazısı ilk asırlarda bilgilerin yazılı olarak sağlıklı bir şekilde aktaracak kadar gelişmemiştir. Çünkü İslamiyet'in ilk asırlarında kullanılan Arapça yazılarda günümüzdeki gibi harekeler ve noktalar olmadığı için yazıların yanlış anlaşılabilceği endişesiyle yazılı kaynaklara güvenilmezdi. Bundan dolayı Ortaçağ insanı yazıdan çok hafızaya güvenmiş ve uzun süre bilginin naklini sözlü olarak devam ettirmiştir. Çünkü hareke ve noktalar olmadığından dolayı yanlış okunabilir veya yazan kişi harf hatası yapabilir düşüncesiyle bilgiyi sözlü bir şekilde aktarma uzun bir süre devam etmiştir.

¹²⁰ Erünsal, **age**, s. 39.

¹²¹ Nuri Topaloğlu, **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 157.

Ortaçağ İslam dünyasındaki bu anlayıştan dolayı sözlü aktarıma dayanan semâ ve kıraât metotları en güvenilir yöntem olarak kabul edilmiştir. Ancak zamanla birçok âlimin yetişmesi ile birçok bilimsel çalışmalar yapılmış ve birçok bilim dalı ortaya çıkmıştır. İslamiyet'in de yayılması ile birlikte birçok kültürle iletişim kurulmuş ve birçok yeni eserler ortaya çıkmıştır. Bilim dallarının ve telif edilen eserlerin çoğalmasi bilginin hafızada tutulmasını zorlaştırmış ve mecburi olarak bilgiler kaydedilmeye başlanmıştır. Bundan dolayı yazılı kaynaklara duyulan ihtiyaç artmış ve yazı dilinin geliştirilmesi için Arapça üzerine çalışmalara başlanmıştır. Zamanla yazı dilinin gelişmesi ile sözlü aktarıma dayanan semâ ve kıraât metotlarının yanında imlâ, mükâtebe, münâvele, vâsiyye, vicâde gibi yazılı aktarıma dayanan metotlar geliştirilmiştir.

Görüldüğü üzere Ortaçağ İslam dünyasında âlimlerin başlıca görevi Kur'an'ı ve hadisleri yazma, ezberleme, rivayet etme ve tasnif olmuştur. Bunun içinde öğrendikleri bilgileri bir sonraki devirlere aktarılması için farklı öğretim metotları geliştirilmiştir. Bu metotlar başlarda hadis rivayetleri için kullanıldığından dolayı tahammulu'l-hadis olarak adlandırılmıştır. Güvenilirlik sırasına göre semâ, kıraât, imlâ, icâzet, münâvele, mükâtebe, vasiyye, vicâde olarak sekiz çeşit rivayet metodu vardır. Bu metotlar daha sonra bütün bilim dallarında kullanılmaya başlanmıştır. Çünkü İslam dünyasında ilk Mushaf haline getirilen kitap Kur'an-ı Kerim olmasından dolayı İslam coğrafyasındaki diğer kitaplarında oluşumunu etkilemiştir.

Farklı rivayet yollarının olmasının sebebi, İslam coğrafyasının zamanla genişlemesinden ve diğer medeniyetlerle kültür alışverişlerinden dolayı kaynaklanmaktadır. Fakat kitap teliflerinde takip edilen bu yöntemleri kesin bir şekilde birbirinden ayırmak mümkün değildir.¹²² Selçuklular döneminde kitapların yazılı (imlâ, kitâbe, telif) olarak nakli yanında sözlü (semâ, kırâ'at) olarak nakillerde devam ettirilmiştir.

a.Semâ: İşitme veya duyma anlamına gelen sema kelimesi hadis rivayet yollarından ilki ve en önemlisidir. Çünkü semada hoca ile talebesi karşı karşıya gelir ve talebe hocanın bizzat kendisinden duyarak bilgiye ulaşır.¹²³ Kaynaklarda muhaddislerin eğitim hayatı anlatılırken en çok “semi'a fülânen” ifadesinin kullanılması bunu göstermektedir.¹²⁴ Sema kelimesinin sözlük anlamı “kulakla duymak, işitmek, dinlemek” anlamlarında

¹²² Erünsal, **age**, s. 48.

¹²³ Talât Koçyiğit, **Hadis İstilahları**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980, s. 394.

¹²⁴ Topaloğlu, **age**, s. 163.

kullanılmaktadır. Rivayet şekli bakımından ise “hadisi hocadan işiterek öğrenmek” anlamında kullanılmıştır.¹²⁵ Semâda hoca okumakta, talebe ise dinlemektedir. Hadis veya bir kitabı nakletmenin en güvenilir yolu olarak semâ metodu kabul edilmektedir.

Talebeler, hocanın anlattıklarını yazıya geçirdiklerinde ortaya çıkan metinler hocanın veya müellifin huzurunda okunarak tashih edilmekteydi. Bazı durumlarda da talebeler, hocanın nüshasını istinsah ederek kendileri için bir nüsha oluşturarak hocanın huzurunda okuyup gerekli tashihleri yapıyorlardı. Bu durumu kendi yazdıkları nüshada belirtiyorlardı. Sema kayıtları genellikle el yazmalarının 1a sayfasında bulunmaktadır.

Nizamülmülk, Bağdat’a geldiğinde burada yaptırdığı medreseye uğramış ve medresenin kütüphanesinde oturarak kitapları incelemiştir. Bu sırada halka hadis dersleri vermiştir. Nizamülmülk, onlara hadis okuyarak yazdırmıştır. Bazıları semâ yoluyla hadis almıştır.¹²⁶ Ebû Bekr Muhammed bin Mansur es-Sem’anî (ö. 1116) semâ yoluyla hadis öğrenmiş ve birçok eser kaleme almıştır. Daha sonra Merv, Nişabur, İsfahan ve Rey şehirlerine gezerek semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir.¹²⁷ Hamza bin Hibetullah en-Nişaburî (ö. 1129), Bağdat’ta Abdülgâfir el-Farisî, İbn Mesrûr ve Muhammed bin el-Fazl en-Nesevî gibi âlimlerden semâ yoluyla hadis öğrenmiş ve öğrendiği hadisleri yine semâ yoluyla rivayet etmiştir.¹²⁸ Selçuklu dönemi önemli fakihlerden biri olan Ebû Abdullah Muhammed el-Mervezî (ö. 1134), Merv’de Es’ad bin Ebû Saîd el-Meyhenî ve Ebû Muzaffer es-Sem’anî’den, Nişabur’da İsmail Abdülgâfir el-Farisî ve Ebû Bekr es-Servî’den semâ yoluyla hadis dersleri almıştır.¹²⁹

b.Kıraât: Rivayet yollarından biri olan kıraât, sözlükte "okumak" anlamında kullanılır. Âlimler "sunmak veya göstermek" anlamına gelen arz kelimesini de kıraat ile aynı anlamda kullanmışlardır.¹³⁰ Kıraât metodu ise talebenin derste öğrendiklerini hocaya

¹²⁵ Abdullah Aydın, "Semâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 457.

¹²⁶ İbnü'l Esîr, *İslam Tarihi (El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi)*, C: 10, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1989, s. 142.

¹²⁷ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012, s. 265.

¹²⁸ Piyadeoğlu, *age*, s. 266.

¹²⁹ Piyadeoğlu, *age*, s. 275.

¹³⁰ Salahattin Polat, "Kıraât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 435.

okuması ve hocanın da talebenin okuduklarını düzeltmesi veya tasdik etmesine denir. Hocanın aktardığı bilgileri ezberleyen veya yazan talebelerin yapacakları olası hataları tashih etmek için talebe bizzat yazdıklarını sesli bir biçimde hocasına okurdu. Bundan dolayı birçok âlim, hocanın hadisleri veya aktardığı bilgileri ezberlemesi gerektiğine hemfikirdi. Zira okuduğu bilgileri ezberlemezse nakledilen kitaplarda yapılabilecek hataları tespit edemezdi.¹³¹ Dolayısıyla hoca rivayetleri ezbere bilmediği durumlarda bilgilerin güvenilirliği ihtilaflı olurdu.

Talebe, hocasına birebir kıraat etmekle birlikte başka talebeleri huzurunda da kıraat edebilirdi. Bundan dolayı kıraât ve semâ meclislerini birbirinden ayırmak çok zordur. Çünkü talebe kıraât ederken, diğer talebelerde kıraât edilen bilgileri dinledikleri için sema işlemini gerçekleştirmektedirler. Bundan dolayı hem sema hem de kıraat metodu aynı mecliste bir arada kullanılmaktadır.¹³²

İbn Asakir'in naklettiğine göre Merv şehrinde Mescidu Sağ'e'de kıraat meclisleri düzenlenmekteydi. İbn Asakir bu mescitte İsmail bin Hüseyin bin Ebû Amr'ın meclislerine katılmış ve ondan kıraat yoluyla hadis dersleri almıştır.¹³³ Nişabur'un önemli âlimlerinden biri olan Ahmed b. Muhammed b. el-Fadl Ebubekir el-Fesebî (ö. 1083), Zeynu'l-İslam'dan aldığı usul dersini kıraât yoluyla öğrenmiştir.¹³⁴ Aynı şehirde İsmail b. Ahmed el- Kirmanî (ö. 1114), Ebu Abdullah el-Farisi'nin Mevsuat adlı eserinin bir kısmını bizzat müellifin kendisinden kıraât yoluyla öğrenmiştir.¹³⁵

c.İmlâ: Sözlükte “uzatmak” anlamına gelen imlâ ise bilgi naklinde kullanılan yöntemlerden birisidir. Kelimenin “mühlet vermek, yazdırmak, dikte etmek” gibi anlamları da “uzatmak” anlamı ile bağlantılıdır.¹³⁶ Yani bir eseri imla etmek demek, o eseri yazacak kişiye “uzun süre okumak” demektir. İmlâ, öğretim metodu bakımından hadis nakil yöntemlerinden üçüncüsü olmakla birlikte bir kişinin eseri ezbere veya metin üzerinden

¹³¹ Aydın, **agm**, 2009, s. 458.

¹³² Erünsal, **age**, s. 55.

¹³³ M. Mahfuz Söylemez, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s. 203.

¹³⁴ Takuyiddin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed es-Sarîfinî, *El-Müntehab Min Kitabi's-siyâk li Tarihi Nişâbûr*, Nşr. Halid Haydar, Daru'l-Fikr, H. 1414 (1993), s. 124.

¹³⁵ Sarîfinî, **age**, s. 162.

¹³⁶ Abdullah Aydın, “İmlâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 225.

okuyarak bir kişiye veya topluluğa yazdırmasıdır. İmlâ metodu ile yazılan esere imlâ veya emâlî denir.¹³⁷

Selçuklular devrinde çok kullanılan metotlardan biri olan İmlâ metodu, İslam coğrafyasında VIII. Yüzyılda başladığı bilinmektedir. İmlâ metodunun hadis dışındaki konularda da önemli bir yere sahiptir. Bu yolla yazılan kitaplar başta cüzler halinde yazılarak daha sonra bir araya getirilip kitap oluşturulurdu. İmlâ meclisleri, başlarda cami veya mescitlerde yapılmaktaydı. Daha sonra medrese ve diğer eğitim kurumlarında da uygulanmaya başlandı. Ancak bazı âlimlerin evlerinde de imlâ meclisleri düzenlenmekteydi. Âlimlerin evlerinde toplanılan meclislere ulema sınıfından kişiler toplanırken, cami gibi umuma açık yerlerde her kesimden insan imlâ meclisine katılabilmekteydi. İbn Âsakir'in *Tarihu Dımaşk* adlı kitabının imlâsı için müellifin evinde tertip edilen meclislere birçoğu ulemadan olan toplam 38 kişi katılırken, aynı kitap için Câmî-i Emevi'de tertip edilen imlâ meclisinde 500 civarında insan toplanmıştır.¹³⁸ İmlâ meclislerinin yaygınlaşması Hz. Muhammed'in "İkindi namazından sonra oturup akşama kadar hayırlı bir şey imlâ eden kimsenin Hz. İsmail'in neslinden sekiz kişiyi azat etmiş gibi sevap kazanır" hadisinin etkisi bulunmaktadır. XI. yüzyılda Rey şehrinde yaşamış olan es-Semman (ö. 1053), imlâ yoluyla hadis öğretmenin önemini şu cümleyle ifade eder: "*Hadis yazmayan (imlâ) kimse hakiki manada İslam'ın tadını tadamaz.*"¹³⁹

Hatib el-Bağdadî, kendisinin katıldığı imlâ meclislerinin haftada bir gün düzenlendiğini diğer günlerde de kıraat meclislerinin düzenlendiğinden bahseder.¹⁴⁰ İmlâ meclislerinin düzenlendiği gün genellikle cuma günleri Cuma namazının ardından yapıldı.¹⁴¹ Fakat haftanın diğer günlerinde de imlâ meclisi düzenleyen âlimler bulunmaktaydı. Hafız Abdülğâfir el-Farisi (ö. 1135) uzun yıllar Nişabur'da Mescid-i Ukayl'da pazartesi günleri ikindi namazından sonra imlâ meclisleri düzenledi.¹⁴² Yakut el-

¹³⁷ Aydın, *agm*, 2000, s. 225.

¹³⁸ Konrad Hirschler, *The Written Word in The Medieval Arabic Lands*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2012, s. 37-38.

¹³⁹ Osman Güner, "Anadolu'da Hadis Geleneğinin Menşei Olarak Selçuklular'da Hadis Birikimi", *Uluslararası Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-Hadisler Sempozyumu (30 Nisan- 1 Mayıs 2011)*, Samsun 2011, s. 205.

¹⁴⁰ Erünsal, *age*, s. 100.

¹⁴¹ Aydın, *agm*, 2000, s. 226.

¹⁴² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C: 3, Dar-u Sâdır, Beyrut 1900, s. 225.

Hamevi'nin verdiği bilgiye göre Târîh-u Medînet-i Dîmaşk adlı eserin müellifi olan İbn Asâkir, kitaplarını imla ettirmek için 400'den fazla imla meclisi düzenlemiştir.¹⁴³

İmlâ meclislerinde kitabı yazdıran hoca veya müellife "mümlî", kitabı yazan kişilere de "müstemlî" adı verilirdi. Bir meclisteki Müstemlî sayısı sadece bir kişi olabileceği gibi sayısı yüzlerce de olabilirdi. Müstemlî zamanla bir meslek haline dönüşerek imlâ meclislerinde katılımın çok olması dolayısıyla mümlinin (hoca veya müellif) okuduklarını meclisteki insanların duyabilmesi için sesli bir şekilde tekrar eden kişilere denilmeye başlanmıştır. Böylece müstemlilerden bazıları okunanları tekrar ederek meclisteki diğer insanların doğru işitmesi için yardımcı olurlardı. Bu görevi üstlenen müstemlilere mübelliğ adı da verilmektedir. Bu görevi üstlenen müstemliler sesi gür, telaffuzu düzgün ve ilim ehli kişilerden seçilirdi. Meclislerde ise sesleri duyulması için ayakta dururlar veya yüksek bir yerde otururlardı.

İmlâ iki usulle yapılmaktaydı. Bu usullerden ilkinde göre hoca veya müellif kitabı ezberinden okuyarak talebelerine yazdırmasıdır. İkinci usul ise hoca veya müellif rivayet ettiği kitabı metinden okuyarak yazdırmasıdır.

d.İcâzet: İcâzet kelimesi Arapçada "su akıtmak, helal kılmak, izin vermek, onaylamak, geçerli kılmak" gibi anlamlara gelen cevz kökünden türemiştir. İcâzet, hadis rivayet etmek için ilk kez "hadis rivayetinde sözlü veya yazılı izin vermek, rivayet hakkını devretmek" anlamında kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴⁴ İcâzet kayıtları genellikle talebenin takip ettiği kitabın başına veya sonuna hocası tarafından eceztü (izin verdim) kelimesiyle başlayan birkaç cümleden oluşurdu. Bazı kayıtlarda hoca yerine talebenin kendisi ecâzenî (bana izin verdi) ifadesini yazardı.¹⁴⁵ Hocanın talebesine bizzat kendisinin okuduğu kitap için icâzet vermesi en makbul olanıdır. Böylece talebenin icâzet aldığı kitabı bizzat hocadan okuduğunu kanıtlamak ve aldığı bu icâzetle başkalarına rivayet izni almaktaydı. Gerçek olan icâzet budur.¹⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî'ye göre icâzet vermek, bir hocanın talebesine bir hadisi veya haberi rivayet etmesi için helal kılmasıdır.¹⁴⁷

¹⁴³ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-üdebâ**, C: 4, haz. İhsan Abbas, Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, s. 1701.

¹⁴⁴ Cemil Akpınar, "İcâzet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 393.

¹⁴⁵ Erünsal, **age**, s. 102.

¹⁴⁶ Erünsal, **age**, s. 104.

¹⁴⁷ Akpınar, **agm**, s. 393.

İcâzetin yaygın hale gelmesiyle medreselerin yaygınlaşmasında bir paralellik söz konusudur. Başlarda bir öğretim olmadan verilen izin belgesi olan icâzet, medreselerin yaygınlaşmasıyla disiplinli bir eğitim alındıktan sonra bir bilgiyi rivayet etmek için verilen izin belgesi için kullanılmıştır. Selçuklulardan önce okuma ve okutma sonucunda okutulan kitabın rivayet edilmesi için verilen icazetin sadece hoca ve talebe arasında gerçekleşen kapsam, zamanla geniş coğrafyaya yayılması ve kitapların çoğalmasından dolayı bu kapsam genişlemiş ve hocalar talebelerine kendilerinin de rivayet hakkını aldıkları eserler için de icâzet vermeye başlamışlardır. Bu tür genel icâzetler XII. Yüzyılda ortaya çıkmıştır.¹⁴⁸ Hibetullah b. Ali'nin Ebu'l-Kasım Nasr b. Sa'îd'e verdiği genel icazet buna en güzel örnektir. İcazet Erünsal'ın aktardığına göre şöyledir:

“Ebu'l-Kasım Nasr b. Sa'îd b. Ahmed b. Semî' el-Mevsılî'ye, güvenilir âlimlerden rivâyet iznini aldığım kütübü'l-edebîyye, kütübü't-tefâsir, i'râb, meğâziden benden ok uduğu ve duyduklarını, imlâ ettiğim ve yazdığım nahiv ve lûgat ve diğer ilimlerle ilgili eserleri icâzet yoluyla nakletmesi için izin verdim. Bunları benden icâzet yoluyla rivâyet etsin. Ben yanılmadan, tahriften, hatadan uzağımdır. Bunu 540 yılının Cemâzie'l-âhire'sinde (Aralık 1145) Hibetullah b. Ali b. Muhammed b. Hamza el-Hüseynî yazdı.”¹⁴⁹

Diğer ilim dalları için verilen icazetler, hadis rivayet etmek için verilen icazetlerden ayırmak için farklı isimlerle kullanılmıştır. Başlıca icazet türleri şunlardır: hadis icazeti, ilmi icazet, fenni icazet, ferâiz icazeti, şemâil-i icazeti, umumi icazet...

İlmi icazet: hususi ve umumi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hususi icazet, bir ilmin veya kitabın tahsilini tamamladıktan sonra verilen icazete denir. Umumi icazet ise, bütün ilimlerin tahsilini bir hocadan tamamladıktan sonra verilen icazete denir.¹⁵⁰ Fenni icazet, bilginin yanında tıp, eczacılık ve riyazi ilimler gibi deney ve tecrübeye dayalı ilimler için verilen icazetlere denir.¹⁵¹

İcâzet metodu Selçuklular döneminde kullanılan en yaygın metotlardan biridir. Abdurrahman İbn Mende (ö. 1078), hocaları olan Zâhir b. Ahmed es-Serahsî, Abdurrahman b. Ebi Şürayh ve Muhammed b. Abdullah el-Cezvekî'den eserlerini rivayet etmek için icazet almıştır.¹⁵² Daha öncede bahsedildiği gibi icâzet geleneği ile medreselerin yaygınlaşması arasında bir paralellik söz konusudur.

¹⁴⁸ Erünsal, **age**, s. 110.

¹⁴⁹ Erünsal, **age**, s. 106

¹⁵⁰ Akpınar, **agm**, s. 394.

¹⁵¹ Akpınar, **agm**, s. 397.

¹⁵² Topaloğlu, **age**, s. 76.

e.Münâvele: Münâvele metodu, hadis nakletmek için ortaya çıkarılan bir yöntemken, daha sonra diğer ilim dallarında da kullanılmaya başlanmıştır. Kelime anlamı “vermek” olan münâvele terimi, ilim nakil metodu olarak bir hocanın elindeki kitabı rivayet etmesi için talebesine vermesi veya bu kitabın kendisine ait olduğunu onaylaması anlamında kullanılır.¹⁵³ Münâvele, güvenilirlik derecesine göre icazetli ve icazetsiz olarak ikiye ayrılır. Bunlarda en güvenilir olanı hocanın talebesine kitabı verdiği zaman “bu kitabı sana temlik ediyor ve icazet veriyorum, bunu al ve rivayet et” demesidir. Bu münâvele çeşidi, icazetli münâvele olarak da adlandırılmaktadır.¹⁵⁴ Talebenin istinsah ettiği kitap, hocasının icazetli nüshası olduğundan dolayı değerli ve güvenilir kabul edilmekteydi. Hatîb el Bağdadî, münâveleyi icazetin en yüksek bölümü olarak nitelendirmektedir.¹⁵⁵ Münâvelenin sema ile de arasında bir ilişki bulunmaktadır. Bir hocanın sema meclisinde talebelerinden birisine kitabını vererek "al bunu benden rivayet et" demesi ile münâvele gerçekleşmiş olmaktadır.

f.Mükâtebe: Hocanın, hadis almak için gelen veya orada bulunmayan bir kişiye elindeki kitabı yazarak vermesine veya göndermesine mükâtebe denir.¹⁵⁶ İcazetli ve icazetsiz mükâtebe olarak ikiye ayrılır. İcazetli mükâtebe hiç şüphesiz diğerine göre daha güvenilirdir. Mükâtebe yoluyla nakledildiğinde “bana şu kişi yazdı” veya “bana şu kişi yazarak bildirdi” gibi ifadeler kullanılarak belirtilirdi.¹⁵⁷

Ebul'l-Hüseyn, El-Kasım Ebu Fadl b. Ahmed b. Mahmud'dan (ö. 489) mükatebe yoluyla birçok rivayette bulunmuştur.¹⁵⁸ Necib b. Meymun b. Sehl el-Vasîtî, H. 474 yılında eserini Ebu'l-Hüseyn'e vererek rivayet etmesi için icazet vermiş ve Ebu'l-Hüseyn bu tarihten itibaren onun eserini mükâtebe yoluyla rivayet etmiştir.¹⁵⁹ Şeyhulislam el-Ensari (ö.

¹⁵³ Salahattin Polat, "Münavele", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s. 572.

¹⁵⁴ Subhi es-Sâlih, **Hadîs İlimleri ve Hadîs İstılahları**, 3. Baskı, çev. M. Yaşar Kandemir, Gaye Matbaacılık, Ankara 1981, s. 78.

¹⁵⁵ Hatîb el-Bağdadî, **el-Kifâye fi Ma'rifeti 'İlmi'r-Rivâye**, Dârü'l Kütübü'l İlmiyye, el-Medinetü'l Münevvere 1357, s. 326.

¹⁵⁶ Sâlih, **age**, s. 78.

¹⁵⁷ Erünsal, **age**, s. 115.

¹⁵⁸ Sarîfinî, **age**, s. 462.

¹⁵⁹ Sarîfinî, **age**, s. 515.

1089) ile Abdurrahman İbn Mende (ö. 1078) arasındaki yazışmalar da mükâtebe için örnek gösterilebilir.¹⁶⁰

g.Vasiyye: Rivayet yollarından yedincisi olan vasiyye, bir hocanın ölmeden önce veya bir sefere çıkmadan önce elindeki rivayet ettiği bir kitabı nakletmesi için rivayet hakkını vasiyet yoluyla bir başkasına vermesine denir.¹⁶¹ Vasiyye metodu hakkında cevaz verenler bu metodun, nakil yollarından en zayıfı olduğunu kabul etmektedirler. Vasiyet edilen kişi, elindeki kitabı rivayet etmeden önce vasiyeti eksiksiz ve net bir şekilde ifade etmesi zorunludur. Bazı hadis âlimleri bu yöntemi münaveleye çok benzemesinden dolayı uygun görmüşlerdir.¹⁶² Hatîb el Bağdadî vasiyeti hüküm bakımında vicâdeye benzetmektedir. Hatîb el-Bağdâdî'ye göre vasiyet, *“bir âlimin kitaplarını bir adama vasiyet etmesi ile âlimin ölümünden sonra o adamın, âlimin kitaplarını satın alması arasında fark yoktur. O adamın, bu kitaptan rivayette bulunması sadece vicâde yoluyla rivayet etmesi caiz olur. Ulaştığımız bütün ilim ehli bu görüştedir.”*¹⁶³

h.Vicâde: Sözlükte kelime anlamı “bulmak” olan vicâde terimi, bir rivayet metodu olarak bir râvinin bir kitabı müellifinden bizzat sema etmediği veya icazet gibi yetkileri de almadığı halde o kitabı elde etmesidir.¹⁶⁴ Nakil yöntemi olarak ise bulunan bir kitabın veya nüshanın sema, icazet, imla, münavele olmadan rivayet etmek için kullanılmıştır. Vicâde yolu ile rivayet eden kimse “şu kişinin yazısı ile buldum veya okudum” demektedir.¹⁶⁵

Bir mastar olan vicâde kelimesi Araplar tarafından sonradan türetilmiş tabirdir. Aile isnadları, en çok görülen vicâde türüdür. Dönemin kaynaklarında “babasının veya dedesinin kitabından vicâde yoluyla” tabiri çok kullanılır. Vicâde rivayet metotlarından sonuncusudur. Hatta bazı muhaddisler vicâdeyi, başlarda bir rivayet metodu olarak kabul etmezler. Bazı şartların yerine getirilmesi ile vicâde güvenilir kabul edilmiştir. Bazı

¹⁶⁰ İbn Ebi Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hannâbile*, C: 2, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut YTY, s. 247; Topaloğlu, *age*, s. 165.

¹⁶¹ Halit Özkan, "Vasiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 555.

¹⁶² Erünsal, *age*, s. 115.

¹⁶³ Bağdadî, *age*, s. 352

¹⁶⁴ Halit Özkan, "Vicâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 100.

¹⁶⁵ Koçyiğit, *age*, s. 464.

müellifler ise kitaplarının vicâde yolu ile rivayet edilir endişesinden dolayı ölmeden önce kitaplarını gömmüşlerdir.¹⁶⁶

İslamiyet'in ilk devirlerinde şahıslara itibar edilirken Selçuklular döneminde eserlere itibar edilmeye başlanmıştır. Günümüzdeki gibi eserlerden alıntılar yapma usulü o dönemde de kullanılmıştır. Selçuklular döneminde rivayet aktarılırken bir kaynağa atıf yapılmasına “tahrîc” denilirdi. Kaynaklarda kullanılan “harrace” veya “harrace't-tehârîc” gibi ifadeler bunun göstergesidir.¹⁶⁷

Hatîb el-Bağdadî'nin verdiği bilgiye göre Hasanü'l-Basri, “bu hadisi nereden naklediyorsun?” diye sorulduğu zaman “bulduğum sahifeden” cevabını vermiştir. Hasanü'l-Basri'nin verdiği bu cevaba göre uyguladığı yöntem vicâdedir.¹⁶⁸ Aynı şekilde Hatîb el-Bağdadî'nin kendisi de bu yöntemi kullanan âlimlerden birisidir. Zira Hatîb el-Bağdadî, Sûr şehrinde Ebû Abdullah es-Sûrî'nin (ö. 1049) hanımından es-Sûrî'nin eserlerini ödünç alarak birçok şey kaydetmiştir.¹⁶⁹ Nişabur'da yaşayan Hamza b. Muhammed Ebu Said eş-Şehhâmî de Ebu Ya'lâ el-Mühellebî'nin semâ kayıtlarını bulmuş ve bu kayıtları vicâde yoluyla nakletmiştir. Bunun dışında eş-Şehhâmî semâ yoluyla da rivayetler naklettiği bilinmektedir.¹⁷⁰

1.5.Tercüme ve Şerh Geleneği:

Arapça kökenli olan tercüme kelimesinin en kısa anlamı bir dildeki ifadenin başka bir dile aktarılması şeklinde tanımlanabilir. Tercüme veya günümüzdeki çeviri kavramı bir kültürün bilgi birikimini başka bir kültüre aktarılması için önemlidir. Bundan dolayı çeviri faaliyetleri birden fazla kültürün olduğunu göstermektedir ve çok kültürlülük kavramını ortaya çıkarır. Çeviri faaliyetleri bir kültürün bilgi birikimini başka bir kültüre aktarılması alıcı kültürün gelişip zenginleşmesinde önemli bir faktördür.

Cihan hâkimiyetini benimsemiş olan Türkler, tarih boyunca büyük devletler kurmuşlar ve geniş coğrafyalarda hüküm sürmüşlerdir. Selçuklular da bu ideoloji ile Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar çok büyük bir coğrafyaya hâkim olmuşlar ve birçok kültürle

¹⁶⁶ Erünsal, *age*, s. 114.

¹⁶⁷ Topaloğlu, *age*, s. 165.

¹⁶⁸ Bağdadî, *age*, s. 354

¹⁶⁹ Topaloğlu, *age*, s. 165.

¹⁷⁰ Sarîfinî, *age*, s. 222.

ilişki içerisinde bulunmuşlardır. Diğer Türk hükümdarlarında olduğu gibi Selçuklu Sultanları da ilme, âlimlere ve kitaplara büyük önem vermişlerdir. Bundan dolayı Selçuklu ve Beylikler döneminde çeşitli vesilelerle âlimleri ülkeye davet etmişler ve onlar için medrese ve kütüphane gibi eğitim kurumları yaptırmışlardır. Kütüphaneleri daha cazip hale getirmek için farklı ülkelerden de kitaplar getirtilmiştir. Bu kitapların kolay anlaşılabilmesi içinde tercüme faaliyetlerine büyük önem verilmiştir. Vakfiyelerden anlaşılacağı üzere Selçuklular döneminde medrese ve kütüphanelerde bu iş için mütercimler tutulmuştur.

Selçuklu dönemi tercüme kavramı, günümüzdeki çeviri anlayışından daha geniş bir anlam taşımaktadır. Günümüzde çeviri eser olarak tanımlanan eserler, yazarın tümüyle kendi ürettiği eserin kelime kelime bir başka dile çevrilmesidir. Ancak Selçuklular döneminde tercüme eser, kısmen tercüme olan kısmen de mütercimin eklemeler veya açıklamalar yaptığı eserlerdir. Bundan dolayı bir tercüme eser üzerine araştırma yapıldığı zaman eserin tamamının müellifin kendi yazdıkları olarak düşünülmemeli ve mütercimler tarafından eklemeler veya müdahaleler yapıldığı gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır. Başında “terceme” ibaresi bulunan her eser, günümüzdeki gibi kelime kelime yapılmış bir çeviri eser olarak kabul edilmemelidir. Selçuklular döneminde mütercimlerin bir eseri tercüme olarak belirtmeleri orijinal metnin müellifine saygı gereği veya o eserin devamını belirtmek için kullanmış olabilir.

Agâh Sırrı Levend, Eski Türk edebiyatındaki “tercüme” kavramının anlamı günümüzdeki anlamına göre farklı olduğunu belirterek klasik dönemde tercümeyi dört grupta incelemiştir:

- 1.Aslına uygun şekilde kelime kelime yapılan tercümeler
- 2.Kelime kelime olmamakla birlikte aslına uygun şekilde yapılan tercümeler
- 3.Eserin konusu aktararak yapılan tercümeler
- 4.Genişleterek yapılan tercümeler.¹⁷¹

İlk gruptaki tercümeler genellikle Kur'an-ı Kerim tercümeleri için yapılmaktaydı. Çünkü kutsal kitabın anlamının bozulmamasına dikkat edilirdi. Genellikle Arapça metinlerin altına kırmızı mürekkep ile tercümesi yazılırdı. Kur'an-ı Kerim için daha sonra ikinci yöntem kullanılmaya başlanmıştır. Üçüncü yöntemde ise yazar, kitabı veya metni olduğu

¹⁷¹ Agâh Sırrı Levend, **Eski Türk Edebiyatı Tarihi I**, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 80; Nurgül Sucu, “Eski Türk Edebiyatında Tercüme Geleneği”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S: 19, 2006, s. 130.

gibi tercüme etmez, anladığı kadarıyla tercüme eder. Son gruptaki tercümelerde ise yazar, asıl kitaba bağlı kalmadan bazı yerleri kelime kelime tercüme etmekle birlikte bazı yerleri de kendi düşüncelerini de ekleyerek tercüme eder. Bu tür tercüme eserler, tam anlamıyla tercüme olmadıkları halde müellife saygıdan dolayı “terceme” tabiri kullanılmıştır. Bu tarz tercümeler aslında tam bir tercüme olmayıp başlı başına yeni bir telif eser mahiyetindedir ve aşağıda bahsedileceği üzere birer şerh kabul edilebilir. Aslında bu dönem şerh ve tercüme kavramlarını birbirinden ayırmak zordur. Çünkü bu iki sözcük şerh ve tercüme türü eserlerde kavram ve edebi faaliyet olarak aynı bağlam içerisinde yer almaktadırlar. Hatta bu iki kavram çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılarak aynı anlam dairesi içerisinde oldukları görülmektedir. Farklı bir dildeki bir eseri şerh ederken bir şekilde şerh edilen yerlerin tercüme edilmesi, bazı eserlerin de tercüme edilirken şerh geleneğine benzer açıklamaların yer alması bu iki kavramı birbirine yaklaştırır.

Selçuklular döneminde resmi dil Farsça, bilim dili de Arapça olduğundan dolayı tercümeler Türkçe yerine Arapça ve Farsça yapılmıştır. Örneğin; I. Alaeddin Keykubad’ın isteği üzerine Ahi Evren, İbn Sina’nın “Risale fi’n-Nefs’in Natıka” adlı kitabını Farsçaya tercüme etmiştir.¹⁷² Ayrıca Ahi Evren’in bu tercümesi dışında beş eseri daha Farsçaya tercüme ettiği bilinmektedir.

Selçuklu devletinin dağılması ile kurulan Türkmen Beylikleri, kendi dilleri ve geleneklerine bağlı kalmışlardır. Beylikler döneminde tercümeler Farsça yerine Türkçe yapılmaya başlanmıştır. Ancak Selçuklular döneminde bütün eserler Arapça ve Farsça yazıldığından dolayı Türkçe kitap bulmak çok zordu. Bundan dolayı Türkmen Beyleri bir taraftan Türkçe eserler yazılması yönünde teşvikte bulunurken, diğer taraftan Arapça ve Farsça kitapları Türkçeye çevirtmişlerdir.¹⁷³ Özellikle kendilerini Selçuklu Devleti’nin varisi kabul eden ve Anadolu’nun en güçlü beyliği olan Karamanoğulları, Türkçeye en çok önem veren beyliktir. 1227 senesinde Karamanoğlu Mehmed Bey, Konya’da bir ferman çıkartarak divanda, dergâhta, bergâhta, mecliste, meydanda hiç kimsenin Türkçe dışında bir dil konuşmamasını emretmiştir. Anadolu Coğrafyasında artık ilim ve edebiyat dili Türkçe kabul edilmeye başlanmış ve Türkmen Beyleri, birbirleriyle yarışarcasına kendi topraklarına medrese ve kütüphaneler inşa ettirerek âlimleri kendi beyliklerine davet etmişlerdir.

¹⁷² Seyhan Dobra, **Türkiye Selçuklu ve Beylikler Devrinde Kitap Kültürü ve İthâf Geleneği**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2017, s. 26.

¹⁷³ Sucu, **agm**, s. 129.

Aydınoğulları Beyleri tercüme faaliyetlerine çok önem vermişler, Arapça ve Farsça birçok eseri Türkçeye kazandırmışlardır. Umur Bey zamanında “Süheyl ü Nevbahar” ve “Kelile ve Dimne” eserleri ile İbn Baytar’ın yazdığı “Camiu Müfredâtü’l-edviye ve’l-ağdiye” adında bir tıp kitabı Türkçeye tercüme edilmiştir. İsa Bey zamanında ise Farsça bir halk hikâyesi olan Hüsrev-ü Şirin adlı eser Türkçeye kazandırılmıştır.¹⁷⁴

Germiyanogulları da tercüme hareketine önem veren beyliklerden biridir. Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa, Germiyanoglu Süleyman Bey’in emri ile bir ahlak ve siyaset kitabı olan Kabusname ile masallardan oluşan Merzbannâme adlı eserleri Farçadan Türkçeye tercüme etmiştir. II. Yakup Bey’in emri ile Şair Ahmed-i Dâi de “Ta’bir-name” adlı eseri Türkçeye kazandırmıştır.¹⁷⁵

Sinop ve Kastamonu şehirlerinde hüküm süren Candaroğulları ise tercüme faaliyetlerinde dini eserlere ağırlık vermişlerdir. Bu dönemde tercüme edilen en önemli eser Bafra valisi olan Hızır Bey’e ithaf edilen Miracnâme’dir.¹⁷⁶ Bunun dışında Candaroğulları döneminde tıp, fıkıh, mesnevi ve Kur’an tefsiri gibi ilmi ve edebi eserlerde tercüme edilmiştir. Özellikle Candaroğulları’na ait bir Kur’an-ı Kerim mealinin tercümesi çok ilginçtir. Çünkü Kur’an-ı Kerim’i tercüme eden mütercim, “Allah” yerine “Tengri” kelimesini kullanmıştır.¹⁷⁷

İslam dünyasında XI. Yüzyılın sonlarından itibaren nakil veya tercüme faaliyetleri devam etse de yerini şerh, tefsir ve tenkit gibi çalışmalar yaygınlaşmıştır. Çünkü İslam toplumları artık yabancı ilim ve felsefelerini çok iyi öğrenmişler ve kendilerini geliştirmişlerdir. Bu dönemden sonra artık İslam coğrafyasındaki bilim adamları kendi eserlerini telif etmeye başlamışlardır. Antik Yunan ilim ve felsefesi ile İran ve Hint ilmiyle karşılaştırıp yeni tetkikler ortaya koyarak birçok alanda ileri dereceye gelecek kadar kendilerini geliştirmişlerdir.¹⁷⁸

Kitap telifleri muhteva ve yazılış usullerine göre farklılık göstermekteydi. Bir eseri açıklama, tamamlama, genişletme, tenkit etme, tahkik etme, tashih etme gibi usullerle

¹⁷⁴ Salim Koca, **Anadolu Türk Beylikleri Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 157-158.

¹⁷⁵ Koca, **age**, s. 129.

¹⁷⁶ Dobra, **agt**, s. 71.

¹⁷⁷ Koca, **age**, s. 182.

¹⁷⁸ Hilmi Ziya Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 83.

yapılan çalışmalar tefsir, tafsil, şerh, haşiye, talikat, tevil, izah, zeyl, tekmile, beyan, tetimme, fevâid vb. gibi isimler ile adlandırılmıştır. Bu tür eserlere karşılık bir metni kısaltma, arındırma, tahkim etme, ezberlenebilmesi veya kolay anlaşılabilmesi için sadeleştirme, seçmeler yapma gibi çalışmalar ise ihtisar, muhtasar, telhis, müntesab, muktetaf, mülahhas, hülâsa gibi isimler ile anılmıştır.¹⁷⁹ Selçuklulardan önce yaşamış olan İbnü'n Nedim “el-Fihrist” adlı kitabında IX. yüzyılda İslam coğrafyasındaki telif türlerini şu şekilde sıralamıştır: “Telif, tasnif, rivayet, amel, ihtiyar (derleme), sanat, ihtisar (özet), nakz, red, şerh, haşiye, teâtî, mecâlis, musahabât, münazarat, tetimme, ilhak, müdâ’abat, vasl, ziyade, hıfz, nahle, sema, kıraat, nakil, tercüme, tefsir, ahz, ıslah, hikâye, mükâtebat, tersilat, tabassur, tabsire, istidrâk, intizâat, emâlî, cem’, tecrîdat.”¹⁸⁰

Telif geleneğinin yaygınlaşması ve bu derece çeşidinin çoğalmasının medreseler ve bu eğitim kurumlarının inşa ettiği eğitim sistemi, ilim siyaseti ile paralel bir şekilde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu husus bilim camiası tarafından bilinmekle birlikte üzerine çok fazla durulmamış bir konudur. Selçuklular döneminde Nizamülmülk’ün önderliğinde kurulan Nizamiye medreseleri yukarıda bahsedilen telif türlerinin Selçuklu devletinde yaygınlaşmasındaki en büyük etkendir. İbnü’n Nedim’den anlaşıldığı üzere Selçuklulardan öncede bu telif çeşitlerinin var olması medreseler ile olan aralarındaki ilişkiyi zayıflatmamaktadır.¹⁸¹ Çünkü Nizamiye medreselerinden öncede Karahanlı ve Gazneliler gibi Türk devletlerinde medrese eğitiminin olduğu bilinmektedir.

Medreselerin ve tarikatların yaygınlaştığı bu dönemler İslami ilimleri ve kültürel unsurlar arasında kurulması gereken irtibat kurulabilmesi için yeni bir üst dil arandığı zamandı. Müslüman Türklerin İslam coğrafyasında aktif ve hâkim oldukları bu dönemde bir yandan ilimlerin gelişmesine ve derinleşmesine özen gösterilmiş hem de aralarındaki ilişkilerin üst düzeye çıkarılması için yeni standartlar aranmış ve geliştirilmiştir. Çünkü Türklerin İslam dünyasına hâkim olduğu döneme kadar ilimler nakil ve rivayet yolları ile aktarılmaktaydı. Bunun sebebi ise bilgilerin yok olup unutulması korkusuydu. Selçuklular dönemine gelindiğinde artık bilginin yok olmasından korkma durumu kalmamış, bilgilerin

¹⁷⁹ İsmail Kara, **İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not**, 4. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 21.

¹⁸⁰ Telif türleri için bkz: Muhammed b. İshâk en- Nedim, **el-Fihrist**, ed. Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul 2017.

¹⁸¹ Kara, **age**, s. 28.

tenkit edilmesi yoluna başvurulmaya başlanmıştır. Bu sayede farklı telif türleri ortaya çıkmaya başlamıştır.

1.6.Elyazmalarında Görülen Kayıtlar:

a.Semâ Kaydı: Talebenin bir eseri hocasına okuduğu sırada onu dinleyen diğer kişilerin ellerindeki nüshalara, hoca tarafından onlarında okunan eseri dinlediklerini belirten bir kayıt tutar. Bu kayda da semâ kaydı denilmektedir. Bu kayıtların tutulduğu yer genellikle kitapların sonuna yazıldığı gibi kitabın ilk sayfasına veya kitabın zahriyesine de yazılabilir.¹⁸²

Semâ kayıtlarında okumanın bitiş tarihi, hangi mekânda okunduğu ve okuma meclisleri sırasında o mekânda bulunan kişilerin isimleri yazılırdı. Örneğin Ali b. Hüseyin el-Kunbâ-î, hocası Tibrîzî'den Ebu'l-A'lâ el-Ma'arri'nin Saktu'z-Zend adlı kitaba yaptığı şerhi okuduğunda kendi yazdığı nüshanın üzerine şöyle yazmıştı:

“Bu nüshayı Ali b. El-Hüseyin b. Ali el-Kunbâ'î el-Vâsitî, bu şerhi yazan Ebû Zekerîyya Yahya b. Ali el-Hatîb et-Tibrîzî'in nüshasından Bağdad'ta 475 tarihinde (1082) sağ eliyle kendisi için yazdı.”¹⁸³

Tibrîzî'nin semâ kaydını doğrulayan ifade nüshanın sonunda şöyledir:

Bu kitabı Ali b. El-Hüseyin b. Ali el-Kunbâ'î, ilk beyti “mâ nahilet câretünâ” olan kasideye kadar bana okudu. Geri kalan kısmını da diğerlerinin okumalarını dinleyerek anladı ve tashih etti. Bu kaydı Yahya b. Ali el-Hatîb et-Tibrîzî 475'te (1082) yazdı.¹⁸⁴

Hatîb el-Bağdâdî'ye göre şeyhin veya hocanın rivayet ettiklerini bizzat kendisinden duyan ravi, semî'tu, haddesenâ, ahberenâ veya enbe'enâ gibi tabirleri kullanarak sema ettiğini belirmiş olur. Semî'tu bu tabirlerin en üstünüdür.¹⁸⁵ Erünsal'ın Bağdâdî'den naklen, semâ kayıtlarının yazılması ile ilgili ayrıca şu bilgileri vermektedir:

“Öğrenci dinlediği kitabı yazdığında, kitap adının yazıldığı satırın üstüne kimlerle bu kitabı dinlediğini ve semâ meclisinin tarihini yazar. Eğer isterse bu bilgileri kitabın ilk sayfasının kenarına da yazabilir. Bizden önceki âlimler bunu hep böyle yapmışlardır. Eğer kitabın dinlenip yazılması birkaç mecliste gerçekleşmişse her meclisin sonuna “belâğ” kaydı ve bunu takiben başta olduğu gibi semâ kaydı ve tarih yazılır. Bu hocalarımızın takip ettiği usuldür. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b.

¹⁸² Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Semâ ve Kırâat Kaydı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 436.

¹⁸³ Erünsal, **age**, s. 57.

¹⁸⁴ Erünsal, **age**, s. 57.

¹⁸⁵ Koçyiğit, **age**, s. 395.

Hanbel'in hattıyla yazılmış bir kitap gördüm. Oğlu Abdullah bu kitabı babasından okuduğunda sayfa kenarlarına "Abdullah (buraya) ulaştı" kaydını koymuştu."¹⁸⁶

Semâ kaydında genellikle bulunan unsurlar şunlardır:

Müsmi: ilim meclislerinde veya ders halkalarında kendi kitabını veya nakletmek için icazeti olan bir kitabı okutan kişi veya kişilerdir. Semâ kayıtlarında şeyh olarak geçmektedir. Mecliste okunan kitap müsminin kitabı değilse, semâ kaydının başında bu kitabın sırasıyla müelliften müsmie kimler aracılığıyla ulaştığını belirten bir kayıt belirtilmektedir. Kitap müsminin olmadığı durumlarda bi-hakki semâ'îhi naklen min musannifiha (müellifinden semâ yoluyla aldığı nakletme hakkıyla) veya müsni' bi-hakki rivâyeti (rivayet etmeye olan hakkıyla) şeklinde o eseri nakletme izni olduğunu ifade eden kayıt tutulurdu.¹⁸⁷

Kâri: Semâ meclisinde okutulan kitabı okuyup tekrar eden kişiye denir. Okuyuşu düzgün, ilim ehli ve sesi gür kimselerden seçilirlerdi. Kârîlerin müfid veya mu'îd olarak adlandırılan yardımcıları bulunmaktaydı. Meclislerde bu yardımcılar muntazam olarak görev yapmakla birlikte kârînin olmadığı durumda onun görevini yerine getirirlerdi.¹⁸⁸

Kâtibü's-Semâ: Semâ kayıtlarını tutan kişiye bu ad verilirdi.

Müstemi'ün: Semâ meclislerinde derse katılan ve dersi takip eden kişilere denir. Semâ kayıtları tutulduğunda hocanın huzurunda kitabı okuyan kişinin adının yanında derse katılan ve dinleyenlerinde adları yazıldığı görülmektedir. Genellikle 1 ile 20 kişiden oluşan Müstemi'ün sayısı, kimi meclislerde 100'ün üzerine çıkmaktaydı.¹⁸⁹ Semâ kayıtlarında dinleyiciler arasında birçok kadının ismi de geçmektedir. Kadınlar semâ meclislerini genellikle evlerde düzenlerlerdi. İbn Asâkir (ö. 1176) 1300 civarında hocadan ders aldığını ve bu hocalardan 80'e yakını kadın hocalar olduğunu Tarihü Dımaşk adlı eserinde verdiği isimlerden anlaşılmaktadır.¹⁹⁰ Kadınlar, camilerde tertip edilen semâ meclislerine de katılabilirlerdi. Ayrıca kendileri de semâ meclisi tertip edip okuttukları kitaplar hakkında icazet verebilirlerdi.

¹⁸⁶ Erünsal, *age*, s. 74-75.

¹⁸⁷ Erünsal, *age*, s. 67.

¹⁸⁸ Erünsal, *age*, s. 69.

¹⁸⁹ Erünsal, *age*, s. 69.

¹⁹⁰ Nusrettin Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 223-224.

b.Kıraât Kaydı: Talebenin semâ meclisinde istinsah ettiği bir kitabı veya cüzü hocasına kıraât ettikten sonra hocası gerekli olan düzenlemeleri yapar ve daha sonra kendi el yazısı ile “şu kişinin oğlu şu kişi eserin tamamını bana okudu, ben de şu kişinin oğlu şu kişi bu eseri tashih ettim ve kendisine rivayet hakkı verdim” şeklinde bir kayıt tutar. Bu kayda kıraât kaydı denilmektedir. Bu kayıt eseri istinsah eden talebe için bir diploma anlamına gelmektedir.¹⁹¹

Kıraât kaydı, semâ kaydında olduğu gibi kitabın bitiş tarihi, dersin yapıldığı yer, kayıt tutulduğu sırada mecliste bulunan kişilerin isimleri rivayet zincirine eklenirdi. Bu kayıt genellikle kitabın sonunda olmakla birlikte kitabın başında da olabilirdi. Kitabın isminin üstüne veya müellifin isminin yanına yazıldığı da görülmektedir.

c.İcâzet Kaydı: Müellifin veya icâzet sahibi bir hocanın talebesine okuttuğu kitabı okutma ve rivayet etmesi için verdiği yazılı izne denilmektedir. İcâzet kayıtları genellikle talebenin takip ettiği kitabın başına veya sonuna hocası tarafından eceztü (izin verdim) kelimesiyle başlayan birkaç cümleden oluşurdu. Bazı kayıtlarda hoca yerine talebenin kendisi ecâzenî (bana izin verdi) ifadesini yazardı.¹⁹² Hocanın talebesine bizzat kendisinin okuduğu kitap için icâzet vermesi en makbul olanıdır. Böylece talebenin icâzet aldığı kitabı bizzat hocadan okuduğunu kanıtlamakta ve aldığı bu icâzetle başkalarına rivayet izni almaktaydı. Gerçek olan icâzet budur.¹⁹³ Hatîb el-Bağdâdî'ye göre icâzet vermek, bir hocanın talebesine bir hadisi veya haberi rivayet etmesi için helal kılmasıdır.¹⁹⁴

Selçuklular döneminde medreselerin yaygınlaşması ile birlikte icâzet geleneği de yaygınlaşmış ve zamanla icâzetin kapsamı genişleyerek genel icâzetler verilmeye başlanmıştır. Bu tür genel icâzetler XII. Yüzyılda ortaya çıkmıştır. Hibetullah b. Ali'nin Ebu'l-Kasım Nasr b. Sa'id'e verdiği genel icâzet buna en güzel örnektir. İcâzet aynen şöyledir:

“Ebu'l-Kasım Nasr b. Sa'id b. Ahmed b. Semî' el-Mevsılî'ye, güvenilir âlimlerden rivâyet iznini aldığım kütübü'l-edebîyye, kütübü't-tefâsir, i'râb, meğâziden benden okuduğu ve duyduklarımı, imlâ ettiğim ve yazdığım nahiv ve lügat ve diğer ilimlerle ilgili eserleri icâzet yoluyla nakletmesi için izin verdim. Bunları benden icâzet yoluyla rivâyet etsin. Ben yanılmadan, tahriften, hatadan uzağımdır. Bunu 540 yılının

¹⁹¹ Topuzoğlu, **agm**, s. 436.

¹⁹² Erünsal, **age**, s. 102.

¹⁹³ Erünsal, **age**, s. 104.

¹⁹⁴ Akpınar, **agm**, s. 393.

Cemâzie'l-âhire'sinde (Aralık 1145) Hibetullah b. Ali b. Muhammed b. Hamza el-Hüseynî yazdı.”¹⁹⁵

d.Fevâid Kaydı: Daha önce kitapların dış tesirlerden korunması amacıyla başında ve sonunda birkaç sayfanın boş bırakıldığından bahsedilmişti. Fevaid sayfası olarak adlandırılan bu boş sayfalara zamanla kitap sahipleri bir takım notlar almışlardır. Fevaid sayfalarında rivayet kayıtları, temellük kayıtları, vakıf kayıtları gibi notlar görülmektedir. Bunların dışında günlük hayatı yansıtan önemli bilgiler içermektedir. Fevaid kayıtlarının içinde aile tarihi, ilaç tarifi, hikmetli sözler, veraset meseleleri, tereke kayıtları, beyitler, hayvanlar ve bitkiler hakkında bilgiler, savaşların halka yansıyan tarafı, yemek tarifi, doğal afetler, başka kitaplardan yapılan küçük alıntılar gibi sosyal hayatı yansıtan her türlü bilgi bulunmaktadır.¹⁹⁶

Fevaid kayıtları çoğu zaman kitaplarda bulunmayan bilgiler içermektedir. Nitekim bazı müellifler fevaid kayıtlarına sema, kıraat, icazet kayıtları gibi önem vermiştir. Fevaid kayıtlarında bazen günümüze ulaşmayan kitaplardan aktarılmış notlar veya kaybolmuş bir eserden bir parça bulunabilmektedir. Bazen de önemli şahsiyetlerin hayatları, doğum ve ölüm tarihleri hakkında bilgiler de olabilmektedir. Bundan dolayı özellikle mikro tarihçilik açısından kaynağın az olduğu Selçuklular dönemi için çok önemli kayıtlardır.

e.Mukabele Kaydı: Yeni keleme alınmış bir metni müellife okunması veya metnin orijinal nüshası ile yan yana koyarak karşılaştırılmasına mukabele adı verilir. Bir kitabı istinsah ederken yanlış yapılmaması mümkün değildir. İstinsah sırasında sıklıkla yanlışlıklar yapılabilir veya bazı cümleler atlanabilirdi. Yapılan yanlışlıklar mukabele sayesinde düzeltilebilirdi. Bundan dolayı kitaplar istinsah edildikten sonra mukabele edilmesi çok önemliydi. İstinsah edilen kitabın güvenilirliğinin sağlanması için mukabele çok önemli bir unsurdur. Bu yüzden mukabele kayıtları bir kitabın değerini arttıran önemli bir unsurdur.

Talebenin istinsah ettiği kitabın mukabele edilmesi, o öğrencinin rivayet izni alması bakımından çok önemliydi. Çünkü rivayet izni ile mukabele kaydının aralarında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Hatta bazı âlimler mukabele kayıtlarını, o kitabın rivayet edilmesi için zımnî bir icazet olduğunu düşünmekteydiler.¹⁹⁷ Mukabele birkaç şekilde yapılmaktaydı. Bunların ilki semâ, kıraât ve imlâ meclislerinde yazılan kitapları veya cüzleri hocanın huzurunda

¹⁹⁵ Erünsal, **age**, s. 106.

¹⁹⁶ Emir Eş, “Tarihteki Boşlukları Doldurmada Yazma Eserlerde Bulunan “Fevâid Kayıtları”nın Önemi”, **1 Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, İstanbul 2009, s. 170.

¹⁹⁷ Gacek, **age**, s. 229.

okunması ve hocanın da gerekli olan düzeltmeleri yapması en eski uygulamadır. Bunun dışında elindeki nüshayı bir başka nüsha ile karşılaştırarak da yapılabilmektedir.

Mukabele edilen bir kitabın sayfa kenarlarına belli işaretler konulurdu. Bu işaretlerden mukabele edildiği anlaşıldı. Bu işaretlerden en yaygını dairedir. Âlimler bu işaretin mukabele işareti olduğu olgusunu Hatîb el-Bağdadî'ye dayandırmaktadırlar. Çünkü Bağdadî, bir metinde daire işaretinin bulunmasını mukabele edilmiş olduğunun bir delil olarak saymıştır.¹⁹⁸ Hatta rivayet ettiğine göre bir kitap birçok defa mukabele edilmişse her mukabele için yan yana bir daire konulabileceğini nakletmiştir.¹⁹⁹ Mukabele işinin tamamlanmasından sonra dairenin içine nokta konulması da tavsiye edilir. Gazzali'nin el-Vecîz adlı kitabının XII. Yüzyıldan kalma nüshasındaki nokta ve daire işareti Selçuklular dönemine ait güzel bir örnektir. Bu nüshada içinde nokta bulunan açık daire, içinde nokta bulunan kapalı daire, içinde dik çizgi ve altında nokta bulunan açık daire, üç nokta şeklinde dört farklı işaret bulunmaktadır.²⁰⁰

Mukabele işlemi uzun sürdüğü için birkaç oturumda yapılmaktaydı. Bu durumlarda mukabelenin geldiği yerlerde mukabele kaydı yerine mukabelenin yapıldığına dair işaretler bulunmaktadır. En çok kullanılan ifade “beleğa” kelimesidir. Bunun dışında “semâ'an, kırâ'aten, tashîhan, tahkîkan, bahsen, tahrîran, hadisen, mütâla'aten gibi ifadeler mukabele yapıldığına delildir.²⁰¹

Mukabele kayıtları içerisinde çok önemli bilgilerde barındırmaktadır. Mukabele kayıtlarından kitabı adı, müellifin adı, mukabele edenin adı, kaç oturumda mukabele edildiği, kitabın sahibinin adı, kaydı tutan kişi, tarihi ve yeri hakkında bilgiler barındırabilir.²⁰² Eğer mukabele yapılırken müellifin asıl nüshası ile karşılaştırılarak yapılıyorsa kitabın güvenilirliği arttığı gibi değeri de artmaktaydı. Bu yüzden asıl nüsha ile mukabele edildiği özellikle belirtilirdi.²⁰³

f.Mütalaa Kaydı: Bazı eserlerde bulunan mütalaa kaydı, o kitabın okunduğunu gösterir. Mütalaa kayıtlarında genellikle tarih belirtilir. Bu kayıtlar, temellük kayıtları ile

¹⁹⁸ Gacek, **age**, s. 229.

¹⁹⁹ Erünsal, **age**, s. 189.

²⁰⁰ Gacek, **age**, s. 230.

²⁰¹ Gacek, **age**, s. 231.

²⁰² Gacek, **age**, s. 232.

²⁰³ Erünsal, **age**, s. 191.

ilişki içerisinde. ²⁰⁴ Mütalaa kaydı sayesinde âlimlerin veya hocaların okudukları kitaplar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eğer kitabı önemli bir âlim okumuşsa ve mütalaa kaydı varsa, bu kayıt kitabın değerini artırır. Çünkü o âlim tarafından gözden geçirilmiş veya güvenilir olduğu için âlim tarafından seçilmiş olduğu anlaşılmaktadır. ²⁰⁵

g.Temellük Kaydı: El yazmalarının çok pahalı olduğu dönemlerde kitap sahibi olmak bir ayrıcalık olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı kitap sahipleri sahip oldukları kitapların başkaları tarafından alınmaması için bazı tedbirlere başvurmuşlardır. Bu amaçla kitapların yazılmasından sonra veya satın alındıktan sonra kitaplara bazı kayıtlar veya işaretler koymuşlardır. ²⁰⁶ Bu kayıtlara temellük kaydı adı verilmektedir. Temellük kaydında kitabın sahibinin adından sonra dua cümleleri başlamaktadır.

Bir kitapta birden fazla temellük kaydı bulunabilirdi. Çünkü kitap sahibi tarafından bir başkasına satılabilir veya sahibi öldükten sonra bir başkası kitabı sahiplenebilirdi. Bundan dolayı temellük kaydı, el yazmalarının menşeyini oluşturmaktadır. Bu konuda John Carter “Bir kitabın önceki sahipleri, o kitabın şeceresi” olarak tanımlamaktadır. ²⁰⁷ Necmeddin Razi’nin (1256) “Mirsâdü’l-İbâd” adlı eserinin 1a sayfasında Emir İsa Bin el-Seyyid Zekeriyya Bey için hazırlandığına dair kayıttan bu eserin ona ait olduğu anlaşılmaktadır. Ancak aynı sayfada Sultan Keykubad’a hediye edildiğine dair bir kayıt daha bulunmaktadır. Konya Mevlana Müzesinde bulunan Mevlana Celaleddin Rumi’nin Divan-ı Kebir adlı eserinin bir nüshasının 290’ıncı sayfasında bulunan kayıttan Mevlevi Hacı Emir Satı’nın okuması için hazırlandığı kayıtlıdır. Aynı sayfada bulunan bir başka kayıttan ise daha sonra Emir Satı tarafından vasiyet yoluyla oğlu Erzincanlı Müstencid’e geçtiği belirtilmiştir. ²⁰⁸

Temellük kayıtlarında biyografik bilgiler yanında tarihi bilgilerde bulunmaktadır. Bazen temellük kayıtlarında kitabın kime ait olduğu, kimlerin eline geçtiği gibi bilgilerin dışında kaç akçeye alındığı, hangi tarihte alındığı veya kimin kütüphanesi için yazıldığı gibi

²⁰⁴ Gacek, **age**, s. 248.

²⁰⁵ Erünsal, **age**, s. 193.

²⁰⁶ Orhan Bilgin, “Temellük ve Tesâhüb Kaydı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 411.

²⁰⁷ John Carter and Nicolas Barker, **ABC For Book Collectors**, Oak Knoll Press and The British Library, USA 2006, p. 179.

²⁰⁸ Şeyda Algaç, **Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Dönemi Tezhip Sanatı (XII.-XIV. Yüzyıllar)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 96.

önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerden o dönemde kitapların fiyatları hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir.

Genellikle zahriye sayfasına yazılan temellük kaydı, kitabın sonuna da yazılabilirdi. Bunun dışında temellük kaydı için kullanılan ifadeler ferağ kaydı, metin bloğu, rivayet icazetlerinde veya mukabele kayıtlarında görülebilir. Bunun dışında önemli şahsiyetlere veya kütüphanelere ait kitaplarda şemseler içine de yazıldığı görülmektedir.²⁰⁹ Bazı kitaplarda müstensihin kitabı kendisi için istinsah ettiğini belirttiği kayıtlar vardır. Bu kayıtlarda temellük kaydı kabul edilebilir. Satın alma kayıtları, kimin tarafından alındığını göstermesi açısından temellük kaydı olarak sayılabilir. Bazı semâ kayıtları da sahiplik bildirdiğinden dolayı temellük kaydı hükmündedir. Örneğin XII. Yüzyıla ait Keşşâf Tefsiri'nin bir nüshasında “sahha semâuhu ve tashîhu li-sâhibihi ve kâtibihi” şeklindeki semâ kaydı nüshanın sahibine işaret etmektedir.²¹⁰

h.Vakıf Kaydı: Matbaa icat edilmeden önce kitapların maliyeti çok yüksek olduğundan dolayı ilim adamlarının faydalanması için kitap vakf etmek bir adet haline gelmiştir. Bu amaçla vakfedilmiş kitaplar ile cami, medrese, dergâh veya umumi kütüphaneleri doldurmuştur. Vakıf kaydında bulunanlar aynen şu şekildedir:

Besmele veya hamdele, vakıf ifadesi, vakfedenin adı, vakfedilen kitabın başlığı, vakfedilen kurum, vakfedenin şartları, vakıf tarihi ve şahitlerin adları.²¹¹ Ancak bu düzende standart bir uygulama yoktur. Bazı vakıf kayıtları çok kısa olmakla birlikte bir sayfayı geçen vakıf kayıtları da olabiliyordu. Örneğin “vakf” veya “vakf li-Allah” ifadesi kullanılabildiği gibi vakıf şartlarını detaylı bir şekilde açıklayan vakıf kayıtları da bulunabilirdi.²¹²

Eğer çok sayıda kitap vakfediliyorsa vakıf kaydı bir mühür halinde yapılırdı.²¹³ Çok eski zamanlardan beri kullanılan mühür, bir mülkiyet veya yetki belgesi niteliğindedir. İslam dünyasında mühür imzadan da önemlidir. Vakıf mühürleri yazma eserlerde genellikle 1a sayfasında görüldüğü gibi kitabın çeşitli sayfalarında da görülebilmektedir. Vakfeden kişiler veya kütüphane sorumluları mühürler konusunda özen göstermişler, hatta bazı mühür

²⁰⁹ Gacek, **age**, s. 328.

²¹⁰ Erünsal, **age**, s. 197.

²¹¹ Gacek, **age**, s. 345.

²¹² Erünsal, **age**, s. 194.

²¹³ Orhan Bilgin, “Temellük ve Tesâhüb Kaydı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 411.

örneklerinde kısaca vakıf şartları hakkında da bilgi vermeyi amaçlamışlardır. Bu tarz vakıf mühürlerinde vakfeden kişinin mesleği, vakfedilen kitabın nereye vakfettiği, hangi amaçla vakfettiği, hangi şartlarla vakfettiği ve hangi tarihte vakfettiği gibi bilgiler belirtilmiştir.²¹⁴

İstinsah (Ferağ) Kaydı: Müellifin yazdığı kitabın sonuna koyduğu ve kitabın bittiğini belirten kayda istinsah kaydı denilmektedir. Ferağ kaydı olarak da adlandırılmaktadır. İstinsah kaydı bazen “ketebehû” ifadesi ile başladığından dolayı “ketebe kaydı” olarak da adlandırılmıştır.²¹⁵ Ferağ veya istinsah kaydının belli bir düzeni yoktur. Bazı müellifler kendi adlarının yanında eserin adını, başlangıç ve bitiş tarihini, yazıldığı bölge, şehir ve kurumu da belirtirler. Bazı müellifler de kendi adını yazmak yerine “fakir” veya “hakir” kelimeleri kullanarak kısa not tutarlar.²¹⁶ Konya Mevlana Müzesine bulunan Mevlana Celaleddin Rumi’nin Divan-ı Kebir adlı eserinin bir nüshasında bulunan istinsah kaydında Hasan b. Osman el-Mevlevî tarafından Şevval 768 yılının (Mayıs 1367) istinsah edilmeye başlandığı ve Rebiülahir 770 yılında (Kasım 1368) bitirildiği kayıtlıdır. Ayrıca aynı eserin 290’uncu sayfasındaki kayıta daha detaylı bilgiler verilmiştir. Kayıta kitap için kullanılan kâğıdın Şam’dan Satı el-Mevlevi tarafından getirildiği ve müzehhibe tezhip için 600 dirhem verildiği kaydedilmiştir. Kitabın cilt ustasının adı Ebubekir el-Mevlevi olarak bildirilmiştir.²¹⁷ Ferağ kayıtlarında bu bilgilerin dışında mukabele yöntemi, noktalama, harekeleme, kırmızı mürekkep kullanımı, minyatür ve tezhip sanatı hakkında bilgilere de ulaşılabilir.²¹⁸

Bazı müstensihlerin faydalandıkları eserdeki bulunan bir önceki ferağ kaydını da aynen naklettikleri görülmektedir. Bundan dolayı ferağ kayıtları dikkate alınmalı ve belirtilmelidir. Çünkü bu kayıt müellifin yaşadığı dönemi ve müellifin kendi nüshasına yakınlık derecesini gösterir. Bunun dışında istinsah zincirini tespit etme imkânı elde edilir.²¹⁹ Her yazmada ferağ kaydı bulunmamaktadır. El yazmalarında ferağ kaydını müellifin kendisi

²¹⁴ Günay Kut ve Nimet Bayraktar, **Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 12.

²¹⁵ Orhan Bilgin, “Ferağ Kaydı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 355.

²¹⁶ Erünsal, **age**, s. 173.

²¹⁷ Algaç, **agt**, s. 101.

²¹⁸ Gacek, **age**, s. 70.

²¹⁹ Bilgin, **agm**, 1995, s. 355.

yazabileceği gibi kitabı istinsah eden müstensihde yazabilir. Farsça yazmalarda ferağ kayıtları XII. Yüzyılda Selçuklulardan itibaren görülmeye başlanmıştır.²²⁰

1.7.İthaf Geleneği:

Sosyal hayatın ve iktidarın temel unsuru olan dini değerler, Müslüman Türk devleti olan Selçuklu Devleti'nde de gereken yerini bulmuştur. Siyasi meşruiyetin bir simgesi olan saray yapmaya gösterdikleri özeni cami ve medrese gibi ilmin ve ibadetin temsil edildiği yapıların yapımına da özen göstermişlerdir. Selçuklu sultanları, çağdaşı olan diğer hanedanlıklarda olduğu gibi meşruiyetini dinden almaktaydı. Hükümdarlığını ilan eden bir hanedan üyesi kendi adına camilerde hutbe okutması gerekmedi. Çünkü geleneğe göre sultan Allah'ın yeryüzündeki temsilcisiydi. Dinin temsilcisi olduklarından dolayı da sultanlar dini kaideleri yerine getirmek zorundaydılar. Bundan dolayı İslamiyet'in emrettiği üzere Selçuklu sultanları ilme ve ilim adamlarına önem vermişlerdir. Âlimleri ve edipleri kendi topraklarına çekmek için eğitim kurumları ve kütüphaneler inşa ettirmişler ve onlara ihsanlarda bulunmuşlar.

Âlim ve edipleri himaye etmek için onlara verilen ihsanlar ve ücretler bir bakıma telif ücreti niteliğindedir. Çünkü bu sistemle hükümdar, müellifin eserini tüm halkın adına satın alır ve ücretini ödeyerek halkın yararına sunar.²²¹ Maddi konuda sıkıntı çeken müellifler çoğu zaman himayesinde bulunduğu otoriteden yardım istediği gibi bir eser kaleme alıp onu kendisine yardım eden otoriteye ithaf ederek bir eser yazarlardı. Kitap ithaf edilen kişi de bir üstünlük ve kudret göstergesi olarak müellife ihsanlarda bulunurdu. Bazen de bu kültürel ortamı sağladıklarından dolayı müellifler, bir teşekkür ve minnet göstergesi olarak bazı kitapları sultanlara veya devrin önde gelen devlet adamlarına ithaf ederek bu geleneği devam ettirmişlerdir. İthaf geleneği İslamiyet'in ilk yıllarında Hz. Muhammed'in meclisinde bulunan Ka'b b. Züheyr adında bir şairin *Kaside-i Bürde* adında kaleme aldığı eserini ithaf ettiği ve bunun karşılığında Hz. Muhammed'in de hırkasını ona hediye ettiği rivayet edilir. Bundan dolayı devlet adamlarına ithaf edilen kitaplar karşılığında müelliflere devlet adamlarınca ihsanlarda bulunmak dini bir yükümlülük olarak kabul edilmiştir. Şairler, ithaf

²²⁰ Gacek, **age**, s. 70.

²²¹ Ali Fuat Bilkan, **Osmanlı Zihniyetinin Oluşumu Kuruluş Döneminde Telif ve Tercüme**, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 92.

ettikleri kitaplar ile bunu dini bir vecibeye bağlayarak bir gelenek olduğunu devlet adamlarına gösterme ihtiyacı hissetmişlerdir.²²²

Bütün İslam dünyasında yüzyıllarca devam eden bu gelenek Selçuklu döneminde yaygın bir şekilde devam etmiştir. XI. yüzyılda Selçuklu Devleti'nin kurulması ile birlikte Türkçe konuşan toplumlar ile ilgili bilgi veren eserler kaleme alınmaya başlamıştır. Selçuklu dönemi kaleme alınan eserlerden biri de Ebu'l-Alâ İbn-i Hassûl'un (ö. 1058) "Kitab Tafdil el-Etrâk" adlı eserdir. İbn-i Hassûl, bu eseri Selçukluların Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî'ye (ö. 1064) sunmuştur.²²³

Sultan Alparslan döneminin önemli din âlimlerinden biri olan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 1085), Nişabur'da Nizamülmülk tarafından yaptırılan Nizamiye medresesine müderris olarak atandı. Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından büyük saygı gören Cüveynî, ömrünün sonuna kadar bu medresede görev yapmış ve birçok ilmi eserler yazmıştır. Bu eserlerden biri olan "el-Akîdetü'n-Nizâmiyye" adlı eserini Nizamülmülk'e ithaf etmiştir.²²⁴

İthaf edilen eserler genellikle hükümdar ve devlet adamlarının teşviki ve talepleri üzerine kaleme alınmaktadır. Sultan Melikşah döneminin meşhur şair ve astronomi âlimi olan Ömer Hayyam astronomi, matematik, geometri, şiir ve felsefe alanlarında birçok eser kaleme almıştır. Sultan Melikşah, Ömer Hayyam'ı İsfahan'a davet etmiş ve onu adına bir rasathane yaptırmıştır. Sultan, Yezdicerd takvimini düzenlemesi için onu görevlendirmiştir. Ancak Ömer Hayyam, takvimi düzenlemek yerine Celali Takvim adı verilen yeni bir takvim icat etmiştir. Bu takvim üzerine yazdığı Zıyc-i Melikşâhî adını verdiği astronomi kitabını kaleme almış ve Sultan Melikşah'a ithaf etmiştir.²²⁵ Melikşah'a ithaf edilen bir başka eser, veziri tarafından kaleme alınan meşhur "Siyerü'l-Mülûk" adlı kitabıdır. Nizamülmülk bu eserini Melikşah'ın talebi üzerine kaleme almıştır. Elli bir fasıldan oluşan bu eser devlet kurumlarının işleyişi, aksaklıklar için alınacak tedbirler, yapılması gereken düzenlemeler, sultanın âlimlere ve devlet adamlarına karşı tavrı gibi konulara yer verilmiştir. İslam

²²² Mutlu Melis Özgeriş, "Karahanlılar "Döneminde Sultan Ve Devlet Adamları Etrafında Oluşan Edebî Çevreler", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S: 2/3, 2013, s. 141.

²²³ S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 28; Abbas Azzavî, "İbnü'l Hassul'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", çev. Şerafeddin Yaltkaya, **Belleten**, C: 4, S: 14-15, 1940, s. 238.

²²⁴ Abdulazim Ed-dib, "Cüvetnî, İmâmü'l-Haremeyn", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 143.

²²⁵ Yavuz Unat, "Ömer Hayyâm", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 34, Ankara 2007, s. 67.

dünyasında siyasetname türünün ilk örneği olan bu eseri Nizamülmülk, Melikşah'ın Bağdat'a sefer düzenlediğinde tamamlanmış ve müsveddesini düzenlemesi için saltanat kâtibi Muhammed Mağribî'ye vermiştir.

İç karışıklıkların olduğu bir dönemde tahta geçen Muhammed Tapar, birliği tekrardan sağlamış ve Selçuklu Devleti'ni eski gücüne kavuşturmuştur. Muhammed Tapar, siyasi buhranlar yaşadığı bir devirde dahi ilmi ve kültürel çalışmaları desteklemekten vazgeçmemiştir. İlim adamlarını himaye eden ve destekleyen Muhammed Tapar adına da ithaf edilen eserler vardır. Gazzali “Naşihatü'l-mülûk” adlı eserini ona ithaf etmiştir. Ayrıca Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî de kaleme aldığı bir astronomi kitabını Muhammed Tapar'a ithaf etmiştir.²²⁶

Abdurrahman el-Hâzinî, XII. yüzyılın önde gelen astronomi âlimlerinden biridir. Sultan Sencer'in veziri Ebu'l Hüseyin El- Mervezî'nin Rum asıllı kölesiydi ve Merv'deki sarayda hazinedarlık yaptığı için el-Hâzinî adıyla anılmıştır. Melikşah'ın oğlu Sencer sultan olduğunda Hâzinî'nin çalışmalarını desteklemiştir. Gezegenler ve yıldızların konumu hakkında astronomik tablolar bulunan ez-Zîcû'l-muteberü's-Sencerî es-Sultânî adlı eseri kaleme almış ve bu eseri çalışmalarına destek olan Sultan Sencer'e ithaf etmiştir. Ayrıca bu eserde Selçuklu Devleti'nin enlem ve boylamları, takvimler, peygamberler ve hükümdarlar tarihi gibi konulara da yer vermiştir.²²⁷ Sultan Sencer'e ithaf edilen bir başka eserde Ömer b. Sehlân Sâvî'nin yazdığı “er-Risâletü's-Senceriyye fi'l-kâ'inâtî'l-unşuriyye” adlı kitaptır.²²⁸

Irak Selçuklu sultanları da âlimleri ve şairleri himaye etmiş ve desteklemişlerdir. Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbü'rî, Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Devletlerinin tarihini anlattığı ve ilk selçuknâme özelliği taşıyan eserini Irak Selçuklu sultanı Ebû Tâlib Tuğrul b. Arslan'a (ö. 1194) ithaf etmiştir.²²⁹ Irak Selçuklu sultan Tuğrul b. Arslan (III. Tuğrul), âlim ve şairleri etrafından toplamış ve onlara çeşitli ihsanlarda bulunmuştur. Ünlü şair Nizamî, “Husrev ü Şirin” adlı mesnevisini ona ithaf etmiştir. Aynı sultana ithaf edilen bir başka eser

²²⁶ Abdülkerim Özaydın, “Muhammed Tapar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 30, Ankara 2005, s. 581.

²²⁷ Sadettin Ökten, “Abdurrahman el Hâzinî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 1, Ankara 1988, s. 165.

²²⁸ Ahmet Kayacık, “Sâvî, Ömer b. Sehlân”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 36, Ankara 2009, s. 203.

²²⁹ Zahîru'd-dîn Nîşâbü'rî, **Selçuknâme**, çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018, s. 9.

de 1175 yılında Muhammed b. Ahmed Tûsî'nin kaleme aldığı “Acâibü'l-Mahlûkât” adlı eseridir.²³⁰

Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın kurduğu Anadolu Selçuklu devleti ve Beylikler döneminde de ithaf geleneği devam etmiştir. Anadolu Selçuklu devletinin ilk yıllarında siyasi mücadelelerin yoğun olmasından dolayı çok fazla ilmi çalışma olmamıştır. İlmî çalışmalar II. Kılıçarslan (ö. 1192) ve Rükneddin Süleymanşah (ö. 1203) devirlerinde artmaya başlamıştır. Bu sultanlar dışından devrinin devlet adamları ve beyler de ilmi ve kültürel çalışmaların destekçileri olmuştur. Anadolu Selçukluları devrinde en çok ithaf edilen eser türleri çoğunlukla siyasetname tarzı kitaplar olmak üzere tarihi, dini, tasavvufî, tıbbi veya edebi alanlardaki eserlerdir. II. Kılıçarslan devrinde yaşamış ünlü mutasavvıf Şihâbüddîn Sühreverdî (ö. 1189), Erzincan ve Tokat civarlarında kaleme aldığı Aristo'nun görüşlerini tenkit ettiği Farsça “*Pertevnâme*” adını verdiği kitabını Niksar emiri olan II. Kılıçarslan'ın oğlu Berkyaruk'ı ithaf etmiştir.²³¹ Aynı emire ithaf edilen bir başka eserde Kemaleddin Ebu Bekir b. İsmail'in yazdığı yirmi bablık “*Ravzâtu'l-Menâzır li'l-Meliki'n-Nâsir*” adlı kelam kitabıdır.²³²

II. Kılıçarslan devri astronomi âlimlerinden biri olan Hüseyin b. İbrahim Tiflisî, ömrünün sonuna kadar Selçuklu sarayında yaşamıştır. Birçok eserini de burada kaleme almıştır. Bir rüya tabirnamesi olan “*Kamile't Tâbir*” adlı eserini II. Kılıçarslan'a ithaf etmiştir. Aynı şekilde Tiflisî, tıp alanında yazdığı “*Kifâyet-et-Tıp*” adlı eserini de II. Kılıçarslan b. Mesut'un oğlu şehzâde Kutbeddin Melikşah'a ithaf etmiştir.²³³ I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde de ithaf geleneği devam ettirilmiştir. Mensub Mehmed b. Gâzî, “*Barid as-Saada*” adını verdiği kitabını I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e ithaf etmiştir.²³⁴ Muhammed b. Alî b. Süleymân, Selçuklu tarihinin birinci elden kaynaklarından biri olan

²³⁰ Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 520.

²³¹ Dobra, **agt**, s. 62.

²³² Seyfullah Kara, **Selçuklular'ın Dini Serüveni/Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı**, Şema Yayınları, İstanbul 2010, s. 511.

²³³ Dobra, **agt**, s. 62.

²³⁴ Ahmed Ateş, “Hicrî VI-VIII. (XII-XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler”, **Türkiyat Mecmuası**, C: 7-8, İstanbul 1945, s. 104.

“*er-Râvendî, Rahatüs Sudûr ve Ayetü's Sürûr*” adındaki Selçuklu tarihi kaleme almış ve I. Gıyaseddin Keyhüsrev’e ithaf etmiştir.²³⁵

Bir başka Selçuklu sultanı İzzeddin Keykavus devrinde de sultan tarafından büyük itibar gören kadı Burhaneddin Ebu Nasr b. Mesud el Anevi, Anadolu Selçuklu Devleti’nin ilk yıllarına kadar getirdiği Farsça manzum eserini İzzeddin Keykavus’a ithaf etmiştir. İzzeddin Keykavus’a ithaf edilen bir başka eser de Ahmed b. Mehmed et Tusi el Kâni tarafından yazılan “*Kelile Dimne*” adlı eserdir.²³⁶

Anadolu Selçuklularının siyasi olarak en parlak dönemini yaşadığı I. Alâeddin Keykubad (ö. 1237) dönemi ilim ve sanat alanlarında da parlak bir dönemdir. İlme ve edebiyata büyük önem veren I. Alâeddin Keykubad, âlimleri ve edipleri ülkesine davet etmiş ve onlara büyük ihsanlarda bulunmuştur. Bu dönemin en dikkat çekenisi ise Ahi Evren’dir. Sultan, Ahi Evren’in bütün çalışmalarını desteklemiştir. Ahi Evren de bir teşekkür nişanesi olarak “*Yezdân Şinaht*” ve “*Mürşidu'l-Kifaye*” adlı eserlerini Alâeddin Keykubad’a ithaf etmiştir. Alâeddin Keykubad ithaf edilen eserler arasında siyasetnameler dikkat çekmektedir. Siyasetname literatürü içinde zikredilen ve Necmeddin Râzî tarafından kaleme alınan “*Mirsâd-ül-ibâd*” adlı siyasetname Alâeddin Keykubad’a ithaf edilmiştir. Sultan Alâeddin’e ithaf edilen bir başka siyasetname de Türk asıllı Ahmed b. Sa’d b. Mehdî b. Abdussamed el-Osmanî ez-Zencânî’nin yazdığı “*Kitâbu'l-Letâifi'l-Alâiyye fi'l-Fedâili's-Seniyye*” adını verdiği eseridir.²³⁷ Keykubad döneminde siyasetname Necmeddin Daye ismiyle bilinen Abdullah b. Muhammed b. Şâhâvar el-Esedî er-Râzî, türünde eser veren bir başka müelliftir. Siyasetname türünün bir örneği olan “*Mirsâdü'l-İbâd Mine'l-Mebde-i İle'l-Meâd*” adlı eser de sultana ithaf edilen bir siyasetnamedir.²³⁸ Aynı şekilde Nizâmeddin Yahya b. Said b. Ahmed tarafından yazılan “*Kitâb-ı Hadâiku's-siyer fi Âdâbi'l-Mülûk*” adlı siyasetname de Sultan Alâeddin’e ithaf edilen siyasetnamelerden biridir.²³⁹

Selçuklu sultanlarına eserler ithaf edildiği gibi Selçuklulara bağlı beylere de kitaplar ithaf edilmiştir. Beylikler döneminde telif edilen kitaplara bakıldığında dini eserlerin

²³⁵ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara 1957.

²³⁶ Ateş, *agm*, s. 111.

²³⁷ Zencânî, *Alâeddin Keykubad’a Sunulan Siyâsetnâme*, haz. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

²³⁸ Necmeddin Daye, *Alaadin Keykubat (1220-1237) Devrine Ait Necmeddin Daye’nin Siyasetnamesi*, haz. Şefaattin Severcan, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1995.

²³⁹ Dobra, *agt*, s. 67.

yoğunluk kazandığı görülmektedir. Sünni-Şii hareketlerin yoğunluk kazandığı bir dönem olan Beylikler döneminde Sünnilik devlet politikasında daha güçlenmiştir. Selçuklu sultanları gibi Beylikler de âlimlere ve sanatkârlara ihsanlarda bulunmuşlar ve hâkim oldukları topraklara davet etmişlerdir. Özellikle Moğol istilaları sırasında Selçuklu topraklarında düzenin bozulduğu dönemlerde Anadolu'daki kültürel hayatı canlı tutmuşlardır.

İlmi çalışmaların desteklendiği Beylikler döneminde ithaf geleneğinin ilk örneği İlyas b. Ahmed el-Kayseriyye'nin yazdığı ve Dânişmendli Melik Ahmed Gazi'ye ithaf edilen “*Keşfu'l Akabe*” adlı Farsça eserdir. İranlı şair Genceli Nizâmî, *Mahzenu'l-Esrâr* adını verdiği 2400 beyitlik mesnevisini Danişmendli emirlerden Fahreddîn Behramşah'a (ö. 1225) ithaf etmiş, bunun karşılığında da Behramşah ona değerli hediyeler vermiştir.²⁴⁰ Ünlü mutasavvıf Necmeddin Dâye (ö. 1256) *Mirsâdü'l-İbâd* adlı Farsça eserinin bir özeti olan *Mermûzât-ı Esedî der Mezmûrât-ı Dâvûdî* Mengücek beyi Alâeddin Davud Şah'a ithaf etmiştir.²⁴¹

Diğer Beyliklere nazaran günümüze en çok el yazması Artuklu Beyliğine aittir. Artuklu Beyleri âlimleri himaye etmiş ve hâkim oldukları topraklara medreseler ve kütüphaneler inşa etmişlerdir. İlim adamlarını çevresinde toplayan Artuklu beyleri saraylarında ilim meclisleri tertip etmişler ve ihsanlarda bulunmuşlardır. Bu ihsanların karşılığında âlimler ve ediplerde beylere kitaplar yazarak onlara ithaf etmişlerdir. Şihabüddin Sühreverdi, Arapça kaleme aldığı “*el-Elvâhu'l-İmâdiye*” eserini Artuklu Beyliğinden Harput emiri İmâdüddîn Ebû Bekir Karaarslan'a ithaf etmiştir. Artuklu döneminin önemli müelliflerinden biri olan Ebû Alî b. Ebu'l-Hasan es-Sûfî (ö. 1143), “*Urcûze fî Suveri'l-Kevâkibi's-Sâbite*” adlı astronomi kitabını Fahreddîn Karaarslan'a ithaf etmiştir. Artuklular döneminde ilim camiasına birçok eser kazandıran ilim adamı Cezerî İsmail b. Rezzâz, Artuklu Beyliğinin hizmetinde bulunmuştur. Fahreddîn Karaaslan'nın torunu Nasîruddîn Mahmûd'un emriyle kaleme aldığı “*Kitâbu Câmi'u'l-İlm ve'l-Amel*” adlı eserini ona ithaf etmiştir.²⁴²

²⁴⁰ Mehmet Kanar, “Nizami-î Gencevi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 33, İstanbul 2007, s. 184.

²⁴¹ Derya Örs, “Necmuddin-i Râzî: Hayatı ve Eserleri”, **Nüşa**, Yıl: 2, S: 6, 2002, s. 19.

²⁴² Süheyl Ünver, “Artuklu Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler”, **III. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1948, s. 221.

Candaroglu Beyliğinde ise Allâme Şîrâzî tarafından Farsça kaleme alınan “*İntihâb-ı Süleymânî*” adlı eser Candaroglu Beyi Süleyman Paşa adına ithaf edilmiştir. Müellifi bilinmeyen “*Cevâhirü’l-Esdaf*” adlı Kur’an tefsiri, İsfendiyar Beyin oğlu İbrahim Bey’e ithaf edilmiştir. Yine İsfendiyar Bey devrinde Sinoplu hekim Mü’min b. Mukbil’in kaleme aldığı ve göz hastalıkları hakkında bilgi veren “*Kitâb-ı Miftâhi’n-Nûr*” ve “*Hazâini’s-Sürûr*” adında iki eser İsfendiyar Bey’e ithaf edilmiştir.²⁴³ Germiyanoglu Beyi Süleymanşah’ın sarayında nişancılık ve defterdarlık yapan İbn Şeyhi veya Şeyhoğlu olarak tanınan Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa, Süleymanşah’a ithafen “*Hurşidnâme*” adlı eserini yazmaya başlamış, ancak kitabın tamamlanması Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid’e nasip olmuştur. Yine Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa, ahlak ve siyaset kitabı olan *Kabusname* ve Mensur hikâyelerin anlatıldığı *Merzbannâme* adlı eserleri Germiyanoglu Süleyman Bey’e ithafen Farsçadan Türkçeye tercüme etmiştir. Yine Germiyanoglu Süleymanşah adına ünlü divan şairi Ahmedî tarafından kaleme alınan “*İskendernâme*” adlı eser Süleymanşah’ın ölümünden dolayı esere küçük eklemeler yapılarak Yıldırım Bayezid’in oğlu Süleyman Çelebiye İthaf edilmiştir.²⁴⁴

1.8.Verraklar:

Selçuklu Döneminde kitap ve yazı malzemeleri satan meslek mensuplarına verrak denilmekteydi. Verraklar, satış işleri dışında kitap istinsahı, kitap ciltleme gibi işlerle de uğraşırdı. Yaptığı meslek ise “virâka” olarak adlandırılmaktaydı. Aynı kökten türeyen “yüverriku” kelimesi istinsah etmek anlamında kullanıldığından dolayı, bazı tabakat kitaplarında müstensihler de verrak olarak tanımlanmıştır.²⁴⁵

Verraklar aynı zamanda kâtip olduğundan dolayı nessâh (nüsha çıkaran) olarak da adlandırılmıştır.²⁴⁶ Ancak nessâh ile verrak kelimeleri arasında yapı bakımından bir fark vardır. Nessâh kelimesi sıfat-fiil, verrak ise pekiştirmeli sıfat-fildir. Nessâh veya nâsih, kopya etmek anlamına gelen neseha fiilinden türemiştir. Sözlüklerde kullanılmakla birlikte Ortaçağ tabakât kitaplarında genellikle kullanılmamaktadır. Verrak kelimesi ise kâğıt yaprağı anlamına gelen varak kelimesinden türemiştir.²⁴⁷

²⁴³ Dobra, **agt**, s. 71.

²⁴⁴ Ahmedi, **İskendername**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

²⁴⁵ Erünsal, **age**, s.434.

²⁴⁶ Pedersen, **age**, s. 53.

²⁴⁷ Makdisi, **age**, 2018, s. 320.

Sem'ânî (ö. 1166) verrağı şu şekilde açıklamıştır: “el-Verrâk: Mushaf, hadis kitapları ve daha başka kitaplar yazan kimselere verilen ad. Bağdad'da varak (kâğıt) satan kişilere de verrâk denilmektedir.”²⁴⁸ Anlaşıldığı üzere verrak kelimesinin kullanım alanı zamanla genişlemiş ve yazı malzemeleri ile kitap alım-satımı yapan kişiler için de kullanılmaya başlanmıştır. Hatîb el-Bağdadî'nin verdiği bilgiye göre bir verrak olan İbnü Tunc'un Bağdat'ta Bâbu't-Tâk meydanında kitap sattığını nakletmektedir.²⁴⁹

Osmanlı döneminde kitap üreticileri ve satıcıları için yaygın olarak kullanılan sahaf kelimesi de Ortaçağ kaynaklarında az da olsa görülmektedir. Zahiriyye Kütüphanesinde bulunan bir hadis kitabının rivayet zincirinde 1100 yılında İsfahan'da Cami-i Atik'te düzenlenen bir mecliste hadis dinleyenler arasında Ebu Mutî Muhammed bin Abdülvahid es-Sahhâf en-Nâsîh ismi bulunmaktadır.²⁵⁰ XI. yüzyıldan itibaren kaynaklarda kitap satıcıları için verrak kelimesi yanında kitabın çoğulu olan kütüp kelimesinden türeyen kütübî sıfatı da kullanılmıştır. Bağdat'ın müzayedecisi olarak bilinen Ebu'l-Meâlî el-Kutubî (ö. 1172), aynı zamanda bir kitap satıcısıydı.²⁵¹ George Makdisi, kütübî olarak adlandırılan kitapçılar ile verraklar arasında fark olduğunu iddia etmiştir. Makdisi'ye göre kütübî, muhtemelen hazır olan kitapları satmaktadır. Verrak ise kitap alım-satımı dışında yeni kitaplar üretmekle de meşgul olmaktadır. Bu iki kelimenin zamanla geniş anlamda alındıklarında birbirinin yerine kullanıldığı tespitinde bulunmuştur.²⁵² Ancak Erünsal, kütübî ve verrak terimleri üzerine yapılan bu varsayımın temellendirilmesinin pek mümkün olmadığını ve kütübî kelimesinin daha geniş kapsamlı bir kelime olduğunu söylemektedir.²⁵³

Selçuklular döneminde telif ve tercüme faaliyetlerinin artmasıyla birlikte verraklık mesleği altın çağını yaşamıştır. Kur'an ve hadis eserlerinin yanında tarih, edebiyat, felsefe, mantık ve gramer gibi konularda eserlerin istinsahı ve satışı; mürekkep, kâğıt gibi yazı malzemelerinin ticaretinde de büyük bir artış kazandırmış ve şehir merkezlerinde kitapların istinsah edildiği ve kırtasiye ürünlerinin satıldığı kitapçı dükkânları açılmıştır. Dolayısıyla ilimle uğraşanlar, çok sayıda kitap yazmak zorunda olduğundan dolayı bu meslek ilmi

²⁴⁸ Erünsal, **age**, s. 436.

²⁴⁹ Erünsal, **age**, s. 439.

²⁵⁰ Erünsal, **age**, s. 440.

²⁵¹ Makdisi, **age**, 2015, s. 108.

²⁵² Makdisi, **age**, 2018, s. 322.

²⁵³ Erünsal, **age**, s. 440.

hayatın kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.²⁵⁴ Bundan dolayı birçok şehirde verraklık mesleği de artmış ve birçok kitapçı dükkânı açılmıştır. İbn Haldun'un ifadesiyle telif eserlerin artması ve ilmi kitapların halk arasında revaçta olması istinsah, tashih, ciltçilik gibi kitapla alakalı işlerle uğraşan verraklık mesleğinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ona göre bu meslek büyük şehirlere ve gelişmiş kültürlere hitap eden bir meslektir.²⁵⁵

Verraklar, imlâ meclislerine katılamayanlar veya nüsha yazmakla uğraşmayanlar için onların adına metinleri istinsah ederlerdi.²⁵⁶ Verraklar semâ, kıraat, imlâ ve icazet gibi safhaları gerçekleştirerek kitapları oluştururlar ve okuyucuya ulaştırırlardı. Verraklar, istinsah işini sipariş üzerine veya çoğaltılan kitap için piyasada müşteri bulunacağı düşüncesiyle yapmışlardır. Bunun dışında verraklar, istinsah edilen nüshanın orijinal nüsha ile uyumlu olup olmadığını kontrol ederlerdi. Mukâbele olarak adlandırılan nüshaların karşılaştırılması işlemi, istinsah sürecinin vazgeçilmez bir unsurudur. İstinsah edilen nüshanın doğruluğu meselesi ciddi bir sorundu. Müellifler kimi zaman verrakların güvenilirliğini sorgulamışlardır.

Verrakların görevlerinden biri de derslerde ve meclislerde tutulan ders notlarını bir araya getirip kitap haline getirmektir. Bundan dolayı verraklar, anlatılanların doğru olarak tespitinde dikkat etmeleri gerekirdi. Nitekim tabakat kitaplarında birçok verrağın bu konuda titiz davrandıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Tabakat kitaplarında güvenilir olan verraklar için sika, za'if, sadûk gibi sıfatlar kullanılmaktadır.²⁵⁷

Verrakların kitap temini için başvurdukları bir başka yolda günümüzdeki sahaflarda olduğu gibi kitap alım satımı yapmışlardır. Bazı verraklarında büyük depoları bulunmaktaydı. Bir eseri temin etmek isteyen okuyucular, verrağa giderler ve kitabın tedarik etmesini isterlerdi. Verraklar da istenen kitabı tedarik ederler veya istinsah ederek çoğaltırlar ve satışa sunarlardı. Verraklar kitapları dükkânlarında sattıkları gibi değerli kitapları için de müzayedeler düzenlemekteydiler. Kitap müzayedelerinde satılacak olan kitaplar, tellallar aracılığıyla yapılmaktaydı. Kitabı almak isteyenler satıcının etrafında halka şeklinde otururlar, tellal yüksek sesle kitap tanıtır ve ardından fiyat için teklifler edilirdi. Müzayedelerde kitap satışları açık arttırmayla yapılırdı. Normal bir kitap satışında verrak ile

²⁵⁴ Pedersen, **age**, s. 53.

²⁵⁵ İbn Haldun, **age**, s. 752.

²⁵⁶ Pedersen, **age**, s. 55.

²⁵⁷ Erünsal, **age**, s. 437.

alıcı arasında pazarlık yapılarak fiyat düşürülmeye çalışılırken, kitap müzayedelerinde kitap alıcıları fiyatı yükseltirlerdi. Kitap müzayedeleri az kullanılan bir yöntem değildir. Zira müzayede düzenlemekle meşhur olmuş kitapçılar bulunmaktaydı. Selçuklular döneminde Bağdat'ta kitapçılık yapan Ebu'l-Meâlî el-Kutubî (ö. 1172), Bağdat'ın müzayedecisi olarak nam salmıştır.²⁵⁸

Kaynaklarda verrak dükkânları hakkında hânût veya dükkân olarak bahsedilir. Verrak dükkânları şehirlerin belli noktalarında kurulan çarşılarında toplanırdı.²⁵⁹ Kitapçı dükkânları büyük şehirlerde, özellikle Bağdat, Şam, Buhara, Semerkant, İsfahan'da önemli derecede yaygınlaşmış ve kitapçı çarşıları ortaya çıkmıştır. Bağdat'taki Sûku'l-varrâkîn, Semerkant'taki Saffu'l-varrâkîn, Buhara'daki Bâzâr-i Varrâkîn,²⁶⁰ Şam'daki Sûk al-varrâkîn,²⁶¹ en bilinen kitap çarşılarıdır. Kitapçılar genellikle şehrin en büyük caminin çevresinde dükkân açarlardı. Çünkü bir İslam devleti olan Selçuklu Devleti'nde diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi sosyal hayatın en yoğun olduğu konumlar camilerin çevreleriydi.

Müslümanların eline geçtiği günden itibaren bir ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'ta daha VIII. yüzyılda verrak dükkânlarının olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda Bağdat'ta Sarât Kanalı'nın iki tarafında yüzden fazla kitap ve kâğıt satıcılarının olduğu anlatılmaktadır.²⁶² İbnü'l-Cevzî (ö. 1201) Bağdat'taki kitapçılar çarşısı hakkında "O, âlim ve şairlerin düşüp kalktığı büyük bir çarşı idi" şeklinde anlatır.²⁶³

Kitapçılar çarşısı olan bir başka şehirde Şam'dır. Şam'daki mescitlerden bahseden İbn Asakir (ö. 1176), bir mescidin eski verraklar çarşısının yakınında olduğunu söylemesi bu şehirde birden fazla verraklar çarşısı olduğunu göstermektedir.²⁶⁴ İbn Battuta'nın bahsettiğine göre, Şam'da Emevî Camii civarında bir mahallede kâğıt, kalem, mürekkep ve kitap satan dükkânlar bulunmaktaydı.²⁶⁵

²⁵⁸ Makdisi, **age**, 2015, s. 108.

²⁵⁹ Erünsal, **age**, s. 456.

²⁶⁰ İrec Afşâr, "Tarihte Yazma Kitapların Mülkiyeti ve Alım Satımı", çev. Osman Gazi Özgüdenli, **Tarih Dergisi**, S: 46, İstanbul 2007, s. 344.

²⁶¹ Mahmut Gündüz, "İslam'da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphaneler", **Vakıflar Dergisi**, S: 11, 1978, s. 168.

²⁶² G. Le Strange, **Baghdad During the Abbasid Caliphate**, Clarendon Press, Oxford 1924, s. 92.

²⁶³ Çelebi, **age**, s. 56.

²⁶⁴ Erünsal, **age**, s. 452.

²⁶⁵ Pedersen, **age**, s. 59.

Türkistan'ın bilim ve kültür merkezleri olan Semerkant ve Buhara'da da verraklar çarşısı bulunmaktaydı. Semerkant'ın kâğıt üretim merkezlerinden biri olduğundan daha önce bahsedilmişti. Kâğıt imalathanelerinin bu şehirde çok olması, doğal olarak bu şehirde kâğıt ticaretinin gelişmesine vesile olmuştur. Semerkant'ta kâğıt satıcılarının bulunduğu bir han bulunmaktaydı. Bu hana çeşitli ülkelerden kâğıt temin etmek için tüccarlar gelmekteydi. Bir başka Selçuklu şehri olan İsfahan'da ciltçiler, kâğıtçılar ve kitap satıcılarının bulunduğu bir meydan bulunmaktaydı.²⁶⁶

Selçuklu Devleti'nin önemli bilim merkezleri olan Halep, Şam, Bağdat gibi şehirlerin kitapçı çarşıları, X.-XII. yüzyıllarda çok zengin kitap koleksiyonlarına sahipti. Kaynaklar bu çarşılardan bahsederken, dükkânların kitaplarla dolu olduğunu nakledecekler. Verrakların, dükkânlarındaki kitapları temin etmek için en çok başvurdukları yol istinsah faaliyetiydi. Verraklar bizzat kendileri istinsah faaliyetlerinde bulundukları gibi dükkânlarında müstensihlerde çalıştırmaktaydılar. Bu sayede geçim sıkıntısı yaşayan ilim adamları veya talebeler için verrak dükkânları birer geçim kaynağı olmuştur. Maddi sıkıntı yaşayan bu insanlar verrak dükkânlarında kitap istinsah ederek geçimlerini sağlamaktaydılar.

Kitapçı dükkânları sadece kitap alım satımının olduğu bir ticarethane olmayıp âlimlerin ve ediplerin toplanma yerleriydi. Aynı şekilde verraklar da sadece kitap veya yazı malzemesi satarak para kazanan tüccarlar değillerdi. Onlar aynı zamanda kitap okuma, edipleri ve âlimleri dükkânlarına çekerek ilmi münazaralar düzenleme imkânı sağlayan bu mesleği akli zevklerini tatmin etmek için uğraşan kültürlü insanlardı. Nitekim kaynaklarda birçok ilim adamı veya edibin verraklık mesleğini icra ettiği görülmektedir. Bundan dolayı isimlerinin yanında “el-verrâk” (nüsha çıkaran) sıfatı yazılmaktadır. Hatta kitapçılar arasında kadılık gibi devletin resmi işlerini yapanlar da vardı. Selçuklu döneminde Bağdat'taki kitapçıların önemli bir kısmı kadılık görevi yapmaktaydı.²⁶⁷ Görüldüğü üzere kitapçıların hepsi bu mesleği maddi kaygıdan dolayı değil, kendi çevresinde ilmi bir ortam oluşturma gayesiyle yapmışlardır.

İlim adamları veya kitapseverler kitapçı dükkânlarında toplanarak ilmi meclisler düzenlerlerdi. Verrak dükkânlarındaki bu meclisler gece geç vakitlere kadar devam ettiği görülmektedir. Yakut el-Hamevî, Ebu'l-Ganâ'im Habeşî'nin (ö. 1169) hayatından

²⁶⁶ Erünsal, *age*, s. 454.

²⁶⁷ Gulnar Bosch and John Carswell, Guy Petherbridge, *Islamic Bindings or Bookmaking*, University of Chicago, Chicago 1981, s. 8.

bahsederken yirmi yıl boyunca her gece evinin yakınında bulunan kitapçılar çarşısına gittiğini yazar.²⁶⁸ Dükkânların büyüklüğü ve şekli hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak mevcut bilgilerden yola çıkarak birkaç tahminde bulunulabilir. İlmi meclisler düzenlendiğine göre bu dükkânların içi oldukça büyüktü. Muhtemelen meclislerde insanların rahat oturabilmesi için yerlerde halı, kilim ve minderler bulunurdu.

²⁶⁸ Erünsal, **age**, s. 457.

II. BÖLÜM

SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE KÜTÜPHANECİLİK

Yazının icadıyla birlikte muhtelif medeniyetler yazıyı teşvik etmiş ve yazı insanoğlu için vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Yazı insanlar arasında yayılmaya başladıktan sonra bilgi birikimlerini, kendi aralarında yaptıkları antlaşmaları, kanunnameleri, yazışmaları bazı birçok farklı materyaller üzerine yazmaya başlamışlardır. Yazılı dokümanların artması ile birlikte bu dokümanları saklanması ve korunması mecburiyeti doğmuştur. Bu sayede günümüzde kütüphane olarak adlandırdığımız kurumların ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Antik çağlardan beri var olduğu bilinen kütüphaneler, bulundukları devirlere ve coğrafyaya göre farklı adlarla tarif edilmiştir. Günümüzde batı dünyasında kütüphane kelimesinin karşılığı olarak kullanılan “bibliotheke” kelimesinin aslı Yunancadır. Kütüphane kelimesi gibi o da iki kelimenin birleşmesi ile oluşmuştur. İlk kelime eskiçağlarda yazı malzemesi olan papirüs veya papirüs rulolarını ifade etmek için kullanılan biblos veya byblos kelimesidir. Zamanla parşömenden yapılan kodexler de bu kelimeyle ifade edilmiştir. Diğer kelime ise herhangi bir şeyin korunması için içine konulduğu nesne anlamına gelen “theke” kelimesidir.²⁶⁹ Bu kelimelerin birleşmesi ile kitapların korunduğu ve saklandığı yer anlamını almıştır.

Yunanca kökenli bu kelime Latinceye “bibliotheca” şeklinde geçmiştir ve günümüzdeki birçok batı dilinde Latincenin tesirinde kalarak farklı biçimlerde telaffuz edilmektedir. Fransızca'da '*Bibliothèque*', Almanca'da '*Bibliothek*', İspanyolca ve İtalyanca'da '*Biblioteca*', Hollanda dilinde '*Bibliotheke*', İsveç ve Danimarka dillerinde '*Bibliotek*', Rusça, Bulgarca ve Polonya dillerinde '*Biblioteke*' şeklinde kullanılmaktadır.²⁷⁰

²⁶⁹ Nuray Yıldız, *Kalıntılar ve Edebi Kaynaklar Işığında Antikçağ Kütüphaneleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 4.

²⁷⁰ Halis Akar, “Kütüphaneciliğin Tarihçesi ve ilk Kütüphaneler”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 16, 2001, s. 296.

İngilizcede ise bu dillerden farklı olarak Latince kökenli “library” kelimesi kullanılmaktadır. Latince kitap anlamına gelen “liber” kelimesinin çoğulu olan “libri” kelimesinden türemiştir.

Türk Dil Kurumu’na göre kütüphanenin iki anlamı bulunmaktadır. İlki kitaplık, ikincisi ise kitap satılan dükkân veya kitabeve olarak tanımlanmaktadır.²⁷¹ Kütüphane kelimesi, Arapça kitabın çoğulu olan “kütüp” ve Farsça ev anlamına gelen “hane” kelimelerinin birleşmesi ile oluşmuştur. Kütüphanenin Arapçası “maktaba”, Farsçası ise “ketaphâne”dir. Halk arasında evlerin belirli köşelerinde bulunan kitap raflarına da kütüphane denilmektedir.

Bu çalışmanın konusu olan Selçuklular döneminde ise kütüphane beytü’l-kütüb, dâru’l-kütüb, hizânetü’l-kütüb gibi kavramlarla adlandırılmıştır. Selçuklular kendilerinden önceki devletlerde olduğu gibi ilmi çalışmaları ve âlimleri desteklemiş ve onları himaye etmişlerdir. Âlimleri ve edipleri kendi topraklarına çekmek için eğitim kurumları inşa ettirmişler ve onlara büyük ihsanlarda bulunmuşlardır. Âlimler için kurulan kurumlar arasında en önemli olanı hiç şüphesiz kütüphanelerdir. Zira eski devirlerde eserlerin büyük emeklerle meydana gelmesi ve farklı sanat dallarıyla bezenmesinden dolayı fiyatları çok yüksekti. Bundan dolayı ilimle uğraşan kişilerin, eğer zengin değillerse, kitapların fiyatları yüksek olduğu için kitap temin etmeleri güçleşmekteydi. Mecdüd-din İshak, bir kitabı beş deve vererek satın aldığı bilgisi, Ortaçağda bir kitabın değerinin anlaşılması bakımından güzel bir örnektir.²⁷² Bundan dolayı devlet adamları veya halk arasında zengin hayırsever kişiler, ilimle uğraşan insanların faydalanabilmesi için içinde birçok kitabın bulunduğu kütüphaneler kurmaya ve kapılarını halka açmaya başlamışlardır.²⁷³

Selçuklu Devleti’nde sultanların ve devlet adamlarının bilime ve bilim adamlarına gösterdikleri ilgi saray çevresinde büyük bir kültürel gelişmenin oluşmasını sağlamıştır. Selçuklu sultanları ve devlet adamları, bilim adamlarını ve sanatçıları kendi çevrelerinde toplamak için uygun ortamı sağlamaya çalışmışlardır. Bunun için her yerde kütüphaneler açtırmışlar, sarayda veya kendi evlerinde ilmi toplantılar düzenlemişlerdir. Toplantılara gelen bilim adamlarına büyük ihsanlarda bulunmuşlar ve kitap yazmaları için teşvikte

²⁷¹ **Türkçe Sözlük**, “Kütüphane”, TDK Yayınları, Ankara 2010, s. 1565.

²⁷² Şahin, **agm**, s. 60.

²⁷³ Çelebi, **age**, s. 133.

bulunmuşlardır. Bilim adamları ve sanatçılar, devlet adamlarının gösterdikleri ilgilerden ve ihsanlardan dolayı kitaplar telif ederek onlara ithaf etmişlerdir.

2.1.Kütüphane Çeşitleri:

Selçuklular dönemi devlet adamlarının ve zengin şahsiyetlerin ilmi ve kültürel çalışmaları teşvik etmesi ve desteği ile oluşan kültür ortamı sayesinde âlimler ve edipler sayısız eserler yazmışlardır. Bu eserler zamanla kütüphaneleri doldurmuş ve Selçuklu topraklarında sayısız kütüphaneler inşa edilmiştir. Daha öncede bahsedildiği gibi Türklerde ve diğer İslam devletlerinde en eski devirlerden beri kütüphane kültürü yaygındır. Ancak Selçuklular devrinde kütüphanecilik alanında büyük gelişmeler olmuş, inşa edilen her yapının bünyesine küçükte olsa bir kütüphane eklenmiştir. Şimdi sırasıyla bu kütüphaneler hakkında bilgiler verilecektir.

2.1.1.Hususi Kütüphaneler:

Bilim adamlarını ve sanatçıları çevrelerinden eksik etmeyen devlet adamları, doğal olarak kitaplara da büyük ilgi göstermişlerdir. Bilime adamlarına ve kitaplara bu kadar ilgi gösteren devlet adamlarının hiç şüphesiz kendilerine mahsus kütüphaneleri bulunmaktaydı. Zira dönemin kaynaklarından ve kendilerine ithaf edilen eserlerden anlaşılacağı üzere bütün Selçuklu Sultanlarının ve birçok devlet adamının kendi hususi kütüphanelerinin olduğu görülmektedir.

Tuğrul Bey'in Bağdat üzerine sefer düzenlediği sırada, Bağdat'ta Büveyhi veziri el-Erdeşir tarafından vakfedilen kütüphane yağmalanmıştır. Selçuklu veziri Amidü'l-Mülk el-Kündürî, yağmacılara müdahale ederek kitapları kurtarmış ve aralarından bir kısmını seçerek Horasan'a götürmüştür. Bu kütüphanede on bin dört yüz kitap bulunmaktaydı.²⁷⁴ Bu olay Kündürî'nin şahsi bir kütüphanesi olduğunu göstermektedir. Selçuklu Devleti'nde kültür, eğitim ve bilime en çok önem veren devlet adamlarının başında gelen Nizamülmülk'ün de şahsi kütüphanesi olduğu kesin bir şekilde söylenilebilir. Çünkü onun döneminde eğitim ve öğretim hakkında büyük icraatlar yapmış, devletin her köşesine kütüphaneler açmış ve

²⁷⁴ İbnü'l Esîr, **İslâm Tarihi (El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi)**, çev Abdülkerim Özaydın, C: 10, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 27.

Selçuklu Devleti'ni devrinin en büyük ilim merkezi haline getirmiş bir devlet adamının kendine mahsus bir kütüphanesinin olması çok doğaldır.

Sultan Alparslan'ın tarihe ve ahlak kitaplarına meraklı biri olduğu dönemin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Zira İbn Esir'in rivayetine göre meclislerde hükümdarların hayatları, ahlak ve terbiye ahkâmına dair kitaplar okutturmaktaydı.²⁷⁵ Kitaplara bu kadar düşkün olan ve emrindeki devlet adamlarının dahi kendi kütüphaneleri olan bir sultanın kendine mahsus bir kütüphanesi olduğu düşünülebilir.

Selçuklu Devleti'nde hususi kütüphanesi olan bir diğer Selçuklu sultanı da Sencer olduğu anlaşılmaktadır. Zira İbn Funduk, Sultan Sencer döneminde yaşamış olan fizik âlimi el-Hekim Ebu'l-Feth Kuşek'in hayatı hakkında bilgi verirken; "Kitaplarını Sultanü'l-a'zam Sencer'in kütüphanesinde gördüm. Sultan, Ebu'l-Feth hakkındaki müspet kanaati sebebiyle onun kitaplarıyla yakından ilgilenirdi" demektedir.²⁷⁶ Sencer döneminde Selçuklu Devleti'nin başkenti Merv olduğundan dolayı, kütüphanesi de burada olmalıdır. Zira Yâkût el-Hamevî, Merv kütüphaneleri hakkında bilgi verirken Sencer'in "Hızant üs-Sultan" adını taşıyan özel bir kütüphanesi olduğundan bahseder.²⁷⁷ Bu kütüphanede hafız-ı kütüblük yapan ulemeden birtakım kimseler bulunmaktadır.²⁷⁸

Selçuklu dönemi din adamlarından biri olan Abdüsselam b. Muhammed Ebû Yusuf Kazvinî'nin (ö. 1095) Bağdat'ta büyük bir kütüphanesi vardı. Rivayete göre Kazvinî, Mısır'dan Bağdat'a gelirken yanında on deve yükü kitap getirmiştir.²⁷⁹ Bağdat'ta Kütüphanesi olan bir başka din âlimi de Hatib el-Bağdadi'dir. Tarihçi ve Hadis âlimi olan Bağdadî (ö. 1070), tüm kitaplarını Müslümanlara vakfettiğine göre hususi bir kütüphanesi bulunmaktaydı.²⁸⁰

XI.-XIV. Yüzyıllar arasında Anadolu'da hüküm süren Anadolu Selçuklu Devleti ve Türkmen Beylikleri de, içlerinde bulundukları siyasi ve ekonomik çalkantılara rağmen yurt

²⁷⁵ İbnü'l Esîr, **age**, C: 10, s. 80.

²⁷⁶ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 396; Osman Turan, **Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s. 335.

²⁷⁷ Cunbur, **agm**, 1963, s. 107.

²⁷⁸ Balcıoğlu, **age**, s. 429.

²⁷⁹ Merçil, **agm**, s. 396.

²⁸⁰ Yahya Mahmud Cüneyd, **İslâm Âleminde Vakıf Kütüphaneciliği**, çev. Süheyl Sapan, Kent Işıkları Yayınları, İstanbul 2009, s. 115.

edindikleri bu coğrafyada büyük bir kültür ortamı yaratmışlardır. Bu kültür ortamının kurulmasında en önemli unsurlar ise hiç şüphesiz telif edilen el yazmaları ve her şehirde inşa ettirilen eğitim yuvalarıdır.

Çeşitli vakıf veya temellük kayıtlarından elde edilen bilgilere göre Anadolu Selçukluları devrinde sultanların ve devlet adamlarının şahsi kütüphaneleri bulunduğunu öğrenmekteyiz. Hüseyin b. İbrahim Tiflisi, yazdığı “Kamil’et-tabir” adlı rüya tabirini II. Kılıçarslan’a ithaf etmesi, Şeyh Necmeddin Razi tarafından yazılan “Mirsad’ül İbad” adlı eserin I. Alâeddin Keykubad’a ithaf edilmesi,²⁸¹ Muhammed b. Gazi “Ravzat el-ukul” adlı eserini Rükneddin Süleymanşah’a ithaf etmesi, aynı yazarın “Barid as-saada” adlı eserini Sultan Keykavus’a ithaf etmesi, Burhaneddin Ebu Nasr tarafından yazılan “Enisü’l-kulüb” adlı eserin I. İzzeddin Keykavus’a ithaf edilmesi, İbn-i Bibi’nin II. Gıyaseddin Keyhüsrev’in okuması için yazdığı Selçukname’si, II. Gıyaseddin Mesud’a ithaf edilen “Kıstasü’l-Adalet fi Kavaidi’s-saltanat gibi kitaplar Anadolu Selçuklu sultanlarının her birinin şahsi kütüphanesi olduğunun bir kanıtıdır.²⁸² Ayrıca Süheyl Ünver, yirmi beş yıllık bir çalışma sonucunda elli bin yazma eseri incelediğini ve temellük kayıtlarından Selçuklular dönemine ait yüz kütüphane tespit ettiğini belirtir.²⁸³ Ünver’in tespit ettiği bu kütüphaneler hakkında bilgi veren temellük kayıtları Anadolu Selçuklu sultanlarının hepsinin birer kütüphanesi olduğunu göstermektedir.

Temellük kayıtları Selçuklu sultanları dışında bazı devlet adamlarının, emirlerin, âlimlerin ve din adamlarının da kendilerine ait özel kütüphanelerinin olduğunu göstermektedir. Örneğin Konya Mevlana Müzesi’nde bulunan bir yazma eserde Selçuklu veziri Sahib Fahreddin Ali’nin hususi kütüphanesine ait bir temellük kaydı bulunmaktadır.²⁸⁴

Selçuklu Devletine bağlı Türkmen Beyleri de kitaba ilgi duyduklarını ve kendilerine ait kütüphanelerinin olduğunu günümüze ulaşan sayısız telif eserlerden anlaşılmaktadır. Hacı İmam Nizami’yi Gencevî, Mengücek Beyi Fahreddin Behramşah için Mahzenü’l Estrar

²⁸¹ Süheyl Ünver, “Anadolu Selçukluları Zamanında Umumî ve Hususî Kütüphaneler”, **Ankara Konferansları II (1964-68)**, Ankara 1970, s. 9-10.

²⁸² Şeyda Algaç, “Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Döneminde Kütüphaneler, Kitap Koleksiyonları ve Telif Edilen Eserlere Kısa Bir Bakış”, **Sanat Dergisi**, S: 4, 2003, s. 116.

²⁸³ Ünver, **agm**, 1970, s. 5.

²⁸⁴ Ünver, **agm**, 1970, s. 10.

adlı eserini telif etmesi,²⁸⁵ İlyas bin el-Kayseri tarafından yazılan Keşfu'l-Akabe adlı eserin Danişmend Beyliğinin kurucusu Melik Ahmed Gazi'ye ithaf edilmesi, Saltuklu emiri Ziyaeddin Gazi'nin okuması için Kitabü'l-hidâye fi't-tıbb adlı eserin istinsah edilmesi,²⁸⁶ Türkmen Beylerinin de birer kütüphanesi olduğuna delildir. Ayrıca İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre Fahreddin Behramşah'ın kızının çeyizinde birçok değerli kitap bulunmaktaydı.²⁸⁷ Fuat Köprülü'nün bilim dünyasına tanıttığı Hoca Dehhani'nin de şahsi kütüphanesi bulunmaktaydı.²⁸⁸

Beylikler arasında kitap telifi konusunda en aktif olan beylik Artuklular'dır. Sadece Artuklu yönetimindeki Diyarbakır'da 14.000 cilt eser bulunduğu bilinmektedir. Bu kadar zengin kitap koleksiyonlarına sahip olan Artuklu Beylerinin hususi kütüphanelerinin olmaması düşünülemez. Nitekim Artuklu beyleri adına telif edilmiş kitaplar, diğer beyliklere nazaran daha fazladır. Süheyl Ünver, "Artuklu Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler" çalışmasında Artuklu Beylerinin hususi kütüphaneleri hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur.²⁸⁹

Konyalı Yakub bin Gazi tarafından Karaman Beyliğinden Emir Halil'in okuması için hazırlanmış olan Kur'an, İmam Gazali'nin "İhyaül Ulûm" adlı eseri Karamanoğlu Mehmed'in kütüphanesi için istinsah edilmesi, Karaman Beyi İbrahim için yazılmış Kadı Han tefsirinin İbrahim Bey'in oğlu Yusuf Bey'in kütüphanesine kayıtlı olması Karamanoğulları Beylerinin hepsinin birer kütüphanesi olduğunu göstermektedir.²⁹⁰

Sultanlar ve devlet adamları dışında dönemin zengin âlimleri de kendilerine ait kütüphaneler oluşturmuşlardır. Eflakî, Menâkıbü'l Ârifin adlı eserinde babası hakkında bilgi verirken babasının kitaplarından bahsetmektedir.²⁹¹ Ayrıca aynı eserde Baha Veled'in

²⁸⁵ İbn Bibi, **El Evâmirü'l Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme II**, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 102.

²⁸⁶ Algaç, **agm**, s. 116.

²⁸⁷ İbn Bibi, **age**, s. 201.

²⁸⁸ M. Fuad Köprülü, "Selçukîler Devrinde Anadolu Şairleri Hâce Dehhânî", **Hayat Mecmuası**, S: 1, İstanbul 1926, s. 4.

²⁸⁹ Süheyl Ünver, "Artuklu Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler", **III. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1948, ss. 221-224.

²⁹⁰ Ünver, **agm**, 1970, s. 12.

²⁹¹ Ahmed Eflâkî, **Âriflerin Menkıbeleri**, C: 2, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s. 297.

seyahat için yolculuğa hazırlandığında kervanında üç yüz deve yükünde kitabın bulunduğunu yazar.²⁹²

Anadolu Selçukluları dönemindeki en önemli hususi kütüphanelerden birisi Mecdüddin İshak'ın oğlu Sadreddin Konevi'nin kütüphanesidir. Kütüphane, eski Konya Kalesi'nin Çeşme Kapısı yakınlarında bulunan Sadreddin Konevi külliyesindedir. Günümüze ulaşan bu külliye bir cami, türbe ve müstakil bir kütüphaneden oluşmaktadır. Sadreddin Konevi'nin arkadaşları, onun ölümünden sonra türbesinin yanına bir kütüphane inşa etmişler ve kitaplarını da buraya vakfetmişlerdir. Sadreddin Konevi'nin vasiyetine bakıldığında hocası Muhyiddin İbnü'l Arabi'nin kitapları ve kendi telif ettiği kitaplarla birlikte felsefe, tıp, fıkıh, hadis ve tefsire dair kitapların olduğu görülmektedir.²⁹³ Rivayetlere göre her yerden insanlar bu kitapları okumak için Konya'ya gelirlermiş. Kütüphanenin vakfiyesi bulunmadığından dolayı Sadreddin Konevi'nin hususi kütüphanesinde kaç kitap olduğu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak Konya vakıf ve nüfus defterlerinde 1483 tarihli bir sayım kaydında Sadreddin Konevi Kütüphanesi'ne kayıtlı 170 tane kitabın isim listesi vardır.²⁹⁴ Sadreddin Konevi Kütüphanesi, Osmanlı Devleti döneminde de hizmet vermeye devam etmiş 1881 yılında kütüphanede kalan 61 tane kitabın bir kısmı Yusuf Ağa Kütüphanesi'ne, bir kısmı da Mevlana Dergâhı Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.²⁹⁵

Selçuklular döneminde hekimlerin de hususi kütüphanelerin olduğu görülmektedir. Bu dönemde Anadolu'da uzun süre yaşayan Muvaffaküddin İbnül Matran isminde bir hekim, kitaplarının çokluğu ve talebelerine kitap hediye etmesi ile meşhur olmuştur. Kaynakların verdiği bilgiye göre kütüphanesinde 10,000 kitap vardır.²⁹⁶ Selçuklu vezirlerinden Emir Celaleddin Karatay'ın kardeşi Kemaleddin Karatay da hekimdir. Karatay Medresesi'nin karşısına kendi adıyla bir darüşşifa inşa ettirmiş ve burada hekimlik

²⁹² Ahmed Eflâkî, **Âriflerin Menkıbeleri**, C: 1, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s. 113.

²⁹³ Mikâil Bayram, **Sadru'd-din-i Konevî Hayatı, Çevresi ve Eserleri**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 126.

²⁹⁴ İsmail Erünsal, **Türk Kütüphaneleri Tarihi II", Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1988, s. 30.

²⁹⁵ Müjgan Cunbur, "Selçuklu Devri Konya Kütüphanesi", **Selçuklu Araştırmaları Merkezi**, Yıl: 2, S: 1 1986, s. 42.

²⁹⁶ Süheyl Ünver, **Selçuk Tababeti**, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 90.

yapmıştır. Darüşşifada dershanesi ve muayenehanesi mevcuttur.²⁹⁷ Dershanesinin olması ve burada dersler vermesi, Kemaleddin Karatay'ın burada bir de kütüphanesi olduğunu gösterir.

2.1.2.Cami Kütüphaneleri:

İslam dünyasında camiler birer ibadethane olmanın dışında sosyal, siyasal, kültürel ve ilmi hizmetlerin merkezini oluşturan bir kurum olma özelliğini taşımaktadır. Daha önce değinildiği üzere camilerde kitap okuma meclisleri yapılmakta ve ders halkalarına yüzlerce insan katılmaktaydı. Camilerde ibadet etmenin dışında hocalar ve ilim adamlarının eğitim vermek için kullandıkları bir kurumdur. Camiler, eğitim kurumu özelliğini medreselerin kurulmasından sonrada devam ettirmiştir. Dini eğitimin yanında astronomi ve tıp gibi her çeşit ilim dalında dersler verilmekteydi. Ali b. Tahir el- Kaysî es-Sulemî (ö. 1106) Dımaşk'ta bulunan Emeviye Camii'nde Arap filolojisi dersleri verilmekteydi. İbnu's-şecerî (ö. 1148) Bağdat'ta Mansur Camii'nde nahiv dersleri verilmekteydi.²⁹⁸ Eğitim verilen bir kurumda kitabın ve kütüphanenin olmaması düşünülemez. Bundan dolayı zengin kişiler ve ilim adamları camilere kitaplar vakfetmişlerdir.

Kuran-ı Kerim'siz bir cami düşünülmediğinden dolayı hiç şüphesiz ilk kitap vakıfları camilere yapılmıştır. İlk vakfedilen kitaplarda doğal olarak Kuran-ı Kerim'dir. Kuran cüzlerinin veya nüshalarının cami ve mescitlere vakfetme sadece ilim adamları arasında değil halk arasında da yaygın bir alışkanlıktır. Camilere yapılan bağışlar zamanla artarak önce kitap dolapları, daha sonra kitap köşeleri ve en sonunda büyük cami kütüphaneleri oluşmaya başlamıştır. Zamanla camilerin içi kitaplarla olduğundan dolayı camilerin yanına müstakil kütüphaneler inşa edilme ihtiyacı doğmuştur. Bağdat'ta inşa ettirilen Nizâmîye Camii'ne ait bir müstakil kütüphane bulunmaktaydı. Diyarbakır emirinin veziri Ebu Nasır Ahmed bin Yusuf el-Münazî, devlet adamı olmanın yanında devrinin meşhur şairlerindendir. Birkaç defa Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'e gitmiştir. Burada binlerce kitap toplamış ve Diyarbakır ile Meyyafarikin camilerinin kütüphanelerine vakfetmiştir. İbn Hallikân, Ebu Nasır Ahmed bin Yusuf el-Münazî tarafından vakfedilen bu kitaplar hakkında “bugün o kitaplar Kütüb-i Münazi diye meşhurdur” demektedir.²⁹⁹

²⁹⁷ Ünver, **age**, 2014, s. 94-95.

²⁹⁸ George Makdisi, **İslam'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler**, 2. Baskı, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, s. 79.

²⁹⁹ İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-A'yân**, C: 1, Dar-u Sâdır, Beyrut 1900, s. 142.

İlim adamları da yazmış oldukları kitapların bir nüshasını faydalanmak isteyen insanların okumaları ve istinsah etmeleri için bulundukları şehrin camisine vakfetmeyi adet haline getirmişlerdir. Bazen ilim adamları veya zengin kişiler kitap koleksiyonlarını camilerin içinde müstakil bir kitap halinde bağışlayabilirlerdi. Bu şekilde bir kitap bağışına İsfahan Merkez Camii'ndeki kütüphanede bulunan Tâcü'l-Mülk'ün vakfettiği kitap koleksiyonu örnek gösterilebilir.³⁰⁰ İsfahan Camii, Benu Temim kabilesine mensup olan Araplar tarafında inşa ettirilmiştir. Abbasi Halifesi Muktedir Billah (908-932) tarihinde genişletilmiş olan cami, Selçuklular döneminde Nizamülmülk ve Tâcü'l-Mülk tarafından tamir ettirilmiştir. Tâcü'l-Mülk, İsfahan Camii'ndeki kitap koleksiyonunu camiye tamir ettirdiği zaman vakfetmiş olmalıdır. İsfahan Camii'ndeki bu kütüphaneye işaret eden Muhammed Safiyud-din el-İsfahani, Ebu'l-Hasan el-Bâharzî'nin *Dümyetü'l-Kasr* adlı eserinden bahsederken şu ifadeleri kullanmıştır: “*Bu kitabı İsfahan Camii'ndeki Tâcü'l-Mülk kütüphanesinde gördüm ki, Hirridet'ul-Kasr Fi Şuara'ul-Asr adlı eserimi yazmama neden oldu.*”³⁰¹ Caminin yanında müstakil olarak kurulan bu kütüphane çok büyüktür. Rivayete göre kütüphanenin fihristi üç ciltten oluşmaktaydı.³⁰²

Selçuklular döneminde kitap vakıfları o kadar yaygın hale gelmiştir ki cami kütüphanelerindeki kitapların sayısı binlerle ifade ediliyordu. Yâkût el-Hamevî, Merv kütüphanelerinden bahsederken Merv şehrinde on tane kütüphanenin bulunduğunu bunların ikisinin cami kütüphanesi olduğunu belirtir. Bu cami kütüphanelerinden ilki Aziziye Kütüphanesidir. Kütüphane ismini kurucusundan almaktadır. Kütüphanenin kurucusu olan Azizuddin Ebubekir Atik ez-Zencani, kazancının büyük bir kısmını kitaplar için harcamıştır.³⁰³ Zencani, Selçuklu sarayında şerbetçilik yapmaktaydı. Bundan dolayı bu kütüphaneye “Fukaiye Kütüphanesi” de denilmiştir. Fukai, şerbet servisi yapan kişilere denilmektedir. Yâkût, bu kütüphanede on iki bin kitap olduğunu ve rahatlıkla kitap ödünç alınabildiği söyler.³⁰⁴ Bu büyük kütüphanede müelliflerin kendi nüshaları olan kitaplarda bulunmaktaydı.³⁰⁵ Yâkût'un bahsettiği diğer cami kütüphanesi de Kemaliye Kütüphanesidir.

³⁰⁰ Pedersen, **age**, s. 135.

³⁰¹ Cüneyd, **age**, s. 70.

³⁰² Merçil, **agm**, s. 398.

³⁰³ S. Frederick Starr, **Kayıp Aydınlanma Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı**, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 527.

³⁰⁴ Yâkût el-Hamavî, **age**, C. 5, s. 114.

³⁰⁵ Söylemez, **age**, s. 218.

Kimin tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Bu kütüphanenin de içeriğinin zengin olduğunu, camiden ayrı olarak müstakil bir bina şeklinde inşa edildiğinden anlıyoruz. Bu kütüphanede de ödünç verme sistemi mevcuttu.³⁰⁶ Merv’de bulunan Camiü’l-Ekber’in de bir kütüphanesi bulunmaktaydı. “Mufasssal” ve “Enmûzeç” adlı eserleri şerh eden Muhammed b. Said ed-Dibaci el-Mervezi (ö. 1213) bu kütüphanede hafız-ı kütüblük yapmıştır.³⁰⁷ Bu kütüphane muhtemelen bu iki kütüphaneden birisidir. Çünkü Aziziye ve Kemaliye kütüphaneleri Merv Ulu Camii’ne bağlı kütüphanelerdir.

Selçuklular döneminde ilim merkezlerinden biri olan Nişabur’da da büyük cami kütüphaneleri bulunmaktaydı. Büyük bir mescit olan Akıl Mescidi, Nişabur’da âlimlerin sıkça ziyaret ettikleri ve meclisler düzenledikleri bir mescittir. Bu mescidin de bir kütüphanesi bulunmaktaydı. 1160 tarihinde Şâfi’î ve Ali Evlâdi arasında çıkan bir kargaşada bu mescit tahrip olmuştur. Aynı şehirde Mescid-i Habbâz’ın da muhtemelen bir kütüphanesi bulunmaktadır. Çünkü bu mescit halk arasında medrese olarak anılmaktadır.³⁰⁸ Büveyhiler devrinde Nişabur yakınlarındaki Şadyah’ta inşa ettirilen Bab-ı Ma’kil Camii’nin beş bin cilt kitaba sahip olan bir kütüphanesi bulunmaktaydı. Bu cami, Sultan Sencer esir düştükten sonra Oğuzlar tarafından tahrip edilmiş, kütüphane ise yakılmıştır.³⁰⁹

Yâkût, Save şehrinde misli görülmemiş bir kütüphanenin bulunduğunu ve bu kütüphanenin 1120 tarihinde Moğollar tarafından yağmalandığından bahsetmektedir. Save Camii’nin avlusunda bulunan bu kütüphanenin kurucusu Müstevfi Muvaffakü’d-dîn Ebu Tahir Hatunî’dir. Bu kütüphanenin zengin kitap koleksiyonunun yanında astronomi ile ilgili aletler ve birbirinden değerli hat örnekleri de bulunmaktaydı.³¹⁰

Kirman Selçuklu hükümdarı Melik I. Muhammed (1142-1156); Berdesir, Bem, Ciruft şehirlerinde cami, medrese, ribat ve hastane gibi birçok müessese inşa ettirmiştir. Onun döneminde inşa edilen en önemli eserlerden biri Cami-i Turanşahi (Mescid-i Melik)’de yaptırmış olduğu “*Dar el-Kutubi*” (kütüphane)’dir. Melik Muhammed, bu kütüphaneye içinde fen ilimleri ile ilgili eserlerinde bulunduğu beş bin kitap vakfetmiştir.³¹¹

³⁰⁶ Yâkût el-Hamavî, **age**, C: 5, s. 114.

³⁰⁷ Balcıoğlu, **age**, s. 429; Erünsal, **age**, s. 393.

³⁰⁸ Cihan Piyadeoğlu, **Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012, s. 200.

³⁰⁹ Piyadeoğlu, **age**, s. 201.

³¹⁰ Merçil, **agm**, s. 398; Erünsal, **age**, s. 394.

³¹¹ Erdoğan Merçil, **Kirmân Selçukluları**, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 223; Cunbur, **agm**, 1986, s. 41.

Ekrem Hakkı Ayverdi'nin kütüphanesinde bulunan bir Kur'an cüzünün temellük kaydından Aydınoğlu Beyliği'nden İsa Bey'in, Ayasuluk'ta inşa ettirdiği camiye Kur'an cüzleri vakfettiği anlaşılmaktadır.³¹² Bu kayıt Ayasuluk Camiinde bir kütüphanenin olduğunu gösterir.

2.1.3. Medrese Kütüphaneleri:

Selçuklu devletinden önce İslam dünyasında medreselerin olduğu bilinse de ilk düzenli ve teşkilatlı medreseler Selçuklu veziri Nizamülmülk devrinde ortaya çıkmıştır. Selçuklu Devleti'nin Mısır'daki Şii Fatımi devleti ile olan siyasi mücadelesi ilim alanında da devam etmekteydi. Fatımiler siyasi ve askeri faaliyetlerin yanında ilmi açıdan da yoğun faaliyetlerde bulunmaktaydı. Askeri ve siyasi açıdan mücadele veren ve Şafî mezhebine sıkıca bağlı olan Selçuklu veziri Nizamülmülk, halkı Şii propagandalarına karşı korumak ve Sünni akideleri geliştirmek için her yere medreseler inşa ettirmiştir. Bundan dolayı âlimleri kendi topraklarına çekmek için her türlü yolu denemiştir. Kitabın eğitim ve ilim açısından vazgeçilmez bir unsur olduğunu bilen Nizamülmülk yaptırdığı her medreseye birer kütüphane ilave ettirerek binlerce kitap vakfetmiştir. Zira ilmi yönden mücadeleye giriştiği Fatımi devletinde çok zengin kütüphaneler bulunmaktaydı.

Nizamülmülk başta Bağdat olmak üzere Nişabur, İsfahan, Belh, Musul, Herat, Basra, Merv, Taberistan, Fusenc, Rey, Harcird, Zebid, Huzistan, Zahir gibi birçok şehre medrese inşa ettirmiştir. Nitekim İbnü'l-Adim, Nizamülmülk'ün bu faaliyetlerini şöyle aktarır: “Nizamülmülk, ihsanlar, ödüller ve bağışlar dağıtmaya, vakıf gelirleriyle medreseler, mescidler, ribatlar ve binalar onartıp takviye etmeye, en güzel, en nefis kitapları kapsayan kitaplıklarla medreseleri süslemeye başladı. Daha sonra her ilim alanı ile ilgili hoca ve öğrencileri, kalabilecekleri yerlere yerleştirdi.”³¹³ İbnü'l Adim'in ifadeleri Nizamiye medreselerinin hepsinde birer kütüphanenin bulunduğunu açıkça göstermektedir.

Medrese ve kütüphanenin ayrılmaz bir bütün olduğunu düşünen Nizamülmülk, medreseler ile birlikte kütüphanelerin devamı için vakıflar tahsis etmiştir. Bündari, Nizamülmülk'ün ilme, medreseye ve kütüphaneye verdiği önemi şu sözlerle açıklar:

³¹² Ünver, **age**, 1970, s. 21.

³¹³ İbnü'l Adim, **Biyografilerle Selçuklular Tarihi Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)**, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1982, s. 41.

“Herhangi bir beldede, ulûmda temeyyüz ve tebahhur etmiş bir kimse görürse, onun için medrese bina eder ve o medreseye vakıf tahsis eder ve orada kütüphane bulundururdu.”³¹⁴

Bağdat Nizamiye Medresesi, bu medreselerden en büyüğü ve en meşhuru. Medresenin yapımına 1064 (H. 457) tarihinde başlanmış, 1066 (H. 459) tarihinde - tamamlanmıştır.³¹⁵ Nizamülmülk, medresenin inşası tamamlandıktan sonra bir bölümüne “Dâr el-Kütub” olarak adlandırılan bir kütüphane ilave ettirmiştir ve hazin olarak Şeyh Ebu Zekeriya Hatibi’yi atamıştır.³¹⁶ 1116 tarihinde Nizamiye medresesine yakın bir hurma kurutma yerinde yangın çıkmış ve oradaki ağaçlar yanmıştır. Yangının ağaçlara sıçramasıyla Derbu’s Selseleye sirayet etmiş ve birkaç ev yanmıştır. Bu sırada Nizamiye Medresesinin Kütüphanesi de yanmıştır. Fakat yangını fark eden fakihler tarafından kitaplar dışarı çıkarılarak yangından kurtarılmıştır.³¹⁷ Daha sonra Halife Nâsır Lidinillah tarafından medresede yeni bir kütüphane inşa edilmiş ve kendi koleksiyonundan binlerce yeni kitabı bu kütüphaneye vakfetmiştir. Bu medrese ve kütüphanenin, Moğol istilaları sırasında çok zarar görmediği nakledilmektedir. Eyyubi tarihçisi ve Hama kolunun hükümdarı el-Melikü’l Mansur (ö. 1221) eserinde, bu medrese ve kütüphaneden bahsettiğine göre XIII. yüzyılda bu kütüphanenin hala faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. İbnü’l-Cevzi (ö. 1200) bu kütüphanede altı bin kitabın bulunduğunu bildirmektedir.³¹⁸

Selçuklular Döneminde Bağdat’ta Nizamiye medresesi dışında Cîliyye, Cevziyye, İbn Hübeyre, Ebû Hanîfe, Beyhakiyye, Beşîriyye, Ubeydullah, Müstansırıyye ve Mes’ûdiyye adlarıyla kurulan medreselerde de birer kütüphane bulunduğuna dair çeşitli kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Bu medreselerden Cîliyye Medresesi, Ebû Saîd Muharremî tarafından inşa edilmiştir. Muharremî’nin talebesi Abdülkadir el-Cîlî tarafından genişletildiğinden dolayı bu isimle anılmıştır. Bu medresenin kütüphanesinde kurucuların dışında ulemadan Ebü’l-Hasan el-Batâihî ve Ebü’l-Fazl bin Nasr gibi şahıslarında vakfettiği kitaplar bulunmaktaydı. Ayrıca vezir Ebü’l-Muzaffer İbn Hübeyre de 1162 yılında Bağdat’ta

³¹⁴ Kıvameddin Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları**, TTK Yayınları, Ankara 2016, s. 56.

³¹⁵ Cüneyd, **age**, s. 81; Merçil, **agm**, s. 395.

³¹⁶ Merçil, **agm**, s. 395. Bu kütüphanede görev yapmış kişiler, kütüphane görevlileri başlığı altında detaylı şekilde verilecektir.

³¹⁷ İbnü’l Esîr, **age**, C: 10, s. 416.

³¹⁸ Erünsal, **age**, s. 392.

bir medrese yaptırmış ve özel koleksiyonundaki kitapları bu medresede yaptırdığı kütüphaneye vakfetmiştir.³¹⁹

Bağdat'ın Âzamiye semtinde bulunan İmam-ı Âzam Ebû Hahîfe'nin mezarı zamanla meşhed haline gelmiş ve buraya uğrayan âlimler ilmi münazaralar yapmışlardır. Daha sonra bu mezarın yanına bir cami inşa edilmiştir.³²⁰ 1067 yılında ise Selçuklu veziri Şerefülmülk Ebû Said el-Harizmî, İmam-ı Âzam Ebû Hahîfe'nin mezarının üzerine bir türbe, yanına da medrese yaptırarak bir külliye haline getirmiştir.³²¹ Herkesin ziyaret ettiği bu meşhed artık bir eğitim yuvasına dönüştüğünden dolayı âlimler kitaplarını ilim tahsil eden talebeler için bu medreseye vakfetmeye başlamışlardır. Cahız'ın birçok kitabı bu kütüphanede bulunmaktaydı. Cüneyd, XI. yüzyılın meşhur tabiplerinden biri olan Tabib Yahya b. İsa b. Cezle (ö. 1100) vasiyetinde kitaplarının Bağdat'taki İmam Ebu Hanife Camii'ne vakfettiğinden bahseder.³²² Muhtemelen kütüphane başta camiinin içinde yer almaktaydı. Zamanla kitap bağışlarıyla kütüphane müstakil bir bina halini aldı ve medresenin yapılmasıyla bazı kaynaklar cami kütüphanesi olarak bahsederken bazı kaynaklar da medresenin kütüphanesi olduğundan bahsetmişlerdir. Bu kütüphaneye kitaplarını vakfeden bir başka âlim de, Selçuklular dönemi müfessirlerinden Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî'dir (ö. 1144). Zemahşerî, sadece bir Kur'an nüshası dışında bütün kitaplarını Ebû Hanîfe Medresesine bağışlamıştır.³²³

Hadis ekolünün ihtisas medresesi olan ve tahmini olarak hicri dördüncü yüzyılda inşa edilen Beyhakiyye medresesinde de bir kütüphane bulunmaktaydı. Ahmed b. Abdulmelik Ebu Salih el-Müezzîn en-Nişaburi (ö. 1077) bu kütüphanede çalıştığında ilim adamlarının hadis eğitimi alan talebeler için vakfettiği hadis kitaplarını koruma görevi verilmiştir. Ayrıca hadis çalışanlar için mürekkep, kâğıt ve benzeri malzemeleri de sahiplerine ulaştırırdı.³²⁴ Bağdat'ın Me'muniye semtinde Fahrüddin Ebu'l-Muzaffer el-Hasan b. Hibetullah b. el-Muttalib el-Kirmani (ö. 1097) tarafından inşa ettirilen Fahriyye Medresesinin de bir kütüphanesi bulunmaktaydı. Kirmani, bu kütüphaneye çeşitli ilim dallarına ait kitaplar

³¹⁹ Erünsal, *age*, s. 335.

³²⁰ Cüneyd, *age*, s. 69.

³²¹ İbnü'l-Esir, *age*, C: 10, s. 63.

³²² Balcıoğlu, *age*, s. 461; Cüneyd, *age*, s. 69.

³²³ Abdülhamit Dünder, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 58.

³²⁴ Cüneyd, *age*, s. 81.

vakfetmiştir.³²⁵ Aynı semtte bir vezir ailesinden Fahu'z-zaman Ebü'l-Fadl Mesud bin Ali'nin (ö. 1182), medresesinde bulunan kütüphanede de çeşitli ilim dallarıyla ilgili zengin bir kitap koleksiyonu bulunmaktaydı.³²⁶

Nizamiye Medreselerinden biri de İsfahan şehrinde bulunmaktaydı. Bu medresenin güzel kitaplarla dolu büyük bir kütüphanesi vardı. Nizamülmülk'e yakın şairlerden biri olan Ebu'l-Muzaffer Ahmed-i Tabib'in "Hamâse" adlı kitabı bu kütüphanede bulunmaktaydı. Nizamülmülk, bu kütüphanenin başına yakınındaki âlimlerden biri olan Ebu Abdullah Keya'yı getirdi.³²⁷ İsfahan'ın önde gelen ailelerinden olan Hucendî ailesinden Ebu Bekr Muhammed b. Sabit el-Hucendî, Nizamülmülk tarafından bu medresede ders vermekle görevlendirilmiştir.³²⁸ Daha sonra yerine torunu Sadreddin Muhammed b. Abdüllatif geçmiş ve ders vermiştir.³²⁹ İbn Nasır b. İmrân el-Ensârâ en-Nişaburî de (ö. 1118) bu kütüphanede bir süre görev yapmıştır.³³⁰ Humayun Ferruh, Sultan Melikşah'ın da İsfahan'ın Kerran mahallesinde bir medrese inşa ettirdiğini ve bu medresede bir kütüphane bulunduğunu belirtir.³³¹ Ayrıca Sultan Muhammed Tapar'ın da aynı şehirde bir medrese yaptırdığını ve bu medresenin kütüphanesi olduğunu söyler.³³²

Selçuklular döneminde kütüphane açısından zengin bir başka şehir de Nişabur'du. Oğuzlar, Sultan Sencer'i esir ettikten sonra birçok şehri yağmalamışlardır. Nişabur'da bu yağmalanan şehirlerden birisidir. Oğuzlar 1154 tarihinde bu şehre girerek birçok âlimi katletmişler ve kütüphaneleri yakmışlardır, kitapların ise çok az bir kısmı kurtarılabilmıştır.³³³ Bu yağmadan yok olan kütüphanelerden biri Sabunî Medresesinin kütüphanesiydi.³³⁴ Bu olaydan kısa bir süre sonra da Nişabur'da bazı çapulcular halkın evlerini hedef almışlar ve yağmalamaya başlamışlardır. Bu sırada Horasan hâkimi Müeyyed

³²⁵ Cüneyd, **age**, s. 83.

³²⁶ Erünsal, **age**, s. 335.

³²⁷ Ahmed Bin Mahmud, **Selçukname**, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 170; Merçil, **agm**, s. 395.

³²⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 167.

³²⁹ Merçil, **agm**, s. 395.

³³⁰ Erünsal, **age**, s. 392.

³³¹ Kafesoğlu, **age**, 1973, s. 158; Merçil, **agm**, s. 399.

³³² Abdülkerim Özaydın, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)**, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 150; Merçil, **agm**, s. 399.

³³³ İbnü'l Esîr, **age**, C: 11, s. 158.

³³⁴ Merçil, **agm**, s. 397.

Ay-aba, bu bozguncuları engellemeye çalışmış ve bir kısmını öldürmüştür. Olaylar daha da büyüyerek Nişabur tamamen tahrip olmuştur. Tahrip edilen yerler arasında Mescid-i Ukayl da vardı. Burada vakfedilmiş kitapların bulunduğu kütüphaneler de bulunmaktaydı. Sekiz Hanefî medresesi tahrip olmuş, on yedi Şafî medresesi de yıkılmıştır. Ayrıca beş kütüphane yakılmış, yedi kütüphane de yağma edilmiştir. Yağma edilen kitaplar yok pahasına satılmıştır. Bunlar tespit edilenlerdir. Bunların dışında daha birçok kütüphane yok olmuştur.³³⁵

Selçuklular döneminde kütüphaneleri ile meşhur şehirlerden birisi de Merv şehridir. Merv, kadim zamandan itibaren kütüphaneleri ile ünlüdür. Yâkût el-Hamavî, bu şehirdeki on kütüphanenin ismini vermekle birlikte bu kütüphanelerin zenginliğinden ve kitap ödünç verme hizmetinden övgüyle bahsetmektedir.³³⁶ Bu kütüphanelerden bazıları medrese içerisinde bulunan kütüphanelerdir. Bu kütüphanelerden birisi Şerefülmülk el-Müstevfi Ebu Muhammed b. Mansur'un inşa ettirdiği ve kendi adıyla anılan medresenin içerisinde yer alan kütüphanedir. Diğer medrese kütüphanesi de Merv Nizamiye Medresesinin kütüphanesidir. Nizamülmülk diğer medreselerde olduğu gibi bu medresede de büyük bir kütüphane yaptırmıştır. Yâkût'un bahsettiği bir başka medrese kütüphanesi de Amidiye Medresesinin kütüphanesidir. Merv'in en ünlü kütüphanelerinden biri olan bu kütüphanenin kurucusu Muhammed b. Mansur en-Nefesi'dir. Nefesi, Horasan Amid'i olduğundan dolayı Amidiye adı verilmiştir. Vakıf kütüphanesi olan bu kurumu Ebubekir b. Muzaffer es-Semani ve çocukları idare etmiştir.³³⁷ Bir başka medrese kütüphanesi de Mecdü'l-Mülk tarafından yaptırılan kütüphanedir. Yâkût, kütüphanenin kurucusunun vezir olduğu bilgisini vermiştir. Ancak kütüphane hakkında ismi dışında herhangi bir bilgi vermemiştir. Merv'de bulunan bir başka kütüphane de Hatuniyye Medresesi kütüphanesidir. Ancak bu kütüphaneni adı dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kurucusunu kim olduğu bilinmemektedir.

Irak Selçukluları da birçok medreseler inşa etmiş ve kütüphaneler yaptırmıştır. Sultan Mahmud ve Sultan Mesud, Bağdat'ta birer medrese yaptırmışlardır. Irak Selçuklularında hükümdarların dışında devlet adamları da medreseler inşa ettirmişlerdir. Atabeg Şemseddin İldeniz ve Emir Şerafeddin Girdbâzû Hamedan'da, Hazinedar Kemâleddin Ebü'l-Fütûh b. Talha da Bağdat'ta birer medrese inşa ettirmişler ve birçok vakıflar bırakmışlardır. Bu

³³⁵ İbnü'l Esîr, **age**, C: 11, s. 224.

³³⁶ Yâkût el-Hamavî, **age**, C: 5, s. 114.

³³⁷ Söylemez, **age**, s. 219.

medreselere de birer kütüphane ilave ettirerek birçok kitap vakfetmişlerdir.³³⁸ Irak Selçuklu Sultanı I. Mahmud'un kızı Terken Hatun da, Melik I. Arslanşah devrinde Kirman'da bir medrese yaptırmıştır. Ahmed b. Hüseyin "Tarih-i Cedîd-i Yezd" adlı eserinde bu medresenin bir kütüphanesi olduğunu zikretmektedir.³³⁹ Ebû Saîd Halîl b. Ahmed b. İsmâîl'in Belh'te yaptırdığı medresede bir kütüphane vardı.³⁴⁰

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, Nureddin Mahmud Zengi'yi 1127 yılında Musul valisi tayin etmiştir. Sultan Mahmud'un iki oğluna atabeylik yapan Zengi, Melikşah'ın komutanlarından Aksungur'un oğludur. Selçuklu devletine bağlı bir atabey olan Zengi, Halep'i ele geçirdiğinde bu şehirde sadece bir medrese vardı. Halep'e hâkim olduktan sonra Şafiler için üç Hanefiler için de bir tane medrese yaptırmıştır. Kaynaklar Nureddin Zengi'nin Hanefi medresesine bir de kütüphane kurarak birçok değerli kitap vakfettiğinden bahsederler. Nureddin Zengi, 1154 yılında Şam'ı ele geçirdiğinde bu şehirde on bir medrese vardı. Zengi zamanında Şam'da on bir yeni medrese daha yaptırılmıştır. Nureddin Zengi bu medreselerden birini İbn Asâkir için yaptırmıştır. Bazı el yazmalarının vakıf kayıtlarında bu medresenin bir kütüphanesi olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şehirde Nureddin Zengi'nin mezarının bulunduğu Nuriyye Medresesinde de bir kütüphane bulunmaktaydı.³⁴¹

Büyük Selçuklu Devleti'nde medreseler için birer kütüphane yaptırma geleneği Anadolu Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi'nde de devam ettirilmiştir. Anadolu Selçukluları döneminde bilinen en eski medrese kütüphanesi Selçuklu emirlerinden Şemseddin Altun-Aba'nın 1196 yılında Konya'da inşa ettirdiği medresenin içindeki kütüphanedir. Bu medrese, Şemseddin Altun-Aba'nın vakıf mütevellisi olarak atağı İplikçi oğulları'ndan Necibeddin Ayaz'ın adından dolayı İplikçi Medresesi olarak da bilinir. I. Alâeddin Keykubad döneminde çarşınirlik ve komutanlık yapmış olan Şemseddin Altun-Aba, uzun yıllar devlet hizmetinde bulunmuş ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Konya'nın bir ilim ve kültür merkezi olmasında önemli katkıları olmuştur. Şemseddin Altun-Aba, Konya'da inşa ettirdiği bu medrese için 1201 tarihinde bir vakfiye hazırlatıp çeşitli vakıflar bırakmıştır. Dili Arapça olan vakfiyeden, bu medresenin bünyesinde bir de kütüphane kurulduğu anlaşılmaktadır. Vakfiyede mütevellinin vakfın gelirlerinden her yıl

³³⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklular (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat.)", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C: 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 388.

³³⁹ Merçil, **age**, s. 225.

³⁴⁰ Erünsal, **age**, s. 393.

³⁴¹ Erünsal, **age**, s. 371.

yüz dinar ayırıp bu kütüphaneye kitap alması ve hafız-ı kütübe teslim etmesi maddesi bulunmaktadır. Ayrıca bu kütüphaneden ödünç kitap almak isteyenlerin, aldıkları kitapların değerince ücreti kütüphane sorumlusuna verip alabileceğini ve kitabı teslim ettikten sonra parasının iade edileceği de kaydedilmiştir.³⁴² Merv kütüphanelerinde olduğu gibi bu kütüphanede de kitap ödünç verme hizmeti görülmektedir. Bu medrese kütüphanesi günümüze ulaşamadığından dolayı yeri tam bilinmemektedir. Bu kütüphaneden günümüze ulaşan bazı kitaplar başta Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'ne nakledilmiş, daha sonra da Konya Yazma Eserler Kütüphanesine taşınmıştır.

Selçuklu veziri Sahib Fahreddin Ali'nin hususi kütüphanesi dışında inşa ettirdiği medreselerde de kütüphaneler bulunmaktadır. Sivas'ta inşa ettirdiği Sâhibiyye Medresesi'nin vakfiyesinde medresenin görevlileri arasında bir kütüphanecinin olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu medresenin bünyesinde bir kütüphane bulunmaktadır. Sivas şehrinde Burûciyye Medresesi'nin vakfiyesinden alınmış küçük bir kitabede, medresenin bir kütüphanesi ve kütüphaneden sorumlu bir görevlinin var olduğu anlaşılmaktadır.³⁴³ Süheyl Ünver'in, Selçuklu dönemi el yazmalarında bulunan temellük ve vakıf kayıtlarındaki tespitlerine göre Sahib Fahreddin Ali, Sivas'ta olduğu gibi Akşehir, Aksaray ve Kayseri şehirlerinde de medrese ve kütüphaneler yaptırarak kitaplar vakfetmiştir.³⁴⁴ Sivas Gök Medresesi vakfiyesinde de medresenin bir kütüphanesi ve burada çalışan bir kütüphanecinin olduğu görülmektedir.³⁴⁵

2.1.4.Kervansaray (Ribat) ve Hangah Kütüphaneleri:

Selçuklu döneminde içerisinde kütüphane bulunan kurumlardan birisi de kervansaraylardır. Kervansaraylar, İslam dünyasında ticari veya dini amaçlı yolculuk yapan insanların konakladığı mekânlara verilen isimdir. Bu yapılar Ortaçağ dünyasında çok fonksiyonlu olan köklü yapılardır. Selçuklu kervansarayları hem askeri hem de ticari olmak üzere iki önemli amaç göz önünde bulundurularak inşa ettirilmiştir. Birincisi ticari

³⁴² Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", **Belleten**, C: 11, S: 42, 1947, s.202.

³⁴³ Turan, **agm**, 1947, s. 202.

³⁴⁴ Ünver, **age**, 1970, s. 11.

³⁴⁵ Sadi Bayram ve Ahmet Hamdi Karabacak, "Sahip Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", **Vakıflar Dergisi**, S: 13, 1981, s. 53.

kervanların düşman veya eşkıya saldırılarından korumak amaçlı güvenli konaklama yerleri sağlamaktır. Bunun için kervansaraylar surlarla çevrilmiş ve üzerinde kuleler inşa edilmiştir. İkincisi ise yolcuların konakladıkları yerlerde her türlü ihtiyaçlarını karşılamak istenmiştir. Bundan dolayı kervansarayların içinde yatakhane, aşhane, depolar, ahırlar, mescitler, hastaneler, eczaneler, tamirhaneler, ambarlar gibi daha birçok tesis bulunmaktaydı.

Selçuklu kervansarayları şüphesiz daha önce İslam coğrafyasında kurulan ribatların bir devamıdır. Bundan dolayı Selçuklular dönemine ait kaynaklar, kitabeler ve vakfiyelerde bu yapılar kervansaray ve han kelimelerinin yanında ribat ismiyle de anılmaktadır.³⁴⁶ Ribatlar, İslam ülkelerinin sınırlarında askeri amaçlarla inşa edilmiş müstahkem yapılardır. Ribatlarda konaklayan askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla içerisine yatakhane, aşhane, ahır, ambar, mescit, hamam gibi tesislerde yapıldı. Zamanla fetihler ile İslam ülkelerinin sınırları genişledikçe ribatlar askeri amacını kaybetmişler ve aynı teşkilatlanma ile ticaretle uğraşan kervanları ağırlayan birer kervansaray olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bundan dolayı Selçuklu döneminde kervansaraylara ribat adı da verilmiştir.

Her türlü ihtiyacı karşılamak amacıyla yapılan bu kurumlarda her yolcu derecesine göre misafir edilirdi.³⁴⁷ Bundan dolayı ilimle uğraşan yolcularda göz ardı edilmemiş ve onlar içinde kütüphaneler ve kitap okuma odaları yapılmıştır. İbnü'l Esir'in verdiği bilgiye göre kervansaraylarda ilim adamları ve kültürlü insanlar için kütüphane ve okuma bilmeyenler için de satranç takımları bulunmaktaydı.³⁴⁸ Kervansaraylardaki bu hizmet dönemin kültür ve medeniyet seviyesini anlamak açısından dikkate şayandır. Birçok seyahatte bulunan Ebu'l-Meali el-Mervezî (ö. 1144), Merv'de bir ribat inşa ettirmiş ve topladığı kitapları bu ribata vakfetmiştir.³⁴⁹

Selçuklular, bütün Türk devletlerinde olduğu gibi eğitime ve bilime önem vermişler, bundan dolayı bütün vakıf kurumlarında olduğu üzere kervansarayları da birer eğitim kurumu olarak kullanmışlardır. Makrizi, ribatlar hakkında, “herkesin nasıl bir evi varsa, tasavvuf ehlinin barınağı ve evi de bu ribatlardır” demiştir. Bir başka kaynakta da ribatların medreselerle yakın inşa edilip fakir talebelerin ihtiyaçlarını karşılayan ve onları barındıran

³⁴⁶ Osman Turan, “Selçuklu Kervansarayları”, **Belleten**, C: 10, S: 39, 1946, s. 489.

³⁴⁷ Turan, **agm**, 1946, s. 483.

³⁴⁸ Osman Turan, **Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 2. Baskı, Turan Neşriyat, İstanbul 1969, s 260.

³⁴⁹ İbnü'l Esir, **age**, C. 11, s. 98; Söylemez, **age**, s. 220; Makdisi, **age**, 2015, s. 90.

kurumlar olarak nitelendirir.³⁵⁰ Nitekim Selçuklular döneminde kervansaraylarda fıkıh eğitimi verilir ve uzak bölgelerden gelen talebelerde ücretsiz konaklayabilirlerdi. X. Yüzyılda Di'lic b. Ahmed b. Di'lic'in yaptırdığı kervansarayın böyle bir hizmet verdiği dönemin kaynaklarında bahsedilmektedir. Nizamülmülk Bağdat'a yaptığı bir ziyaret sırasında burayı tamir ettirerek vakfa yüz dinarlık yardımda bulunmuştur. Nitekim Şâfi bir fakih olan Ebü'l-Fazl Abdülmelik b. İbrahim el- Hemedânî (ö. 1096) ve talebelerinden oluşan bir heyet burada kendisini ziyaret etmiş ve kendisinden yardım talep etmişlerdir.³⁵¹ Ribat veya kervansarayların bu özelliği günümüzdeki yurtlara benzetilebilir. Talebelerin dersler dışında boş vakitlerinde okuma, çalışma veya araştırma yapmaları içinde kervansaraylarda kütüphaneler yapılmıştır.

Zehebi eserinde, Ebu'l Maali Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hamdeveyh'in (ö. 1144) hayatı hakkında bilgi verirken bir süre Gazne'de yaşadığını, çok kitap satın alıp bunları vakfettiğini ve Merv'de muhaddisler için bir ribat kurduğunu anlatır. Kitapları muhaddisler için yaptırdığı bu ribata vakfettiği düşünülebilir.³⁵² Horasan Kadıkudâtı Muhammed b. Mansûr es-Serahsî, Serahs'ta bir hâgah inşa ettirmiş ve içine bir de kütüphane yaptırmıştır. Senâî, Serahsî için yazdığı bir kasidede bu kütüphaneyi övmüştür.³⁵³

Vakfiyelere göre Konya'da dış kalenin Ahmedik kapısının yakınlarında Nizamiye Hangahı'nın bir kütüphanesi bulunmaktadır. Bu hangah 1271 yılında Selçuklu vezirleri Emirü'l-Hac oğlu Müstevfi Ebu's-Sena Mahmud tarafından kurulmuştur.³⁵⁴ Ebu'l-Kasım el-Sümeysâtî (ö. 1061) tarafından Dımaşk'ta inşa ettirilen Sümeysâtiye Hangahı, mutasavvıfların merkeziydi. Bu hangah, büyüklüğü ve zengin kitap koleksiyonu bulunan kütüphanesiyle şöhret bulmuştur. Hangahın kütüphanesinde tasavvuf kitaplarının yanında hadis, edebiyat, lügat ve başka alanlarda kitaplarda bulunmaktaydı.³⁵⁵

³⁵⁰ Cüneyd, **age**, s. 105.

³⁵¹ George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı**, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu, 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 62.

³⁵² Cüneyd, **age**, s. 115-116; Şakir Gözütok, **Sufi Pedagojisi Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi**, Nesil Yayınları, İstanbul 2012, s. 206.

³⁵³ Erünsal, **age**, s. 394.

³⁵⁴ Algaç, **agm**, s. 117; Mustafa Can, "Selçuklular Devri Konya Kütüphanelerinin Tarihçesi", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S: 1, 1986, s. 45; Müjgan Cunbur, "Selçuklu Devri Konya Kütüphaneleri", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S: 1, 1986, s. 42.

³⁵⁵ Gözütok, **age**, s. 205-206.

2.1.5. Türbe, Hastane, Dergâh Kütüphaneleri:

Selçuklular döneminde kitap ve kütüphanelere gösterilen ilgi o kadar artmıştır ki cami, medrese, kervansaray gibi yapılara kütüphane kurma çabaları sınırını aşmış ve başka türde kütüphanelerin oluşmasına neden olmuştur. Vakıf kurucuları inşa ettirdikleri her yapıya birer kütüphane eklemeyi ihmal etmemişlerdir. Bu dönemde cami, medrese, kervansaray veya ribat gibi yapıların dışında hastane, han ve hatta türbe gibi yapılarda da kütüphanelerin bulunduğu görülmektedir.

Bazı kütüphane kurucuları, türbelerinde de kütüphane kurmaya yönelmişler ve öldükten sonra kitapları buralara vakfedilmesini vasiyet etmişlerdir. Kullanımı diğer vakıf kütüphanelerine göre az olsa da bu çeşit kütüphanelerinde bulunduğu görülmektedir. Nitekim Selçuklu veziri Celaledin Karatay'ın okuması için yazılan bir Kuran-ı Kerim vakıf kaydından Alâeddin Türbesi'ne kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁶

Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın kızı ve Abbasi halifesi el-Melikü'n-Nasır Lidinillah'ın eşi olan Selçukî Hatun'un (ö. 1188) türbesinde de bir kütüphane bulunmaktaydı. Halife, Selçukî Hatun'un ölümünden sonra ona Dicle nehrinin yanında bir türbe yaptırmış ve türbeye de kütüphane vakfetmiştir. Bu kütüphaneye daha sonra da kitaplar vakfedilerek içeriği zenginleştirilmiştir. Necmuddin Ebu'l Yumn Necah'ın ölümünden sonra beş yüz ciltlik kitaplığı bu türbeye vakfedilmiştir.³⁵⁷ Yakut el-Hamevî, bu kütüphanenin koleksiyonunda el-Ferezkadî'nin otuz ciltlik "Kitabu'd-Düvel fi't-Tarih" adlı tarih kitabını gördüğünü nakleder.³⁵⁸

Konya Mevlana Müzesinde bulunan bir Mesnevi nüshasının 1b'deki vakıf kaydına göre 1545 yılının Ağustos ayında (Cemâziyülevvel 952) Amasyalı Muhammed'in oğlu Ummân'ül- Mevlevî tarafından Mevlevilerin istifade etmesi için satılmamak ve ödünç verilmemek şartıyla türbeye vakfedilmiştir. Vakfiyenin sağ tarafında Divane Mehmed Çelebi, Mevlana Medresesi müderrisi Muhammed b. Abdurrahman ve dört kişinin ismi şahit olarak gösterilmiştir.³⁵⁹ Konya'da Mevlevilerin faydalanması amacıyla vakfedildiğine göre bahsi edilen türbe büyük ihtimalle Mevlana Celâleddin Rumi'nin türbesidir. Zira Mevlana

³⁵⁶ Algaç, **agm**, s. 117.

³⁵⁷ Cüneyd, **age**, s. 112.

³⁵⁸ Erünsal, **age**, s. 336

³⁵⁹ Algaç, **agt**, s. 85.

Celâleddin Rumî'nin türbesinin bir kütüphanesi olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Başka bir mesnevi nüshasının ilk sayfasında (1a) merhum Arif Çelebi'nin muhalefatı arasında çıkıp, Celâliyye Türbesi vakfına teslim edildiğine dair kayıt bulunmaktadır.³⁶⁰

Selçukluların ilme ve ilim adamlarına besledikleri sevgi ve muhabbetten dönemin hekimleri de kısmetini almıştır. Selçuklular her alanda vakıflar kurdukları gibi sağlık alanını da ihmal etmemişler ve her şehre darüşşifalar inşa ettirip zengin vakıflar bırakmışlardır. Vakfın kuruluş amacı insanlara yardım etmek ve insanların ihtiyaçlarını gidermek olduğundan dolayı insan sağlığının göz ardı edilmesi düşünülemezdi. Zaten ticaret yollarına hâkim olan Selçuklular, sağlığa çok önem vermek zorundaydılar. Çünkü ticaret kervanları farklı coğrafyalardan gelmekle birlikte çok uzun bir süre yaptıkları yolculuklar sırasında bir takım hastalıkların Selçuklu topraklarına girmesine sebep olmaktaydı. Ayrıca savaş zamanında acil müdahaleler gerekmekteydi. Bundan dolayı gerek karantina kurallarına riayet etmek gerekse de hastalıkların yayılmasını engellemek ve hemen müdahale edebilmek için hekim sayısının çoğaltılması gerekmekteydi. Bu mecburiyet Selçukluları, sağlık kurumları ve mektepleri kurmaya neden olmuştur.³⁶¹

Selçuklular döneminde hastaların tedavisi için kurulan bu sağlık kurumları, aynı zamanda birer tıp okulu olarak da kullanılmaktaydı. Hekimler günümüzde tıp fakülteleri gibi hem tedavi hem de eğitimi aynı anda yürütmüşlerdir. Bu hastanelerde tıp talebeleri şakirt sıfatıyla çalışır ve hiçbir konuda eksiğinin olmaması için her türlü ameliyata girmelerine izin verilirdi.³⁶² Selçuklu dönemi hastaneleri birer eğitim kurumu olarak kullanılması ve birçok hekim yetiştirme ihtiyacından dolayı bu kurumlara da birer kütüphane kurulmuştur. Adudud-devle b. Büveyhi, Bağdat'ta kendi ismiyle (Adudî Hastanesi) bir hastane inşa ettirmiş ve buraya hekimler ile talebelerin faydalanmaları için de kütüphane vakfetmiştir.³⁶³ Selçuklular Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Adudî hastanesine dokunulmayarak faaliyetlere devam ettirilmiştir. Özellikle Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde bu hastanede birçok hekim yetiştirilmiştir.³⁶⁴

³⁶⁰ Algaç, **agt**, s. 139.

³⁶¹ Süheyl Ünver, **Selçuk Tababeti**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 5.

³⁶² Ünver, **age**, 1970, s. 45.

³⁶³ Cüneyd, **age**, s. 104.

³⁶⁴ Ünver, **age**, 1970, s. 11.

Selçuklu ricalinden Süleyman Pervane'nin oğlu Ali tarafından 1272 yılında Kastamonu'da bir hastane inşa ettirilmiştir. Hastanenin bir odasında 75 tane kitap olan küçük bir kütüphane bulunmaktaydı. Kitapların isimleri vakıfların kütüphane sicillerinde kayıtlıdır. Kitapların çoğu Arap ve Farsça el yazmalardan oluşmaktadır. Aralarında birkaçı Türkçe yazılmıştır. Konu bakımından çoğunluğunu fıkıh ve dini kitaplar oluşturmaktadır.³⁶⁵

Büyük Selçuklu Devleti'nin Halep atabeyi olan Nureddin Zengi, Şam'da kendi adını verdiği bir hastane kurmuştur. Bu hastaneye dili Arapça olan birçok tıp kitabı vakfetmiştir. Bu kitaplar hastanenin avlusunun önündeki iki dolapta korunmuştur.³⁶⁶ Hastanenin kitabesine göre hastanenin ismi Bîmâristân-ı Nurî olup 1154 yılında yaptırılmıştır.³⁶⁷

Dönemin fikir hareketinde önemli bir rol oynayan tekke ve dergâhların da kütüphaneleri vardı. Özellikle Mevlevilerin zengin kütüphaneleri olduğu bilinmektedir. Dergâhlarda hususi kütüphanelerin dışında dervişlerin kaldığı hücrelerin duvarlarındaki raflarda da kitaplar bulunmaktaydı. Konya Mevlana Müzesinde günümüze ulaşan çok sayıda Mevlevilere ait yazma eser bulunmaktadır. Selçuklular dönemindeki diğer kütüphanelerden günümüze çok az sayıda kitap ulaşırken Mevlevilere ait olan çok sayıda el yazmasının günümüze ulaşması, Moğol istilaları ile açıklanabilir. Çünkü Anadolu, Moğollar tarafından istila edilirken Moğollar ile arası iyi olan Mevlevi dergâhlarının bulunduğu Konya ciddi bir saldırıya maruz kalmamıştır.³⁶⁸

Mevlevi dergâhları zengin kütüphanelere sahip olması ile birlikte telif hareketinin de en hareketli olduğu mekânlardı. Bu dönemde Mevlevi dergâhlarında çok sayıda kitap kaleme alınmıştır. Bunların başında Mevlana gelmektedir. Mevlana; “Mesnevi”, “Divan-ı Kebir”, sohbetlerinden oluşan “Fihi Mâ Fi”, mektuplarından oluşan “Mektubat” ve vaazlarından oluşan “Mecalis-i Seb’a” gibi eserler kaleme almıştır. Ayrıca Mevlana'nın babası Bahaeddin Veled'in “Maarif” adlı eseri, hocası Şemsî Tebrizî'nin “Makalat”ı, Şeyhi Tirmizli Seyyid Burhaneddin Muhakkik'in “Makalat”ı, oğlu Sultan Veled'in “Divan”, “İptidaname”, “Rebabname” “İntihaname” ve “Maarif” adlı eserleri bu dönemin fikir dünyasını önemli ölçüde etkilemiştir. Ayrıca Mevlana'nın ölümünden sonra yazılan Sipehsalar Mecdeddin

³⁶⁵ Ünver, **age**, 1970, s. 76.

³⁶⁶ Cüneyd, **age**, s. 104; Ünver, **age**, 1970, s. 26.

³⁶⁷ Erünsal, **age**, s. 371.

³⁶⁸ Algaç, **agm**, s. 118.

Feridun'un "Risale-i Sipehsalar ve Menakıb-ı Hüdavendigar" adlı eseri ile Ahmed Eflaki'nin "Menakıbü'l-Arifin" adlı eseri dönemin kültürel hayatını yansıtan önemli eserlerdir.

2.2.Kütüphane Vakıfları:

Yukarıda tafsilatlı bir şekilde açıklanmaya çalışıldığı üzere Selçuklu ve Beylikler döneminde kütüphanelerin yaygın olduğu ve birçok kütüphane çeşidinin bulunduğu görülmektedir. Bu dönemde kütüphaneciliğin bu kadar yaygın olmasında İslam Medeniyetinde birçok müessesenin yaygınlaşmasında etkili olduğu gibi vakıfların etkisi büyüktür. Bundan dolayı İslam Medeniyetinde uygulandığı şekliyle vakıf müesseseleri ve vakıf hukuku üzerine yapılacak bir inceleme, Selçuklular ve Beylikler döneminde kütüphaneciliğin bu kadar yaygın olmasının nedenlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu konuda temel bilgiler, günümüze ulaşan vakfiyeler veya vakıf kayıtlarında bulunmaktadır. Ancak Selçuklular dönemine ait vakfiyelerin çok azı günümüze ulaşmasına karşın yazma eserlerdeki vakıf kayıtları bu dönemdeki kitap vakıfları hakkında tespitlerde bulunabilmesi açısından yeterince bilgi bulunmaktadır.

Selçuklu dönemi kitap ve kütüphane vakıfları hakkında bilgi vermeden önce İslam dünyasında vakıflar ve vakıf hukuku hakkında kısa bir bilgi vermek gerekmektedir. Sözlükte “durdurmak, alıkoymak” anlamına gelen vakıf kelimesi, bir kurum olarak kısaca “bir malın sahibi tarafından dini, içtimai ve hayri bir amaçla tahsis edilmesi” şeklinde tanımlanmaktadır. İslam medeniyetinin gelişmesinde ve şekillenmesinde vakıf kurumlarının önemi büyüktür. Hukuki bir işlemle kurulan bu hayır kurumlarının, İslam medeniyetinde işlevselliğine ve yaygınlığına bakıldığında İslam medeniyetinin bir vakıf medeniyeti olarak nitelendirilmiştir. Vakıf kurma düşüncesinin temelini oluşturan unsur, hayır amacına dayanmaktadır. İslam coğrafyasının her köşesinde inşa ettirilen cami, medrese, kervansaray, hastane, hangah, tekke gibi eserler hayır amacının tezahürüdür.

Vakıf kelimesi Kur'an'da geçmemesinden dolayı vakıf kurumlarının menşei araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur. İslam hukukçularının ortaya attığı görüşe göre vakfın kökeni doğrudan İslami menşee bağlanmaktadır. Kur'an'da vakıf kelimesi kullanılmasa da bu kurumların doğuşuna vesile olacak kavramların olduğunu savunmuşlar ve vakfın tarihini kurumsal olmasa da İslamiyet'in ilk yıllarına dayandırmışlardır. Vakıflar hukuki açıdan Kur'an ayetlerinde malını Allah yolunda harcama, hayır işleri yapmakta

yarışma gibi verilen tavsiyelere ve Hz. Peygamber ile sahabelerinin faaliyetlerine dayandırılmıştır.

Her ne kadar vakıfların kökeni İslam hukukçuları tarafından İslamiyet'in ilk yıllarına dayandırılrsa da farklı medeniyetlerde de İslami vakıflara benzeyen uygulamalar bulunmaktadır. Giriş bölümünde bahsedildiği üzere İslamiyet'ten önce Türkler tarafından yaptırılan bazı kurumlardaki uygulamalar, İslamiyet'ten sonraki vakıf kurumlarına çok benzemektedir. Burkan dinini kabul eden Uygurlar, Selçuklulardaki medreselere benzeyen “buyan” adını verdikleri eğitim kurumları inşa ettirmişler ve bu kurumların temellerine kazıklar kakarak üzerlerine bazı metinler yazmışlardır. Bu metinlerden edinilen bilgilere göre bu yapıların kurulma amacı sevap kazanmak ve bu sevapları başkalarına da hediye etmektir. Uygurlar bu sevap hediye etme âdetini “buyan evirmek” olarak adlandırmışlardır. İslam medeniyetindeki vakfiyelere benzeyen bu metinlerin muhtevası şu şekildedir: kutlu bir tarih, vakıf ve vakıfçını adı, buyan evirme (sevap tevcihi).³⁶⁹ Uygurların bu vakıf anlayışı İslamiyet'ten sonra Müslüman Türk Devletlerinde de devam ettirilmiştir.

İslam medeniyetinde vakıflar, İslamiyet'in ilk yıllarına dayanmakla birlikte Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde gelişme göstermiş, Türklerin İslamiyet'i kabul ettikten sonra kurdukları Müslüman Türk devletleri dönemlerinde İslam coğrafyası hızla Türk hâkimiyeti altına girmiş ve vakıflar kurumsallaşmış daha da geliştirilmiştir. Özellikle Selçuklular döneminde sultanlar, devlet adamları, zenginler vakıf kurmak için birbirleriyle yarışmış ve hâkim oldukları coğrafyanın her köşesine vakıflar yaptırmışlardır. Selçuklular ve diğer Müslüman Türk devletleri döneminde İslam medeniyetinde vakıfların kurumsallaşması ve büyük gelişmeler göstermesinde İslam öncesi Türklerin “buyan” adını verdikleri yapılarındaki uygulamaların etkisi olduğu düşünülebilir.

Vakıf kurmak için vakıf kurucusunda ve vakfedilecek mülkte bazı şartlar aranmaktaydı. Vakıf kurucusu belli bir yaşta, hür ve akli dengesinin yerinde olması gerekmektedir. Ayrıca vakfedeceği malın tek başına sahibi olması ve borçtan dolayı alıkonulmaması gerekmektedir. İslam hukukunda vakıf kurmanın şartlarından biri de, vakfın hizmetlerinin sürekliliği için düzenli bir gelir kaynağı bırakılmalıdır. Bundan dolayı vakıflara gelir kaynağı için vakfedilen nesnelere de bazı şartlar konulmuştur. Vakfedilecek nesneler, vakfın tam mülkiyeti ve yetkisi dâhilinde düzenli gelir kaynağı vasfını taşıyan

³⁶⁹ Şinasi Tekin, “Uygurlarda Sevab Tevcihi Âdeti ve İslâmlıkta Mevlid Duâsı”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S: 12, 1962, s. 243.

gayrimenkuller olmalıdır.³⁷⁰ Ancak hukukçular zamanla iktisadi ve içtimai değişimlerden dolayı zorunlu olarak bu prensibi genişletmişlerdir.

Kitaplarda vakfedilmesine zorunlu olarak cevaz verilen menkullerden biridir. Sosyal dayanışma ve yardımlaşmanın en güzel örneğini veren vakıfların en çok işleyen dalını eğitim ve ilim yolunda yapılan vakıflar oluşturmaktadır. İslamiyet öncesi dönemlerden beri eğitime önem veren Türkler, İslamiyet’inde ilme ve eğitime önem vermesinden dolayı inşa ettirilen kurumların her birinin mevcut fonksiyonlarının dışında birer eğitim kurumu olarak da kullanmışlardır. İslamiyet’in ilk yıllarından itibaren camiler, bir ibadethane olmanın dışında eğitim vermek için kullanılan bir kurumdur. Camiler dışında özellikle Nizamülmülk ile birlikte yaygınlaşmaya başlayan medreseler, devlet adamı ve ilim adamı yetiştirmek için kurulan yüksek eğitim kurumlarıdır. Selçuklular döneminde bu kurumların dışında kervansaraylarda birer eğitim kurumu olarak kullanılmıştır. Bundan dolayı kervansaraylar veya ribatlar medreselere yakın bir konuma yaptırılır ve fakir talebelerin ihtiyaçları karşılanır. Ayrıca talebelere dersler verildiği gibi konaklamaları için yerler ayarlanırdı.

Selçuklularda kitap telifinin hızla artması, ilim faaliyetlerin artması ve eğitim kurumlarındaki gelişmeler; devlet adamları ve zengin insanların daha fazla kitap temin etmenin gerektiğine inandırmıştır. Bundan dolayı devlet adamları ve hayırsever zenginler, kitap temin etmekte zorluk çeken talebeleri ve kitapsever insanları göz önüne alarak, kitapları bir hayır aracı olarak görmüşlerdir. Bunun sonucunda da kitap ve kütüphane vakıfları ortaya çıkmıştır. İslamiyet’in eğitime teşvik etmesi ve Müslümanların ilme ve ilim adamlarına gösterdikleri saygıdan dolayı fıkıh âlimleri, kitap gibi menkul mülkün vakfedilebileceği yönünde cevaz vermişlerdir. Ayrıca kitap vakıflarının ortaya çıkmasında, fıkıh âlimlerinin verdiği bu cevaz ile birlikte hayırlı bir iş yapma arzusu da etkili olmuştur. Böylelikle kitap vakfetme geleneği oluşmaya başlamıştır.³⁷¹

İslam fıkhında genel kaideye göre vakfedilecek şeyin “akar” olması gerekir. Yani arazi, arsa, bina gibi taşınamayan gayrimenkuller olmalıdır. Bu genel kaidenin zorunlu ihtiyaçtan dolayı bazı istisnaları bulunmaktadır. Kitaplar taşınabilen mallar olduklarından dolayı kitap vakıfları için verilen cevazda bu istisnalardan biridir. Ancak bir kitabın vakfedilmesi için verilen cevazın hangi şartlar dâhilinde verildiği tespit edilmesi gerekir.

³⁷⁰ Bahaeddin Yediyıldız, “İslâm’da Vakıf”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, ed. Hakkı Dursun Yıldız, C: 14, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 20.

³⁷¹ Cüneyd, **age**, s. 33.

Vakfedilen kitaplar, kütüphane binasına tabi olarak mı vakfedilmiştir? Yoksa ihtiyaç ve zaruret gereği asaleten mi vakfedilmiştir? İlk vakıf şartı tercih edildiğinde teamül şartı aranmamaktadır. Ancak kitaplar vakfedildikleri kütüphanelerden alınamaz, hatta kütüphane yıkılmadığı sürece kitap çıkarılamazdı. Diğer görüş kabul edildiğinde ise teamül şartı aranacaktır. Ancak bu durumda da üç ihtimal ortaya çıkmaktadır. Birincisi vakfedilen kitapların kütüphane dışında okunmasına karışılmaz ve okuyucular kitapları ödünç alıp dışarıya çıkarabilir. Çünkü buradaki amaç kitabın sadece okunmasıdır. Selçuklu dönemi Merv kütüphanelerinde bu kaideye uyulmuştur ve kütüphanelerden dışarı kitap çıkarılmasına izin verilmiştir. Yâkût, Merv kütüphanelerinden teminat vermeden 200 cilt kitabı alabildiği anlatır.³⁷² İkincisi ise, vakfeden kişi kitapların sadece vakfettiği kurum dâhilinde okunmasını ister. Ancak kitabın kütüphane dışına çıkartılmaması konusunda da bir şey söylenmez. Bu durum vakıf kurucusunun bizzat kendi şartıdır. Vakıf kurucusu kütüphane dışına çıkarılmamasına yönelik bir ifade kullanmadığından dolayı hukuken ve ilmen dışarı çıkarılabilir. Üçüncüsü ise, vakıf kurucusunun kitapları vakfettiği kütüphanede okunmasını, dışarıya çıkartılmamasını veya başka yere nakledilmemesini şart koşmasıdır.³⁷³

Selçuklu vakıf kayıtlarına bakıldığında asaleten vakfetme yolunun tercih edildiği görülmektedir. Çünkü kütüphane denilince asıl vakfedilen şeyin kitaplar olduğundan ve kitaplar kütüphaneler için değil, kütüphaneler kitap için yaptırıldığından dolayı kitaplar “menkul-ı müteâref” olarak kabul edilmiş ve asaleten vakfetme yolu tercih edilmiştir. Bu konu hakkında, daha sonra değinilecek olan Selçuklu kütüphanelerinde kitap ödünç verme ve yararlandırma üzerine verilecek bilgilerden daha iyi anlaşılacaktır.

Selçuklu Devleti’nde hiç şüphesiz ilk kitap vakıfları bütün İslam dünyasında olduğu gibi camilere yapılmıştır. İlk vakfedilen kitaplarda doğal olarak Kuran-ı Kerim’dir. Camilere Kur’an vakfetme sadece devlet adamları ve ilim adamları arasında değil, halk arasında da yaygın bir alışkanlık haline gelmiştir. Türklerin Kur’an’a gösterdikleri saygı zamanla genişlemiş ve bütün yazılı kaynaklara saygı duyulmaya başlanmıştır. Bu sebebi ise bütün ilimlerin Kur’an’a dayandırılması ve bu ilimlerin asıl amacının Kur’an’ı ve hadisleri anlamak olduğu düşüncesidir. Bundan dolayı bütün ilim dalları yardımcı ilimler olarak adlandırılmıştır. Bundan dolayı camilere zamanla farklı ilimlerden kitaplarda vakfedilmeye

³⁷² Çelebi, **age**, s. 151.

³⁷³ Ahmet Akgündüz, “Osmanlı Hukukunda Vakıf Malları ve Kitap Vakfı”, <https://osmanli.org.tr/osmanli-hukukunda-vakif-mallari-kitap-vakfi/>.

başlanmıştır. Zira Müstevfî Muvaffakü'd-dîn Ebu Tahir Hatunî tarafından kurulan Save Camii Kütüphanesinde, astronomi ile ilgili kitaplar ve aletler bulunmaktaydı.³⁷⁴

Camiler, sadece bir ibadethane değil, aynı zamanda bir eğitim kurumu olarak kullanılması sebebiyle insanların kütüphanelerini buralara vakfetmeleri çok doğaldı. Nizamülmülk ile birlikte medrese denilen eğitim kurumlarının yayılmasıyla vakıfçılar, kitap ve kütüphanelerini bu kurumlara vakfetmeye başlamışlardır. Medreseler, bir kişinin kendi gelirleriyle yaptırdığı darü'l-ilimler gibi kurumlar olmayıp, kütüphanesi olan ve talebelere maddi yardım yapabilen kurumlardı. Selçuklular döneminden günümüze ulaşan en eski vakıf kaydı da Nizamülmülk'ün yaptırdığı Bağdat Nizamiye Medresesine aittir. Bağdat Nizamiye Medresesinin etrafına çarşılar yapılmış ve hanlar, hamamlar, çiftlikler satın alınarak gelirleri bu medreseye vakfedilmiştir.³⁷⁵ Nizamülmülk, Bağdat'ta olduğu gibi birçok Selçuklu şehrine medreseler yaptırmış ve her medreseye zengin kitap koleksiyonları vakfetmiştir. Bu vakıfların sürekli hizmet vermesi içinde zengin gelir kaynakları bırakmıştır. Nizamülmülk'ün izinden giden hayırseverler, medreseler inşa ettirmeye başlamışlar ve bu medreselere bir de kütüphane kurmak için kitaplar vakfetmeyi ihmal etmemişlerdir.

İslam hukukunda vakıf kurmanın şartlarından biri, vakfın hizmetlerinin sürekliliği için düzenli bir gelir kaynağı bırakılmalıdır. Bundan dolayı kütüphane kurucuları, vakıf kütüphanelerinde sürekli olarak hizmet verilmesi ve bu kütüphanelerin bakımı için sabit gelir kaynakları bırakmışlardır. Şemseddin Altun-Aba yaptırdığı medresenin vakfiyesinde her yıl vakıf gelirlerinden yüz dinar ayrılıp medresede bulunan kütüphaneye yeni kitaplar alınmasını şart koşulmuştur.³⁷⁶ Ancak düzenli bir gelir kaynağı bırakacak kadar mal varlığı bulunmayan bazı ilim adamları, kitaplarını mevcut olan vakıf kütüphanelere vakfetmişlerdir. Bir kişinin yaptırdığı vakıf kütüphanesine daha sonraları başkaları da kitap vakfedebilir ve kütüphaneyi zenginleştirebilirdi. Örneğin Bağdat'ta Selçuklu veziri Şerefülmülk tarafından 1067 yılında yaptırılan Ebû Hahîfe Medresesinin kütüphanesine İbn Cezle ve Zemahşerî gibi birçok âlim kitap vakfederek kütüphanenin koleksiyonunu zenginleştirmişlerdir.³⁷⁷

Selçuklu vakıflarını diğer devletlerin vakıflarından ayıran özelliği vakıfların çeşitliliğidir. Yukarıda görüldüğü gibi sosyal hizmet amacıyla kurulan bütün yapıları birer

³⁷⁴ Merçil, **agm**, s. 398; Erünsal, **age**, s. 394.

³⁷⁵ Kafesoğlu, **age**, 1973, s. 163.

³⁷⁶ Turan, **agm**, 1947, s. 202.

³⁷⁷ Dündar, **agt**, s. 58.

eğitim kurumu olarak görmüşlerdir. Kitap vakıflarını sadece cami ve medreseler değil; kervansaray, hankah, türbe, hastane, tekke, dergâh gibi bütün kurumlara birer kütüphane kurmuşlardır. Bu kütüphanelere daha sonradan başkaları da kitap vakfederek eklemeler yapmışlardır. Zamanla içinde bulundukları kurumları aşan kütüphaneler, müstakil bir bina halini alarak umumi kütüphanelere dönüşmüştür. Kütüphanelere vakfedilen kitapların vakıf malı olduğunu ispatı için kitabın üzerine vakıf kaydı düşülmektedir. Kitapların genellikle zahriye kısmına yazılan vakıf kaydı en eski vakıf ispat şeklidir. Ancak kitabın son sayfasına yazılan vakıf kayıtları da mevcuttur. Vakıf kayıtlarının ifade şekli, muhtevası, uzunluğu hakkında standart bir ölçü bulunmamaktadır. Vakıf kitaplarının bir başka ispat yolu da kapak veya isim sayfasına vurulan ve vakfeden kişinin veya vakfedilen yerin ismini belirten mühürlerdir. Mühürler şekil ve hacim bakımından birbirinden farklıdır. Vakıf kaydı ve mühürlerin konmasındaki amaç kitapların korunması, kitaplarla oynanmaması veya satılmaması içindir.

2.3.Kütüphane Görevlileri

Kütüphanelerin düzgün bir şekilde işleyebilmesi, kitapların bakımının yapılabilmesi ve okuyuculara hizmet verilmesi için bu kurumlara bazı görevliler atanmıştır. Kütüphane çalışanları, kütüphanenin türüne ve büyüklüğüne göre değişebilirdi. Kaynaklarda Selçuklu kütüphanelerinde çalışan personellerin görevleri hakkında elde edilen bilgilere göre hazin, müstensih, mücellid, münavil, mütercim, ferraş ve müşrif gibi görevliler tespit edilmiştir.

a.Hazin (Hafız-ı Kütüb): Hazin, kütüphanenin en yetkili personeli olup idari ve ilmi bütün işlerinden sorumlu kişiydi. Yeni çıkan kitapları kütüphaneye alır, kütüphane fihristlerini titiz bir şekilde hazırlar, mümkün olduğunca okuyuculara kolaylık sağlamaya çalışırdı. Kitapların yıpranmasını engellemek, hasarlı olanları tamir ettirmek, cildi eskiyenleri ciltlemek, kitap ehli olmayanlardan kitapları uzak tutmak, ihtiyacı olan kişilere yardım etmek, kitap ödünç verme işlerinde kitap almaya imkânı olmayan kişilere öncelik tanımak gibi görevleri bulunmaktadır.³⁷⁸ Genellikle kütüphanelerde bir tane hazin bulunurdu. Kütüphanenin büyüklüğüne göre hazine yardımcı görevliler tayin edilirdi.

Hazin görevine getirilecek kişi kitapları iyi bilmeli, kültürlü ve bilgili bir kişi olmalıydı. Bundan dolayı kaynaklarda hazin olarak bahsedilen kişiler genellikle ulema

³⁷⁸ Çelebi, **age**, s. 153.

sınıfından seçildiği anlaşılmaktadır.³⁷⁹ Selçuklular döneminde kütüphanelerde hazinlik görevini yapmış ilim adamlarının bazıları şunlardır:

Yakub b. Süleyman el-İsferayini (ö. 1095), fıkıh, usul, dil ve nahiv alanlarında kitapları vardır. Ebü't et-Taberi'den fıkıh dersleri almıştır. Eşarî mezhebinin önde gelen isimlerinden birisidir. Nizamiye medresesinin kütüphanesinde hazinlik yapmıştır.³⁸⁰ İsferayini vefat edince yerine Mummed b. Ahmed el-Ebiverdi (ö. 1114) hazin olarak atandı. O da aynı şekilde ilim adamı ve şairdi. Müeyyidülmülk'ün yanında çalışmış, daha sonra da Selçuklu emirlerinin yanında çalışmıştır. Lügat, ensâb ve tabakat eserleri bulunmaktadır.³⁸¹ Ondan sonra Ali b. Ahmed b. Bekri (ö. 1179) geçmiştir. Bunlardan sonra kütüphanede çalışanlardan bazıları şunlardı: Alauddin Ebu-Haris Arslan b. Davud b. Ali el-Etrari, edebiyatçı ve fakihtir. Fahreddin Ebu Muhammed Cafer b. Mekki b. Ali b. Said el-Bağdadi, belagat üzerine eserler yazmıştır.³⁸² Nizamiye medresesinin kütüphanesinde görev yapan en meşhur hazinlerden biri de İbnü'l-Hatîb et-Tebrizi olarak bilinen Ebu Zekerriyya Yahya b. Ali (ö. 1108)'dir. Nizamiye medresesinde edebiyat alanında dersler vermiş ve kütüphanesinde de hazinlik yapmıştır. Edebiyat ve dil alanlarında dönemin otoritesi olmuş ve ünü her yere yayılmıştır. İnsanlar akın akın onun yanına gelmişlerdir.³⁸³ Bir başka kütüphaneci olan Ebu'l-Kasım el-Ensari (ö. 1118) ise İmamü'l-Haremeyn el-Cüveyni'nin talebesi olup dönemin en önemli ilim adamlarından birisiydi. Nişabur Nizamiye Medresesinde hazinlik yapmış olup, tasavvufta Nişabur'un önde gelenlerinden birisidir.³⁸⁴ Merv'de bulunan Camiü'l-Ekber kütüphanesinde de Merv'in önde gelen ilim adamlarında Muhammed b. Said ed-Dibaci (ö. 1213) hazinlik görevi yapmıştır.³⁸⁵

Yukarıda kütüphanelerin başında duranların isimlerine bakıldığında bu mevkiinin ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ismi sayılan şahıslara bakıldığında hepsi ilimle uğraşan, kitaplar hakkında bilgi sahibi ve tecrübe sahibi olan önemli ilim adamlarıdır. Bu

³⁷⁹ Ribhi Mustafa Elayyan, "The History of Arabic-Islamic Libraries: 7th to 14th Centures", **İnternational Library Review**, S. 22, 1999, s. 130.

³⁸⁰ Ahmet Ocak, **Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri**, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s. 121.

³⁸¹ Ocak, **age**, s. 121.

³⁸² Cüneyd, **age**, s. 145.

³⁸³ Çelebi, **age**, s. 156.

³⁸⁴ Ocak, **age**, s. 122-123.

³⁸⁵ Balcıoğlu, **age**, s. 429; Erünsal, **age**, s. 393.

görev şeref veya fahri bir görev olmayıp, çok dikkat isteyen ve verilen görevleri yerine getirebilmek için gerekli olan kabiliyete sahip olmanın yanında, kütüphaneye gelen okuyucuların durumlarını göz önüne alarak nasıl hareket edilmesi gerektiğini kavrayan bir yetenek de istemektedir. Nitekim kütüphane vakfiyelerinde, kitapların korunması ve kütüphanelerde gelebilecek en ufak hata için hazinler sorumlu tutulmuştur.

Kütüphanelerde kitapların korunması için gösterilen gayretler sadece lafta kalmıyordu. Zira kütüphanedeki işleyişi kontrol etmek içinde görevliler bulunmaktaydı. Bunlar aniden baskın yaparak kütüphanede sayım yaptırırdı. Eksik bir kitap çıkarsa bundan hazin sorumlu tutulur ve ücreti ona ödetilirdi.³⁸⁶

b.Müstensih: Matbaanın olmadığı dönemlerde kitapları çoğaltma işini müstensihler yapmaktaydı. Bir kitap telif edildiği zaman kütüphaneleri zenginleştirmek için müstensihler yeni çıkan kitapları çoğaltırlardı. Müstensihler işini titizlikle yapmak zorundaydılar. Getirilen kitapları yetiştirmek için hızlı davranmamalı ve dikkatli olmalıydı.

Kütüphanelerde olduğu gibi ilim hayatında da önemli görevler üstlenen müstensihlere “varrakîn” de denilirdi. Bunun sebebi kütüphane dışında bu görevi üstlenen kişiler verrak adı verilen kitapçılar olduğundan dolayıdır. Müstensihler genellikle hattat veya edebiyatçıdır. Nizamiye medreselerinin kütüphanelerinde müstensih olarak atananların geneli şair, edib veya hattat olmaları tesadüf değildir. Nizamiye medresesinin kütüphanesinde müstensih olarak tayin olan Ebu Yusuf el-İsferayini bir edebiyatçıydı. Ali b. Ahmed Bekrî, iyi bir hattat ve edebiyatçıydı.³⁸⁷

Kütüphanelerde eğer müstensih bulunmazsa dışarıdan müstensih tutularak kitaplar istinsah edilirdi. Genellikle dışarıya gönderilen kitapları istinsah edenler verraklardı. Bazı müstensihlerde verraklarla bağlantılı çalışırlardı. İstinsah edilen kitaplar arasında ilk sırada Kuran-ı Kerim yer almaktadır. Çünkü bütün camilerde ve kütüphanelerde en az bir tane Kuran bulunmak zorundaydı. Bu dönemde Kuran istinsah etme işi müstensihler için büyük gelir kaynağıydı.

Dönemin kaynakları müstensihlerin kitap istinsah ederken dikkat etmesi gereken hususlar üzerine detaylı bilgiler vermektedir. İstinsah ederken yaprakları sayısı, yazı düzeni,

³⁸⁶ Cüneyd, **age**, s. 148.

³⁸⁷ Ocak, **age**, s. 116.

satırların sayısı, mürekkebin rengi gibi hususlardaki talimatlara da uymalıydı.³⁸⁸ Bazı müellifler istinsah sırasında müstensihleri abdestli olması gerektiğini belirtmişlerdir. Özellikle Mushaf istinsah edenlerin devamlı abdestli olması şarttı. Hatib el-Bağdadî, Hz. Peygamber'in ismi yazıldığı zaman sonuna "sallallâhu aleyhi ve sellem" yazılması gerektiğine dair rivayetler nakletmektedir.³⁸⁹ Müstensihler istihsah işini bitirdikten sonra asıl nüsha ile istinsah ettikleri nüshayı karşılaştırmalıydılar. Bu sayede gözden kaçmış hatalar tespit edilirdi. Bu durumda hataların nasıl düzeltileceği üzerine dönemin kaynaklarında iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre asıl nüshaya uyulmalı istinsah edilen eser düzeltilmelidir. Çünkü doğru olan ilkidir. İkinci görüş ise açık ve güzel olan metin kalmalıdır. Yanlış yazılan kelime kazınmamalı ve üstü çizilmelidir. Çünkü altındaki hata görülmeliydi. Eğer hata kelime değil cümlede ise silinecek cümlenin başına lâ sonuna da ilâ kelimeleri konulurdu.³⁹⁰

c.Mücellid: Ciltleri yıpranan veya yeni yazılmış olan kitapların ciltlenmesi için kütüphanelerde mücellitler tayin edilmiştir. Selçuklu veya Beylikler döneminde kütüphanelerde mücellitlerin bulunduğu bilirse de mücellitlerin isimlerine ulaşamamaktadır. Selçuklu ve Beylikler dönemine ait sadece birkaç mücellidin ismine ulaşılabilmiştir. Bu dönemde mücellitlerin isimlerine iki sebepten dolayı ulaşamamaktadır. Birincisi Selçuklu ve Beylikler dönemine ait ciltlerde mücellitlerin imzaları bulunmamaktadır. İkincisi ise mücellitler aynı zamanda hattat, müzehhip, müstensih veya minyatür gibi işleri de yapmalarından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı birbirinden ayırmak ve isimlerini tespit etmek oldukça güçtür. Hatta dönemin kaynaklarında yukarıda müstensihler hakkında söylenenlerin birçoğu aynı zamanda mücellitler hakkında da söylenmektedir. Zira mücellit ile müstensih kelimeleri kaynaklarda yan yana kullanılmaktadır.³⁹¹ Muhtemelen kütüphanelerdeki ciltleme işini de müstensihler yapmaktaydı.

d.Mütercim: Birinci bölümde Tercüme ve Şerh başlığı altında Selçuklular ve Beylikler döneminde tercüme faaliyetleri üzerine durulmuştu. Orada da bahsedildiği üzere Selçuklu hükümdarları ve beyleri ilim adamlarını kendi topraklarına çekmek için büyük

³⁸⁸ Çelebi, **age**, s. 160.

³⁸⁹ Erünsal, **age**, s. 487.

³⁹⁰ Erünsal, **age**, s. 488.

³⁹¹ Çelebi, **age**, s. 165.

kütüphaneler inşa ettirmişlerdir. Kütüphaneleri daha cazip hale getirmek için de her yerden kitaplar getirtip temin etmeye çalışmışlardır. Birçok ülkeden kitap temin edildiğinden dolayı farklı dillerde yazılmış kitaplar bulunmaktaydı. Bundan dolayı kütüphanelere gelen okuyuculara daha iyi hizmet edilebilmesi için bu kitapları tercüme edilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı tercüme faaliyetlerine önem verilmiş ve kütüphanelere mütercimler tayin edilmiştir. Ermeni, Süryani, Rum, Gürcü, Arap, Fars gibi birçok farklı milleti sınırları içerisinde barındıran Selçuklular döneminde tercüme faaliyetlerinin olması kaçınılmazdı.

e.Münâvil: Münavilin görevi kitapları bulamayan okuyuculara, kitapların yerini göstermek ve kitapları raflardan alıp, okuyuculara getirmektir. Kütüphanedeki kitapların yeri hakkında bilgi sahibi olduğundan dolayı görevi nispeten üstün olsa da ilmi kitapların içeriğini bilecek kadar bilgi sahibi de değillerdir. Münavili işinin mahiyeti, onu hizmetçilere yaklaştırır. Bundan dolayı münavillere hadim denilmektedir. Fakat temizlik işleri ile uğraşan ferraşlar ile okuyucularla kitaplar arasında bağlantı kuran bu görevli arasını ayırmak için ferraşlara hademe denilmiştir.³⁹² İsimleri nasıl anılırsa anılsın umumi veya hususi kütüphanelerde münaviller bulundurulmaktaydı.

f.Diğer Personeller: Kütüphanelerde hazinlere yardımcı olmaları için müşrif adı verilen görevliler tayin edilirdi. Müşriflik görevini yapan kişiler hazinler gibi şair, edib ve âlim kişiler arasında seçilirdi. Kütüphanenin temizliği ile uğraşan görevlilere de ferraş adı verilmektedir. Altun-Aba vakfiyesinde verilen bilgiye göre bu görevlilerin maaşı 5 dinardır.³⁹³ Bunların dışında Nizamiye Medresesi kütüphanesinde mürettib olarak çalışan kişilerin ismi bulunmaktadır. Bunların tam olarak ne iş yaptıkları tespit edilememektedir. Ebu Tahir ed-Dımaşkî adında bir mürettib Ebu İshak'tan şiirler nakletmiştir. İbrahim b. Şeybân en-Neflî adında başka bir mürettib ise Ebu İshak'a Horasan yolculuğunda hizmet etmiştir.³⁹⁴

2.4.Yararlandırma ve Ödünç Verme:

Kütüphanelerin kurulması ve binlerce kitabın vakfedilmesi daha önce de bahsedildiği üzere ilimle uğraşan kişilerin yararlanabilmesi amacıyla kurulmuştur. Haftanın belirli

³⁹² Celebi, **age**, s. 172.

³⁹³ Turan, **agm**, 1947, s. 202.

³⁹⁴ Ocak, **age**, s. 117.

günleri kütüphaneler insanların yararlanması için açık tutulmuştur. Ancak Selçuklular veya Beylikler döneminde kütüphanelerin mesai saatleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak aydınlatma sorunundan dolayı güneşin doğuşundan kısa bir zaman sonra açılıp, güneşin batmasında kısa bir süre önce kapandığını düşünebiliriz. Kitap okuyan insanları faydalanabilmesi içinde kütüphaneye gelen insanlara yardım etmeleri için görevliler tayin edilmiştir. Kütüphanelerden yararlanmak isteyenlere her türlü imkân sağlanmaya çalışılmıştır.

Bir kişinin kütüphaneden yararlanma üç farklı yolla olabilirdi: birincisi kitabı kütüphanenin içerisinde okumak. İkincisi ihtiyaç duyulan kitapların ödünç alınıp belli bir süre için kütüphane dışına çıkartılmasıdır. Üçüncü yol ise ihtiyaç duyan kişinin kendi alanı ile ilgili kitabı istinsah ederek elde etmesidir.³⁹⁵

İlk maddeye bakıldığında bütün kütüphanelerde kurum içerisinde okumanın bir tehlikesi olmadığından dolayı herhangi bir şart veya kısıtlama söz konusu değildir. Nitekim bütün vakıf kayıtlarında okuyucuların kitapları okuma, karşılaştırma veya mütalaa etme hakkı verilmiştir.

İkinci yönteme gelince bir kimsenin kitaba zarar vermeyecek bir başka kimseye kitabı ödünç vermesi hoş bir davranış olarak görülmüştür. İlmin yayılmasına ve insanların istifade etmesine hizmet ettiğinden dolayı hocalara veya talebelere kitap ödünç verilmesi şiddetle tavsiye edilmiştir. Hatta kitap ödünç verme olayı ulema arasında övülen bir sıfat haline gelmiştir.³⁹⁶ Nitekim kütüphanelerin verdiği kitap ödünç verme hizmeti, bazı âlimlerin kitaplar için para harcamayı mecburiyet haline getirmemişler ve ihtiyaç duydukları zaman kütüphanelerden ödünç alarak istifade etmişlerdir.

Ancak kitap ödünç verme meselesi vakıftan vakfa değişmektedir. Çünkü çok erken dönemlerden beri, ödünç verilen kitapları geri getirilmemeleri veya kitapların hor kullanılmasından dolayı bazı âlimlerin kitaplarını ödünç vermekten çekinmelerine sebep olmuştur. Bundan dolayı mesele birçok görüş ayrılıklarına neden olmuş ve bu konuda gerek tarihte olsun gerekse de günümüzde olsun birçok araştırmacının bu konuda araştırma yapmasına neden olmuştur.

³⁹⁵ Cüneyd, **age**, s. 153.

³⁹⁶ Çelebi, **age**, s. 149.

İslam dini ilim öğrenmeyi ve öğretmeyi emretmektedir. Ayrıca ilmi gizleyen ve ilim öğrenmek isteyenleri engelleyen kişiler için kıyamet günü şiddetli bir şekilde cezalandırılacağına dair hadisler bulunmaktadır. Bundan dolayı kütüphane kurucuları, kitap ödünç verilmediği takdirde İslamiyet'in bu emrine karşı çıkacakları düşüncesiyle başlarda kitap vakıflarına ödünç verme konusunda herhangi bir kısıtlama getirmemişlerdir. Ancak zamanla ödünç verilen kitapların geri getirilmemesinden dolayı kütüphanelerde ciddi kitap kayıpları oluşmaya başlamıştır.³⁹⁷ Bundan dolayı gerek kitaplar üzerine yazılan vakıf kayıtlarında gerekse kitap vakıflarında kütüphanelerden yararlanmak için birçok kural konulmuştur. Bu kuralların konulması iki maddede toplanabilir. Birincisi yararlanacak kişiler için sınırlandırma, diğeri ise yararlanacak yol için sınırlandırmadır. Birinci maddeye göre vakıfların çoğuna göre kitaplar ilimle uğraşan talebelere yardım etmek amacıyla vakfedildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ancak her ne kadar kütüphaneden yararlanmak isteyenler için fırsat tanınmış olmasına rağmen vakıf kayıtlarının çoğunda kitaplardan yararlanılması için bazı şartlar konulmuştur. Bu şartların konulması hiç şüphesiz kitapların kaybolmasından veya hor kullanılmasından korumak istenmesinden dolayıdır. Kitabı ödünç alan kişi, kitabı kullanırken titiz davranması gerekirdi. Kitabın üzerinde düzeltmeler yapmamalı, haşiyeler eklememeli, kitabın boş yerlerine notlar almamalıydı. Kitabı gereksiz yere uzun bir süre alıkoymamalı, ihtiyacı bittiğinde veya kendisine tanınan süre sona erdiğinde iade etmesi beklenirdi.³⁹⁸ Bundan dolayı da kitap ödünç verildiği zaman genellikle belli bir zaman içerisinde kitabın iade edilmesi için zaman kısıtlaması konurdu.

Ödünç verme denildiği zaman genellikle kitapların kütüphane dışarısına çıkarılması anlaşılmaktadır. Medresede eğitim gören talebeler, medreselerde kaldıkları için bulundukları kurumun kütüphanesindeki kitaplardan istedikleri gibi yararlanabiliyorlardı. Kütüphanelerin içerisinde kitap okumak için veya bir kitabı istinsah edebilmek için okuma salonları bulunmaktaydı. Camilerde ise gün içerisinde isteyen herkes camide kitap okuyabilir veya yazabilirdi. Ancak caminin kitabı dışarıya çıkarılamazdı.

Kitap ödünç verme işlemi rastgele yapılmayıp işlerin düzenli ve güzel devam ettirilmesi için bazı kayıtlar tutulmuştur. Örneğin kitabı ödünç alan kişiden bir garanti belgesi veya bir teminat istenirdi. Alınan teminat kitabın değeri kadar olurdu ve kitap geri getirildiğinde alınan para okuyucuya geri ödenirdi. Bu uygulamanın en güzel örneği Altun-

³⁹⁷ Erünsal, **age**, s. 428-429.

³⁹⁸ Çelebi, **age**, s. 151.

Aba vakfiyesinde görülmektedir. Şemseddin Altun-Aba hazırlattığı vakfiyede kütüphaneden kitap ödünç verilmesi hususuna da yer vermiştir. Vakfiyede medresenin kütüphanesi için mütevellî ve nazırın her yıl vakıf gelirlerinden kalan yüz dinar ile kütüphaneye lazım olan kitapları satın alıp vakfetmeleri, isteyenlerin her kitabın karşılığı olan bir kıymette paranın "hâzin ul-kütüb"e verilir ödünç olarak kitap alabileceklerini ve sonra kitap teslim edildiğinde parasının iade edileceği kaydedilmiştir.³⁹⁹

Kütüphanelerdeki ödünç verme işlemi üzerine alınan önlemler ne derece uygulandığı bilinmemektedir. Nitekim ulema veya halktan seçkin kişiler bundan muaf tutulabilmekteydi. Yâkût el-Hamavî, Merv kütüphanelerinden hiç teminat vermeden 200 cilt eseri alabildiğini anlatır ve bu hizmetten dolayı Merv kütüphanelerinden övgüyle bahseder.⁴⁰⁰

2.5.Kataloglama ve Fihristler:

Ortaçağ İslam dünyasında, gerek vakıf kütüphanesi olsun gerekse hususi kütüphane olsun büyük kütüphanelerin hepsinde aranan kitapların kolay bulunması için kitap kataloğu bulunurdu. Bu kütüphane kataloglarına fihrist adı verilirdi. Kütüphanelerde fihrist hazırlatma geleneği İslam dünyasında ne zaman başladığı bilinmemektedir. Bilinen en eski fihrist Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz dönemine aittir. Kaynaklarda elde edilen bilgilere göre Ömer b. Abdülaziz'in, Beytü'l-Hikme kütüphanesinde kitapların tasnif edilmesi için katalog hazırlattığı rivayet edilmektedir.⁴⁰¹

Muhtemelen Harun Reşid döneminde Bağdat'ta yaptırılan Hızânetü'l-Hikme'nin de bir fihristi bulunmaktaydı. Hasan b. Sehl'in aktardığı bir rivayete göre Halife Me'mun kendisine Acem kitaplarının en üstü hangisidir diye sormuştur. O da "Câvidân Hırad" adında bir kitaptan söz etmiştir. Halife daha sonra Hızânetü'l-Hikme'nin fihristini istemiş ve kitabı fihristte bulamamıştır. Daha sonra da "bu kitap fihristte nasıl olmaz?" demiştir.⁴⁰²

Mısır'da Fatimilere ait bir kütüphanede kırk odayı dolduracak kadar kitap bulunmaktaydı. Bu kitapların genel bir fihristi olmamakla birlikte her oda için kitapların

³⁹⁹ Turan, **agm**, 1947, s. 202.

⁴⁰⁰ Çelebi, **age**, s. 151.

⁴⁰¹ Kabir Ahmad Khan, "Library Movement in the Muslim World", **Islamic Culture**, Vol: 56, no:4, 1982, ss. 305.

⁴⁰² Çelebi, **age**, s. 148.

isimlerinin ve numaralarının bulunduğu özel bir liste vardı. Bu listeler odaların kapılarına asılırdı. Fatimi veziri el-Cürcani, bu büyük kütüphanede genel bir fihrist hazırlanması için 1043 tarihinde ferman çıkarmış ve Ebû Halef el-Varrak ile Kadı Ebû Abdullah el-Kuzâî'yi bu iş için görevlendirmiştir.⁴⁰³

İran coğrafyasında ise Ebû'l-Hasan el-Beyhakî, Sahib b. Abbad olarak bilinen Büveyhi veziri İsmail b. Abbad'ın Rey'deki şahsi kütüphanesindeki fihristi gördüğünü ve bu fihristin on cilt olduğunu belirtir.⁴⁰⁴ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, Şiraz'da Adudü'd-devle'nin sarayındaki kütüphaneyi gördüğünü ve bir holün iki tarafında odaların bulunduğunu belirtir. Her odada kitapların konularına göre sıralandığını ve her bölümde müstakil fihristlerin bulunduğunu aktarır.⁴⁰⁵

El-Makkarî'nin aktardığı bir rivayete göre, Endülüs'te el-Hakem'in kütüphanesinde kırk dört ciltten oluşan fihrist bulunmaktaydı. Fihristlerin çokluğu el-Hakem'in kütüphanesinin büyüklüğünü göstermektedir.⁴⁰⁶

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere Ortaçağ İslam kütüphanelerinde fihrist bulundurma yaygın bir alışkanlıktır. Endülüs'ten İran'a kadar bütün İslam coğrafyasında kullanılan fihristler hiç şüphesiz Selçuklu kütüphanelerinde de bulundurulmaktaydı. Nitekim İbnü'l-Cevzî (ö. 1201) Bağdat Nizamiye Medresesinin kütüphanesinin fihristini görmüş ve altı bin civarında vakfedilmiş kitap bulunduğunu nakletmiştir.⁴⁰⁷ Başka bir rivayete göre İsfahan Camii'nin yanında bulunan kütüphanenin üç ciltten oluşan fihristi bulunmaktaydı.⁴⁰⁸

Fihristler ilk kez ne zaman ortaya çıkmıştı? Hangi amaçla hazırlanmıştır? Kütüphanelerin demirbaş listesini oluşturmak için mi? Yoksa okuyucuları aradıkları kitabı daha kolay bulmamaları için mi hazırlanmıştır? Bu soruların cevabını bulabilmek için kütüphane fihristlerinin incelenmesi gerekmektedir. Ancak Ortaçağ kaynaklarında bahsedilen bu fihristlerin iki tanesi dışında hiçbiri günümüze kadar ulaşamadığından dolayı özellikleri hakkında detaylı bir bilginiz bulunmamaktadır. Günümüze ulaşan fihristlerden

⁴⁰³ Çelebi, **age**, s. 149.

⁴⁰⁴ Çelebi, **age**, s. 148; Erünsal, **age**, s. 424.

⁴⁰⁵ Erünsal, **age**, s. 424.

⁴⁰⁶ Çelebi, **age**, s. 149.

⁴⁰⁷ Çelebi, **age**, s. 143; Ocak, **age**, s. 118.

⁴⁰⁸ Merçil, **agm**, s. 398.

biri Tunus'ta bulunan Kayrevan Camii kütüphanesine ait olup 1293 tarihinde hazırlanmıştır. İlk iki sayfası kaybolmuş olan bu fihrist on bir yapraktan oluşmaktadır. Bu fihristin hazırlanma amacı kitapların sayımı için olduğu anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşan ikinci fihrist ise Eyyubiler döneminde el-Melikü'l-Eşref tarafından Şam'da Emeviye Camii'nin yanına inşa ettirilen Eşrefiyye Türbesinde bulunan kütüphaneye aittir.

Görüldüğü üzere günümüze ulaşan fihristler ne yazık ki Selçuklu kütüphanelerine ait değildir. Ancak Anadolu Selçuklu Devletine çağdaş İslam devletlerine ait fihristler olması dolayısıyla genel bir yorum yapılabilir. Kataloglar kütüphanedeki kitapların konularına göre düzenlenmekteydi. Ayrıca arayışı kolaylaştırmak için kitaplıkların her bölümünde raflara yapıştırılan kâğıt listeler bulunmaktaydı.⁴⁰⁹

2.6. Kitap Temin Etme ve Zenginleştirme:

Selçuklular döneminde kütüphanelere farklı yollarla kitap temin edilmiştir. Bunlar satın alma, vakfetme ve bağışlama, kopyalama, savaş ganimeti şeklinde sıralanabilir. Nitekim kaynaklardan elde edilen bilgiler bu konuda ışık tutmaktadır. Kitap temini için başvuru yollarından ilki olan satın alma yöntemi ile ilgili olan kitap ticaretine verraklardan bahsederken değinilmişti. Kaynaklarda Bağdat, Nişabur, Halep, İsfahan, Konya gibi birçok Selçuklu şehrinde büyük kitapçı çarşılarının olduğundan bahsedilmektedir. Çoğu zaman bu çarşılarda müzayedeler düzenlenir ve değerli kitaplar açık arttırmayla satılırdı. Selçuklular döneminde Bağdat'ta bir kitapçı olan Ebu'l-Meâlî el-Kutubî (ö. 1172), Bağdat'ın müzayedecisi olarak nam salmıştır.⁴¹⁰ Selçuklular döneminde bir kişinin böyle bir sıfatla nam salması, bu dönemde kitap ticaretinin ne kadar geliştiğini göstermektedir.

Kitap ticaretinin bu kadar geliştiği bir dönemde kütüphanelere satın alma yoluyla kitap temin etmenin önemli ölçüde olduğu düşünülebilir. Zira bazı vakıf kütüphanelerinin vakfiyelerinde vakfın gelirlerinden bir kısmının kütüphaneye kitap satın alınmasına dair şartlar konulmuştur. Anadolu Selçuklu devlet adamlarından Şemseddin Altun-Aba'nın Konya'da inşa ettirdiği medresenin vakfiyesi buna örnektir. Vakfiyeye göre vakıf

⁴⁰⁹ Pinto, **agm**, s. 229.

⁴¹⁰ Makdisi, **age**, 2015, s. 108.

gelirlerinden her yıl yüz dinar ayrılıp kütüphaneye kitap alınması için harcanacaktır.⁴¹¹ Selçuklular döneminden günümüze çok fazla vakfiye ulaşmadığından dolayı diğer vakıf kütüphanelerinde de bunun gibi örneklerin olduğu bilinmemektedir. Ancak vakıf hukukunda vakfın sürekliliği ve halkın yararına dair yapıldığı şartları göz önüne alındığında diğer vakıf kütüphanelerine de vakıf gelirleri ile yeni kitaplar satın alındığı söylenebilir.

Ayrıca bu dönemde büyük kütüphaneler insanlar arasında birer güç ve zenginlik alametiydi. Kitapların fiyatları göz önünde bulundurulduğunda sıradan bir insanın parayla kitap satın alması beklenemezdi. Zira Mecdüd-din İshak, İbnü'l Arabî'nin bir kitabını almak için beş deve karşılığında satın aldığına daha önce değinilmişti.⁴¹² Ayrıca kitap müzayedelerinin düzenlenmesi de bu bilgiyi desteklemektedir. Bundan dolayı başta hükümdarlar olmak üzere devlet adamları veya halktan zengin insanlar satın alma yoluyla birçok kitap temin ederek kendilerine ait büyük kütüphaneler oluşturmuşlardır.

Kütüphanelere kitap temin etmek ve koleksiyonları zenginleştirmek için başvuru olan bir diğer yol ise kitap bağışlama ve vakfetme yöntemidir. Selçuklu döneminde şahsi kütüphanelerin dışındaki bütün kütüphaneler vakıf kütüphanesi olduğundan dolayı en çok başvuru olan yöntemdir. Kitap ve kütüphane vakıfları başlığı altında detaylı bir şekilde bahsedildiği için burada kısaca bahsetmek yeterlidir.

Kitap temini için başvuru olan yöntemlerden biri de kitapları istinsah etmektir. Kitapların fiyatları çok maliyetli olduğundan dolayı kitap satın alamayan kişiler kitabı istinsah ederek elde edebilirlerdi. Kitap istinsahı ile uğraşacak vakti olmayan kişiler belli bir ücret karşılığında müstensihlere istinsah ettirirlerdi. Özellikle değerli kitapları satın alma yerine daha az bir ücretle temin etmek için bu yöntemle başvurulurdu. Hatta kütüphanelerde kitap temin etmek için müstensihlerde görevlendirilmiştir. Müstensihler kütüphanenin kendi personeli olabileceği gibi dışarıdan da tutulabilirdi.

Kütüphanelere kitap temin etmek için başvuru olan yollardan biri de savaşlarda elde edilen ve savaş ganimeti kabul edilen kitaplardır. Tuğrul Bey'in Bağdat'ı ele geçirmesi ile Selçuklu veziri Amidü'l-Mülk el-Kündürî, Bağdat'ta bulunan ve Büveyhi veziri el-Erdeşir

⁴¹¹ Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", **Belleten**, C: 11, S: 42, 1947, s.202.

⁴¹² Şahin, **agm**, s. 60.

tarafından vakfedilen kütüphanedeki kitapları savaş ganimeti olarak almış ve Horasan'a götürmüştür.⁴¹³

2.7.Kütüphane Binaları ve İç Düzeni:

Selçuklu ve Beylikler dönemindeki müstakil kütüphane binaları hakkında bilgiler çok azdır. Bu dönemde kütüphaneler daha öncede değinildiği üzere cami, medrese, kervansaray, dergâh gibi kurumların bünyesinde kurulmuştur. Bu kurumlardaki kütüphanelerin bazıları, kurumların bir odasına yerleştirilmiş raflardan oluşmaktaydı. Bazı kurumlarda ise kütüphaneler müstakil kütüphane kurulacak şekilde büyüktür. Bundan dolayı büyük kütüphaneler bu kurumların içene değil yanına da inşa edilebilirdi. Örneğin Merv şehrinde bulunan Aziziye ve Kemâliye kütüphaneleri birer cami kütüphanesi olmakla birlikte büyüklüklerinde dolayı cami içinde değil caminin yanında müstakil olarak kurulmuşlardır.⁴¹⁴

Save şehrinde müstevfi Muvaffakü'ddin Ebu Tahir Hatuni'nin inşa ettirdiği Save Camii'nin Kütüphanesi de camiden ayrı yapılmıştır. Caminin avlusunda bulunan kütüphanenin zengin bir kitap koleksiyonu bulunmakla birlikte astronomi ile ilgili aletlerde vardı. İsfahan Camii'nin Kütüphanesi de çok büyük olmasından dolayı caminin avlusuna müstakil bir bina halinde inşa edilmiştir. Zira kütüphanedeki kitapların listesinin tutulduğu fihrist üç ciltten oluşmaktaydı.⁴¹⁵ Fihristlerden anlaşılacağı üzeri bu kütüphaneni kitap koleksiyonu çok zengindir. Sadreddin Konevi'nin şahsi kütüphanesi, ölümünden sonra arkadaşları tarafından kendi adına yapılan külliye'nin içerisine müstakil bir bina olarak inşa edilmiştir.

Medrese gibi eğitim amaçlı kurulan yapılarda konum bakımından daha korunaklı ve kitapların nemden korunması için üst kattaki odaların kütüphane olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Kitapların korunması dışında kütüphane odalarına dersane mekânları içinden ulaşılması açısından da üst katlara yapılması daha uygundur.⁴¹⁶ Sivas'ta bulunan Burûciye Medresesinin Kütüphanesi bu şekildedir. Kitabesinden anlaşıldığına göre

⁴¹³ İbnü'l Esîr, **İslâm Tarihi (El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi)**, çev Abdülkerim Özeydin, C: 10, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 27.

⁴¹⁴ Yâkût el-Hamavî, **Mu'cemü'l-Büldân**, C: 5, Dâru Sâdır, Beyrut 1979, s. 114; Söylemez, **age**, s. 219.

⁴¹⁵ Merçil, **agm**, s. 398.

⁴¹⁶ Hacer Sibel Ünalın, **Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri**, İSAM Yayınları, İstanbul 2012, s. 36.

Muzafferüddin Burûcirdî tarafından 1271 (670) yılında yaptırılan medresenin kütüphanesi üst katta bulunmaktadır.

Müstakil binası olan kütüphaneler, kaynaklardan edinilen bilgilere göre kitapların konularına göre müstakil odalara yerleştirilmekte ve her odanın kapısında, içerisinde bulunan kitapların fihristi bulunmaktadır. Olga Pinto, İslam kütüphaneleri hakkında yazdığı makalesinde Ortaçağdaki kütüphane binaları hakkında şu bilgileri vermektedir: “hükümdarlar halk kütüphanesi olarak hizmet verecek binalara büyük özen göstermişlerdir. Şiraz, Kurtuba ve Kahire gibi bazı yerlerde raflarda kitapların bulunduğu odalar, insanların kitap okuyabilecekleri okuma odaları, kitapları istinsah etmek için odalar, edebi meclisler için odalar ve bazı durumlarda müzik eğlence odaları gibi farklı amaçlar için kullanılan birçok odaya sahip yapılar bulunmaktadır. Tüm odalarda bağdaş kurarak oturulması için yerlerde halılar ve paspaslar bulunurdu. Pencerele ve kapılar perdelerle kapatılırdı. Giriş kapısında ise soğuk havanın içeri girmemesi için özel perde vardı.”⁴¹⁷

Hiç şüphesiz yukarıda tarif edilen kütüphaneler Şiraz’da olduğu gibi Bağdat, Dimaşk, Merv, Nişabur, İsfahan gibi diğer Selçuklu şehirlerinde de bulunmaktaydı. Zira Selçuklu kütüphanelerinde birçok kitap istinsah edilmekteydi. Ali b. Ömer b. Ahmed (ö. 1179) Bağdat Nizamiye Medresesi kütüphanesinde edeb alanında birçok kitabı istinsah etmiştir. Buradan istinsah çalışmaları için bir odanın bulunduğu sonucuna varılmaktadır. Aynı kütüphane de ayrıca Kâ’atu’l-ikrâ (Ders Salonu) da bulunmaktaydı. Nitekim burada kütüphanenin hazini tarafından edeb ilimleri dersleri verilmekteydi.⁴¹⁸ Nahiv ve sözlük âlimi olan Abdullah b. Müslim el-Kayveranî (ö. 1095) bu kütüphanede ders vermiştir.⁴¹⁹

Yukarıda bahsedildiği gibi yerlere halıların bulunması hiç şüphesiz Selçuklu ve Beylikler dönemine ait kütüphanelerde de görülmektedir. Çünkü Türk kültüründe, Avrupa’da olduğu gibi masa ve sandalye kültürü yoktur. Ortaçağda bütün Türk milletlerinde görüldüğü gibi Selçuklular ve Beylikler döneminde de yere bağdaş olarak oturulurdu. Bundan dolayı yerlere temiz halılar serilmesi çok doğaldır. Yere bağdaş kurarak oturup yazı yazılabilmesi için günümüzde camilerde hâlâ kullanılmaya devam eden rahleler kullanılmıştır.

⁴¹⁷ Pinto, **agm**, s. 227.

⁴¹⁸ Makdisi, **age**, 2015, s. 90.

⁴¹⁹ Makdisi, **age**, 2015, s. 84.

Şiraz'da bulunan Adud'ud-Devle kütüphanesinin yapı ve tanzimi hakkında Makdisî detaylı bilgi vermektedir. Kütüphanedeki koridorun her cephesinde kitap odaları bulunmaktadır. Koridorun ve odaların bütün duvarlarına bir adam boyunda, üç arşın genişliğinde olan ve kapıları yukarıdan aşağıya doğru inen ağaçtan yapılmış işlemeli dolaplar bulunmaktaydı. Kitaplar raflara üst üste konularak dizilmiştir. Her ilim dalına göre ayrı odalara ayrılmıştır.⁴²⁰

Makdisî'nin verdiği bu bilgiden yola çıkarak kütüphanelerin iç düzeni hakkında da bazı çıkarımlar yapılabilir. Kitapların Selçuklular döneminde, günümüzdeki gibi raflara dik bir şekilde olmayıp üst üste konularak dizildiği ortaya çıkmaktadır. Bu dizim şekli ortaçağ dünyasında yaygın bir usuldür. Zira Samanoğulları devrinin ünlü âlimi İbn Sina, Nûh b. Mansûr'un kütüphanesi hakkında bilgi verirken: "Pek çok kütüphanesi bulunan bir odaya girdim. Her odada, kitapların bir biri üzerine istif edildiği kitap dolapları vardı. Birisinde Arapça ve şiir kitapları, diğerinde fıkıh kitapları toplanmış ve böylece her branşın kitapları müstakil birer odada yer almıştı."⁴²¹

Kitapların üst üste dizilmesinin sebebini Erünsal, ciltlerin eğilerek bozulmaması ve kitapların arasına kitap kurtlarının girmesine engel olmak amacıyla yatay bir şekilde yerleştirildiğini belirtir.⁴²² Çelebi ise bu şekilde dizilmesinin sebebini, bu usulün ortaçağ kütüphanelerine eskiçağ kütüphanelerinden intikal etmesinden dolayı olduğunu savunur. Çünkü eskiçağda kitaplar papirüsten yapılmaktaydı veya tomarlar halinde olduğundan dolayı üst üste konulmaktaydı. Papirüs yapı itibarıyla günümüzdeki gibi dizime uygun bir malzeme değildir. Kitapların yıkılmaması için dizerken büyük kitaplar alta, küçük kitaplar ise üste konulurdu. Mümkünse aynı boy kitaplar bir araya getirilmeye çalışılırdı. Bu dizim şeklinden dolayı kütüphane çalışanlarının görevleri hakkında bilgi veren kaynaklarda, kitapların düşmesini önlemek amacıyla büyük kitapların alta, küçük kitapların üste konularak dizilmesi tavsiye edilmektedir.⁴²³ Ancak kitapların üst üste dizilmesi ile bir sorun ortaya çıkmaktadır. Selçuklu dönemindeki kitaplarda kitabı ve müellifin ismi, Arap harfleri ile yazıldığından dolayı sağdan sola doğru kapağın alt kapağına yazılırdı. Kitaplar üst üste konulduğu zaman kitabın ve müellifin ismi kapanır ve okuyucuların aradıkları kitabı bulması

⁴²⁰ Çelebi, **age**, s. 144.

⁴²¹ Çelebi, **age**, s. 145.

⁴²² Erünsal, **age**, s. 422.

⁴²³ Çelebi, **age**, s. 145.

zorlaşırdı. Bundan dolayı kitabın kolayca bulunabilmesi için kitabın, rafın dış tarafına gelen kısmının altına kitabın ve müellifin ismi yazılmaktaydı. Muhtemelen rafların başına da kitapların konularını belirten işaretler konulmaktaydı.⁴²⁴

Değerli veya ciltsiz kitaplar diğer kitaplardan ayrı tutulur ve genellikle mukavvadan yapılan kutularda muhafaza edilirdi. Bu kitapların ve müelliflerin isimleri de kutunun kenarına yazılırdı. Kitap dolapları, gün içinde açık tutulur ve herkes kitaplardan faydalanabilirdi. Ancak bazı değerli veya nadir kitapların bulunduğu dolaplar kilitli olurdu. Kilitli dolaplardaki kitaplardan yararlanmak isteyenler kütüphane çalışanlarından izin alması gerekmekteydi.⁴²⁵

2.8.Kütüphanelerin Akıbetleri:

Selçuklular döneminde kütüphaneciliğin yaygın olması ve çok zengin kitap koleksiyonlarının bulunmasına rağmen günümüze ulaşan eserlerin sayısı nispeten azdır. Bunun sebebi, bu dönemde kaleme alınan kitapların ve inşa ettirilen kütüphanelerin farklı felaketlere maruz kalmasından dolayı tahrip olmuşlar ve maalesef günümüze ulaşamamışlardır. Tarihi süreç içinde kütüphaneler; kötü idarecilerin yönetiminden dolayı dağılmış, doğal afetlerden dolayı zarar görmüş, siyasi mücadeleler yüzünden yağmalanmış veya yakılmıştır.

Kitap ve kütüphanelerin tahribatına neden olan felaketlerin başında siyasi mücadeleler ve istilalar gelmektedir. Devletlerin kendi aralarındaki savaşımlardan kütüphaneler de nasibini almıştır. Nitekim 1090 yılında Basra’da çıkan bir isyan sırasında şehirde büyük tahribatlar olmuştur. İbnü’l Esir’in verdiği bilgiye göre Telyâ adında bir adam bedevileri Basra emirine karşı kışkırtarak Basraya saldırmıştır. Basra emiri Bedevîlere karşı koyamayacağını düşünerek şehirden kaçmıştır. Bunun üzerine Bedeviler şehre girerek her yeri yağmalamışlardır. Yağmaya Basra emirinin şehirde kalan askerleri de katılmışlardır. Yağma sırasında birçok yer ateşe verilmiştir. Yanan yerler arasında iki tane kütüphane bulunmaktaydı. Bu kütüphanelerden biri İbnü’l Esir’e göre, İslam tarihinin ilk vakıf kütüphanesidir. Adudud-devle bin Büveyh, bu kütüphaneyi gördüğünde: “*Bu bizden öncekilere ait asil ve şerefli bir hizmettir*” demiştir. İkinci kütüphane ise vezir Ebû Mansûr

⁴²⁴ Erünsal, **age**, s. 422.

⁴²⁵ Pinto, **agm**, s. 229.

bin Şah Merdân tarafından vakfedilen kütüphanedir.⁴²⁶ Bedevi Araplar, 1106 yılında Basra'ya tekrar saldırdılar ve şehri otuz iki gün boyunca yağmaladılar. Bu sefer de Basra kadısı Ebû'l-Ferec b. Ebû'l-Bekâ tarafından vakfedilen bir kütüphane yağmalanmıştır.⁴²⁷ Zehebî'nin naklettiği bilgiye göre bu kütüphanede on iki bin cilt kitap bulunmaktaydı.⁴²⁸ Neyse ki, Ebû'l-Ferec 1105 yılında ölmüş ve bu kütüphanenin yok edilmesini görmemiştir.

Selçuklular döneminde bilim merkezlerinden biri olan Nişabur'un kütüphaneleri de istilalara maruz kalmış ve büyük zararlar görmüştür. Oğuzlar, Sultan Sencer'i esir ettikten sonra birçok şehri yağmalamışlardır. Nişabur'da bu yağmalanan şehirlerden birisidir. Oğuzlar 1154 tarihinde bu şehre girerek birçok âlimi katletmişler ve kütüphaneleri yakmışlardır. Kitapların çok az bir kısmı kurtarılabilmektedir.⁴²⁹ Bu yağmadan yok olan kütüphanelerden biri Sabunî Medresesinin kütüphanesiydi.⁴³⁰ Bu olaydan kısa bir süre sonra da Nişabur'da bazı çapulcular halkın evlerini hedef almışlar ve yağmalamaya başlamışlardır. Bu sırada Horasan hâkimi Müeyyed Ay-aba, bu bozguncuları engellemeye çalışmış ve bir kısmını öldürmüştür. Olaylar daha da büyüyerek Nişabur tamamen tahrip olmuştur. Tahrip edilen yerler arasında Mescid-i Ukayl da vardı. Burada vakfedilmiş kitapların bulunduğu kütüphaneler de bulunmaktaydı. Sekiz Hanefî medresesi tahrip olmuş, on yedi Şafî medresesi de yıkılmıştır. Ayrıca beş kütüphane yakılmış, yedi kütüphane de yağma edilmiştir. Yağma edilen kitaplar yok pahasına satılmıştır. Bunlar tespit edilenlerdir. Bunların dışında daha birçok kütüphane yok olmuştur.⁴³¹

Haçlı Seferlerinde birçok yer kaybedilmiş ve Haçlı orduları ele geçirdikleri yerlerde ne varsa yağma etmişlerdir. Halkın eşyaları, malları ve paraları ganimet olarak alınmış, kadın, erkek ve çocuklar esir edilmişlerdir. Medreselerde bulunan sayısız yazma eserler de yağmalanmıştır.⁴³² Haçlı orduları 1108 yılında Şam'ı ele geçirmişler ve ordunun başındaki Kont Saint Bretman, kütüphanelerdeki Kur'an nüshalarını görünce bütün kütüphaneleri yaktırmıştır. Kaynakların verdiği bilgilere göre o gün Şam'da üç milyon kitap yakılmıştır.⁴³³

⁴²⁶ İbnü'l Esîr, **age**, C: 10, s. 163; Merçil, **agm**, s. 397.

⁴²⁷ İbnü'l Esîr, **age**, C: 10, s. 330.

⁴²⁸ Erünsal, **age**, s. 334.

⁴²⁹ İbnü'l Esîr, **age**, C: 11, s. 158.

⁴³⁰ Merçil, **agm**, s. 397.

⁴³¹ İbnü'l Esîr, **age**, C: 11, s. 224.

⁴³² İbnü'l Esîr, **age**, C: 10, s. 382.

⁴³³ Balcıoğlu, **age**, s. 421.

Verilen rakamlar abartılmış olsa da tahribat sırasında yok olan kitapların çokluğuna vurgu yapılmıştır.

İslam dünyasına en büyük zararı veren olaylardan biri olan Moğol istilaları sırasında, Selçuklu döneminde yaptırılan birçok önemli kütüphane yakılmıştır. 1258 yılında Abbasiler devrine son veren Hülagü, Bağdat'ı ele geçirmiş ve Bağdat kütüphanelerindeki sayısız yazma eseri Dicle nehrine attırmıştır. Dönemin kaynaklarının verdiği bilgiye göre kitaplardaki mürekkeplerden dolayı Dicle Nehri haftalarca siyah akmıştır.⁴³⁴

Harezmşahlar ile Moğollar arasında 1220 yılında yapılan savaşta Harezmşahlar Devleti'nin hükümdarı Alâeddin Muhammed hayatını kaybetmiş ve savaşı Moğollar kazanmıştır. Savaşı kazanan Moğollar, Save şehrine girerek şehir halkını katletmişler ve cami, medrese, kütüphane gibi yapıları yakıp yıkmışlardır.⁴³⁵ Yakut el-Hamevî, Save şehrinde 1220 yılına kadar faaliyet gösteren eşi benzeri bulunmayan bir kütüphanenin olduğunu ve daha sonra Moğollar tarafından tahrip edildiğinden bahseder.⁴³⁶ Eflakî, Moğol istilaları sırasında binlerce mescidin yakıldığını ve on dört bin Kur'an nüshasının yandığını nakleder.⁴³⁷ Aksarayı da eserinde Tokat'ta Kadı Sadrüddin'in 200 cilt kitabı, Anadolu'da İlhanlılar adına vergi nizamını sağlayan vezir Nizameddin Yahya'nın adamları tarafından yağmalandığını bahseder.⁴³⁸

Kütüphanelerin yok olmasında sadece diğer devletler ile olan mücadeleler değil, devlet adamlarının kendi aralarındaki mücadeleler de etkili olmuştur. Nitekim Nizamülmülk, İsfahan'a Nizamiye Medresesi yaptırdıktan sonra o şehrin önemli ailelerinden biri olan Hucendî ailesinden Ebu Bekr Muhammed b. Sabit el-Hucendî'yi medresede ders vermesi için görevlendirmiştir. Ondan sonra yerine torunu Sadreddin Muhammed b. Abdüllatif geçmiştir.⁴³⁹ Ancak Sadreddin Muhammed, Sultan Mesud devrinde (1134-1152) siyasi olaylara karışmış ve sultana karşı Fars valisi Bozaba'yı desteklemiştir. İsfahan valisi Necmeddin Reşid el-Gıyasî bu haberi duyunca Bozaba'nın taraftarlarına darbe indirmek için buraya acele asker göndermiştir. Askerlerin geldiğini öğrenen Sadreddin Muhammed,

⁴³⁴ Balcıoğlu, **age**, s. 531.

⁴³⁵ Balcıoğlu, **age**, s. 471.

⁴³⁶ Yakut, **age**, C: 5, s. 21.

⁴³⁷ Eflakî, **age**, s. 118.

⁴³⁸ Algaç, **agm**, s. 118.

⁴³⁹ Merçil, **agm**, s. 395.

İsfahan'dan kaçmıştır. Daha sonra halk medreseyi yağma etmişler ve medresenin kütüphanesini yakmışlardır.⁴⁴⁰

Sultan Sencer, 1141 yılında Katvan Savaşında Hıta ordusuna yenilmiş ve Belh şehrine çekilmiştir. Bunu bir fırsat olarak gören Harezmşah Atsız, Sultan Sencer'in başkenti Merv'e gitmiştir. Şehri yağmalayıp birçok kişiyi öldürdükten sonra Harezm'e dönmüştür. Bu yağma sırasında dönemin önemli ilim adamlarından Hâkim Hasan Kattan'ın Kütüphanesi yağmalanmış ve kitapları kaybolmuştur. Reşideddin Vatvat'ın Hasan Kattan'a yazdığı mektuba göre Kattan, bu işten dolayı Harezmşah'ın yanında bulunan şair Reşideddin Vatvat'ı sorumlu tutmuştur.⁴⁴¹

Bazı kütüphaneler yangın, deprem, sel gibi doğal afetlerden dolayı da tahrip olmuştur. Nitekim Bağdat Nizamiye Medresesi'nin yakınındaki bir hurma kurutma yerinde yangın çıkmış ve yangının ağaçlara sıçramasıyla Derbu's Selseleye sirayet etmiştir. İyice büyüyen yangında Nizamiye Medresesi de yanmıştır. Ancak medresede çalışan fakihler yangını önceden fark etmişler ve yangın medreseye sıçramadan kitapları dışarı çıkararak kurtarmışlardır.⁴⁴²

Kitap ve kütüphanelerin yok olmasında kötü idarecilerinde etkisi bulunmaktadır. Bazı vakıf kütüphanelerinin yöneticileri, kütüphanelerin kurulmasındaki ulvi amaca ihanet etmişlerdir. Gerek görevinde ihmalkârlık yapmak, gerek kütüphanenin kitaplarını satmak gibi hatalar yaparak kütüphanelerin yok olmasına neden olmuşlardır. Garsu'n-ni'me lakabıyla bilinen tarihçi Muhammed bin Hilal Ebu'l-Hasan es-Sabî, 1060 yılında Bağdat'ın batısında İbn Ebî Avf sokağında bir kütüphane kurarak bin kitap vakfetmiştir. Kütüphanenin başına da İbnü'l-Aksasî el-Alevî adında birini memur olarak görevlendirmiştir. Ancak bu görevli kütüphaneyi koruyup yönetme yerine, kitaplardaki vakıf kayıtlarını silerek satmış ve kütüphaneyi dağıtmıştır.⁴⁴³ Ayrıca Nizamiye medreselerinin kurulduğunu duyunca bu kütüphaneye gerek kalmadığını, bundan dolayı da kitapları satıp yoksullara dağıttığını söyleyerek kendini aklamaya çalışmıştır.⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ Burslan, *age*, s. 198.

⁴⁴¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 257.

⁴⁴² İbnü'l Esîr, *age*, C: 10, s. 416.

⁴⁴³ Ali Sevim, "Mir'âtü'z-zaman Fî Tarihi'l-Âyan (Kayıp Uyûnü't Tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l-Cevzî", **Belgeler**, C: 14, S: 18, 1989-1992, s. 7.

⁴⁴⁴ Merçil, *age*, s. 394.

SONUÇ

İslam medeniyeti; kitaba, ilme ve âlimlere verdiği değerden dolayı bir kitap medeniyeti olarak tanımlanmıştır. Nitekim bu tanımlamanın nedeni İslam medeniyetinin taşıyıcı unsurunun kitap olmasından kaynaklanmaktadır. Genelde İslam kitap kültürü, özelde Selçuklu kitap kültürü çalışmaları kitap süsleme sanatları, transkripsiyon faaliyetleri şeklinde yapılmıştır. Ancak Selçuklu dönemi üzerine yapılan araştırmalarda bir Selçuklu âliminin prototipi, bu dönemde okuma biçimleri, kitap üretimi, kitabın değeri üzerine bir yönelim pek görülmemektedir. Mevcut araştırmalar ise oldukça yetersizdir. Selçuklu dönemi kitap kültürü hakkındaki bu eksiklik Selçuklular dönemi âlimlerini ve dönemin entelektüel dünyasını anlaşılmasını ve yorumlanmasını sekteye uğratmaktadır. Zira entelektüel birikimin ortaya çıkartılmasında önemli bir yere sahip olan kitap kültürü çalışmaları, İslam medeniyetindeki kültürel altyapının gün yüzüne çıkarılmasına imkân tanımaktadır.

İslam medeniyetinde kitap kültürü üzerine yapılan çalışmalarının çoğunluğu ya Arap coğrafyası üzerine odaklanılmış ya da Osmanlı dönemi üzerine yapılmıştır. Bu çalışmanın konusu olan Selçuklu dönemi kitap kültürü üzerine birkaç makaleden ileri gitmemiştir. Bu konuda yapılan çalışmalar ise genellikle birbirini tekrarlar niteliktedir. Ayrıca Selçuklu dönemi kitap kültürü batılı şarkiyatçılar tarafından kasıtlı olarak Selçuklu ismi kullanılmadan Arap kitap kültürü veya İran kitap kültürü başlıkları altında başka kültürlere mal edilmeye çalışılmıştır. Selçuklu veya çağdaşı diğer Türk devletlerinin (Karahanlı, Gazneli, Harezmsâhlar vb.) kitap kültürü üzerine çalışmaların İslam medeniyetinin kültürel altyapısının anlanması ve tanımlanmasında büyük önem arz etmektedir. Çünkü Selçuklu dönemi birçok alanda kırılma noktasının olduğu bir dönemdir. Çok geniş bir coğrafyaya sahip olan ve birçok kültürü kendi çatısı altında toplayan Selçuklular, İslam kitap kültürüne birçok yenilikler getirmiştir. Özellikle Nizamülmülk'ün reformları ile medrese olarak adlandırılan eğitim kurumları kurulmuş ve o döneme kadar var olan ilmi düzeni tamamen

değiştirmiştir. Daha öncede medreselerin olduğu bilinse de Nizamiye medreseleri yapıları ve işleyişi bakımından diğerkurumlardan farklıdır. Ayrıca medreselerinde etkisiyle bu dönemde ilim dalları da ayrılmaya başlanmıştır. Daha önceden ilim adamları her alanda bilgi sahibi olması gerekirken bu dönemde birçok yeni ilim dalı ortaya çıkartılmıştır. Kitap telif geleneğinde de yeni telif türleri ortaya çıkartılmıştır. Selçuklulara kadar devam eden nakilci eğitim bu dönemde de devam etmekle birlikte artık şerh ve haşiye dönemi başlanmıştır. Artık mevcut olan bilgiler nakledilme yerine yorumlanıp yeni bilgiler ortaya çıkarılması yoluna gidilmiştir.

Görüldüğü üzere Selçuklu dönemi kitap kültürü sadece bu devletin tarihi açısından değıl bütün İslam medeniyeti ve Türk tarihi açısından da büyük öneme sahiptir. Bu çalışmada Selçuklular ve onların bir devamı olan Beylikler döneminde çeşitli yönleriyle kitap ve kütüphane kültüründen bahsedilmiştir. İncelediğimiz bu araştırmada Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklular döneminde kütüphane ve kütüphanecilik konusu daha sonraki Osmanlı Devleti döneminde kütüphane konusunun temelini oluşturmaktadır. Bu çalışma, Selçuklu dönemi kitap kültürü üzerine yapılacak çalışmalara mütevazı bir giriş niteliğı taşımaktadır.

KAYNAKÇA

AFŞÂR İrec, “Tarihte Yazma Kitapların Mülkiyeti ve Alım Satımı”, çev. Osman Gazi Özgüdenli, **Tarih Dergisi**, S: 46, 2009, ss. 337-367.

AGACANOV S. G., **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

AHMED BİN HANBEL, **Müsned**, C: 8, Darü'l-Hadis, Kahire 1995.

AHMED BİN MAHMUD, **Selçukname**, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

AHMED EFLÂKÎ, **Âriflerin Menkıbeleri**, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.

AHMEDİ, **İskendername**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

AİTHAL Sreeramana, “A Study on History of Paper and Possible Paper Free World”, **Padmanabha Shenoy**, Vol. 6, Issue 1, New Jersey 2016, pp. 337-355.

AKAR Halis, “Kütüphaneciliğin Tarihçesi ve ilk Kütüphaneler”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S: 16, 2001, ss. 295-308.

AKGÜNDÜZ Ahmet, “Osmanlı Hukukunda Vakıf Malları ve Kitap Vakfı”, <https://osmanli.org.tr/osmanli-hukukunda-vakif-mallari-kitap-vakfi/>.

AKPINAR Cemil, “İcâzet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, ss. 393-400.

AKYÜZ Yahya, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2015**, Pegem Akademi, Ankara 2015.

CÜVEYNÎ Alâaddin Ata Melik, **Tarih-i Cihan Güşa**, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

ALGAÇ Şeyda, **Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Dönemi Tezhip Sanatı (XII.-XIV. Yüzyıllar)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2000.

ALGAÇ Şeyda, “Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Döneminde Kütüphaneler, Kitap Koleksiyonları ve Telif Edilen Eserlere Kısa Bir Bakış”, **Sanat Dergisi**, S: 4, 2003, ss. 115-123.

ALPARSLAN Ali, “Türk Hat Tarihi”, **Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, ed. Hakkı Dursun Yıldız, C: 14, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 478.

ARAT Reşit Rahmeti, **Eski Türk Şiiri**, TTK Basımevi, Ankara 1991.

ARITAN Ahmet Saim, “Ciltçilik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1988, ss. 551-557.

ARITAN Ahmet Saim, **Konya Dışındaki Müze ve Kütüphanelerde Bulunan Selçuklu ve Selçuklu Uslûbunu Taşıyan Cild Kapakları**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1992.

ARUÇI Muhammed, “Hâtıme”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, ss. 474.

ASLANAPA Oktay, “Türk Minyatür Sanatının Gelişmesi”, **Erdem**, C: 2, S: 6, 1986, ss. 851-866.

ATEŞ Ahmed, “Hicrî VI-VIII. (XII-XIV) Asırlarda Anadolu’da Farsça Eserler”, **Türkiyat Mecmuası**, C: 7-8, İstanbul 1945, ss. 94-135.

AYDINLI Abdullah, “İmlâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, ss. 225-226.

AYDINLI Abdullah, “Semâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, ss. 457-458.

AZZAVÎ Abbas, “İbnü’l Hassul’ün Türkler Hakkında Bir Eseri”, çev. Şerafeddin Yaltkaya, **Belleten**, C: 4, S: 14-15, 1940, ss. 235-266.

BAKIR Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi”, **Belleten Dergisi**, C: 65, S: 242, Nisan 2001, ss. 75-160.

BALCIOĞLU Tahir Harîmî, **Medeniyet Tarihinde Kütüphaneler**, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2018.

BAYKUZU Tilla Deniz, “Kuzey Liang Hun Devleti”, **Türkler**, C: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

BAYRAM Mikâil, **Sadru’d-din-i Konevî Hayatı, Çevresi ve Eserleri**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2012.

BAYRAM Sadi ve KARABACAK Ahmet Hamdi, “Sahip Ata Fahrü’-d-din Ali’nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”, **Vakıflar Dergisi**, S: 13, 1981, ss. 31-69.

BİLGİN Orhan, “Ferağ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, ss. 351-354.

BİLGİN Orhan, “Ferağ Kaydı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, ss. 354-356.

BİLGİN Orhan, “Temellük ve Tesâhüb Kaydı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, ss. 411-412.

BİLGİN Orhan, “Yazma”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, ss. 369-373.

BİLHAN Saffet, “900 Yıllık Bir Türk Eğitim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C: 15, S: 2, 1989, ss. 117-124.

BİLKAN Ali Fuat, **Osmanlı Zihniyetinin Oluşumu Kuruluş Döneminde Telif ve Tercüme**, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

BİNARK İsmet, **Eski Kitapçılık Sanatlarımız**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1975.

BLOOM Jonathan M., **Paper Before Print, The History and impact of paper in the Islamic World**, Yale University Press, 2001.

BOLELLİ Nusrettin, **Kadınların Hadis İlmindeki Yeri**, M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

BOSCH Gulnar, CARSWELL John, PETHERBRIDGE Guy, **Islamic Bindings or Bookmaking**, University of Chicago, Chicago 1981.

BOSSERT Helmuth, “Tabı Sanatının Keşfi”, **II. Türk Tarih Kongresi (20-25 Eylül 1937)**, İstanbul 1943,

BURSLAN Kıvameddin, **Irak ve Horasan Selçukluları**, TTK Yayınları, Ankara 2016.

CAN Mustafa, “Selçuklular Devri Konya Kütüphanelerinin Tarihçesi”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S 1, 1986, ss. 45-58.

CARTER John and BARKER Nicolas, **ABC For Book Collectors**, Oak Knoll Press and The British Library, USA 2006.

CUNBUR Müjgan, “Camilere Kitap Vakfı”, **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, C: 4, S: 9, 1965, ss. 141-143.

CUNBUR Müjgan, “Selçuklu Devri Konya Kütüphaneleri”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S: 1, 1986, ss. 32-44.

CUNBUR Müjgan, “Türk Kütüphaneciliğinin Tarihi Kökleri”, **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, C: 12, S: 3-4, 1963, ss. 105-116.

CUNBUR, Müjgan, “Türklerde Tezhip Sanatı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C: 2, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1992, ss. 667-677.

CÜNEYD Yahya Mahmud, **İslâm Âleminde Vakıf Kütüphaneciliği**, çev. Süheyl Sapan, Kent Işıkları Yayınları, İstanbul 2009.

ÇAĞMAR M. Edip, “Araplarda Ad Koyma”, **Nüsha**, Yıl: 3, S: 8, 2003, ss. 91-105.

ÇELEBİ Ahmed, **İslâm'da Eğitim Öğretim Târîhi**, çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976.

ÇORUHLU Yaşar, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

DAYE Necmeddin, **Alaadin Keykubat (1220-1237) Devrine Ait Necmeddin Daye'nin Siyasetnamesi**, haz. Şefaattin Severcan, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1995.

DERMAN M. Uğur, “Ahar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1988, ss. 485.

DERMAN M. Uğur, “Eski mürekkepçiliğimiz”, **İslâm Düşüncesi Dergisi**, S: 2, 1967, ss. 97-112.

DERMAN M. Uğur, “Hat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, ss. 427-437.

DERMAN M. Uğur, “Hokka”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, ss. 216-218.

DERMAN M. Uğur, “Kâğıda Dair”, **İslâm Düşüncesi Dergisi**, S: 5, 1968, ss. 338-347.

DERMAN M. Uğur, “Kalem”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001, ss. 245-247.

DEVECİ Abdurrahman, “Selçuklu Dönemi Resim Çalışmaları”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C: 5, S: 9, 2015, ss. 93-111.

DİNÇTİR İsmail, **Türkiye Selçuklu Devleti’nde Eğitim Sistemi (1075-1308)**, Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2015.

DOBRA Seyhan, **Türkiye Selçuklu ve Beylikler Devrinde Kitap Kültürü ve İthâf Geleneği**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2017.

DURAN Gülnur, “Serlevha”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, ss. 567-569.

DURMUŞ İsmail, “Mukaddime”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, ss. 115-117.

DÜNDAR Abdülhamit, **Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

EBERHARD Wolfram, **Çin Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 1947.

ED-DİB Abdulazim, "Cüvetnî, İmâmü'l-Haremeyn", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, ss. 141-144.

ELAYYAN Ribhi Mustafa, “The History of Arabic-İslamic Libraries: 7th to 14th Centures”, **İnternational Library Review**, S. 22, 1999, ss. 119-135.

ERSOY Ayla, **Türk Tezhip Sanatı**, Ak Yayınları, İstanbul 1988.

ERSOY Osman, “Kâğıt”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001, ss. 163-166.

ERÜNSAL İsmail E., “Kütüphane”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss. 11-32.

ERÜNSAL İsmail E., **Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.

ERÜNSAL İsmail E., **Türk Kütüphaneleri Tarihi II", Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1988.

ES-SÂLÎH Subhi, **Hadîs İlimleri ve Hadîs İstılahları**, 3. Baskı, çev. M. Yaşar Kandemir, Gaye Matbaacılık, Ankara 1981.

ESİN Emel, “Bitig İlk Devir Türk Kitap Sanatları”, **Kemal Çığ’a Armağan**, Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1984, ss. 111-125.

ESİN Emel, “Muyanlık Uygur “Buyan” Yapısından (Vihâra) Hakanlı Muyancılığına (Ribât) ve Selçuklu Han İle Medresesine Gelişme”, **Malazgirt Armağanı**, TTK Basımevi, Ankara 1972, s. 75-102.

EŞ Emir, “Tarihteki Boşlukları Doldurmada Yazma Eserlerde Bulunan “Fevâid Kayıtları”nın Önemi”, **1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, İstanbul 2009

GACEK Adam, **Arapça Elyazmaları İçin Rehber**, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

GÖZÜTOK Şakir, **Sufi Pedagojisi Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi**, Nesil Yayınları, İstanbul 2012.

GÜNDÜZ Mahmut, “İslam’da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphaneler”, **Vakıflar Dergisi**, S: 11, 1978, ss. 165-200.

GÜNER Osman, “Anadolu’da Hadis Geleneğinin Menşei Olarak Selçuklular’da Hadis Birikimi”, **Uluslararası Anadolu’da Hadis Geleneği ve Dâru’l-Hadisler Sempozyumu (30 Nisan- 1 Mayıs 2011)**, Samsun 2011, ss. 193-212.

HATÎB EL-BAĞDADÎ, **el-Kifâye fi Ma’rifeti ‘İlmi’r-Rivâye**, Dâru’l Kütübü’l İlmiyye, el-Medinetü’l Münevvere 1357.

HIRSCHLER Konrad, **The Written Word in The Medieval Arabic Lands**, Edinburgh Univercity Press, Edinburgh 2012.

HUNTER Dard, **Papermaking. The History and Technique of and Ancient Craft. Dover publications**, New York Starbird, Margaret, 1943 (1970),

İBNÜ’L ADİM, **Biyografilerle Selçuklular Tarihi Bugyetü’t-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)**, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1982.

İBN BİBÎ, **El Evâmirü’l Alâ’iyye Fi’l-Umûri’l-Alâ’iyye Selçuknâme II**, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014.

İBNÜ’L ESÎR, **İslâm Tarihi (El-Kâmil Fi’t-Tarih Tercümesi)**, çev Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İBN HALDUN, **Mukaddime**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

İBN HALLİKÂN, **Vefeyâtü'l-A'yân**, Dar-u Sâdır, Beyrut 1900.

İBN EBİ YA'LÂ, **Tabakâtü'l-Hannâbile**, C: 2, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut YTY.

İZGİ Özkan, **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, TTK Basımevi, Ankara 2000.

KAFESOĞLU İbrahim, **Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.

KAFESOĞLU İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2010.

KARA İsmail, **İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not**, 4. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

KARA Seyfullah, **Selçuklular'ın Dini Serüveni/Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı**, Şema Yayınları, İstanbul 2010.

KANAR Mehmet, "Nizami-î Gencevi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 33, İstanbul 2007, ss. 183-185.

KÂŞGARLI MAHMUD, **Dîvâu Lugâti't-Türk**, 3. Baskı, çev. Ahmet B. Ercilasun-Ziya Akkoyun, TDK Yayınları, Ankara 2018.

KAYACIK Ahmet, "Sâvî, Ömer b. Sehlân", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 36, Ankara 2009, ss. 202-203.

KHAN Kabir Ahmad, "Library Movement in the Muslim World", **Islamic Culture**, Vol: 56, no:4, 1982, ss. 303-316.

KOCA Salim, **Anadolu Türk Beylikleri Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

KOÇYİĞİT Talât, **Hadis İstılahları**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980.

KÖPRÜLÜ M. Fuad, "Selçukîler Devrinde Anadolu Şairleri Hâce Dehhânî", **Hayat Mecmuası**, S: 1, İstanbul 1926, ss. 4-5.

Kur'an-ı Kerim Meâli, haz. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011.

LİU MAU-TSAİ, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

MAHİR F. Banu, “Minyatür”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, ss. 118-123.

MAKDİSİ George, **İslam’ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı’da Beşeri Bilimler**, 2. Baskı, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

MAKDİSİ George, **Ortaçağ’da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı**, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu, 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul 2018,

MEMİLİ Şeyda, **Türk Kitap Sanatları Bibliyografyası**, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

MERÇİL Erdoğan, “Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme”, **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, TTK Yayınları, Ankara 1995, ss. 393-3990.

MERÇİL Erdoğan, **Kirmân Selçukluları**, TTK Basımevi, Ankara 1989.

MUHAMMED BİN İSHÂK EN-NEDİM, **el-Fihrist**, ed. Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul 2017.

NİCHOLSON Reynold Aleyye, **A Literaty History of the Arabs**, Charles Scribner’s Sons, New York 1907.

NÎŞÂBÛRÎ Zahîru’d-dîn, **Selçuknâme**, çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018.

OCAK Ahmet, **Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri**, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul 2017.

ÖGEL Bahaeddin, **Dünden Bu Güne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.

ÖGEL Bahaeddin, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, 6. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2014.

ÖGEL Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

ÖKTEN Sadettin, “Abdurrahman el Hâzinî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 1, Ankara 1988, ss. 164-165.

ÖRS Derya, “Necmuddin-i Râzî: Hayatı ve Eserleri”, **Nüşa**, Yıl: 2, S: 6, 2002, ss. 19-34.

ÖZAYDIN Abdülkerim, “Muhammed Tapar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 30, Ankara 2005, ss. 579-581.

ÖZAYDIN: Abdülkerim, **Sultan Muhammet Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)**, TTK Yayınları, Ankara 1990.

ÖZGERİŞ Mutlu Melis, “Karahanlılar “Döneminde Sultan Ve Devlet Adamları Etrafında Oluşan Edebî Çevreler”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S: 2/3, 2013, ss. 139-1511.

ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Selçuklular (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat.)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C: 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, ss. 388-389.

ÖZKAN Halit, "Vasiyet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, ss. 555-556.

ÖZKAN Halit, "Vicâde", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, ss. 100.

ÖZKEÇECİ İlhan ve ÖZKEÇECİ Şule Bilge, **Türk Sanatında Tezhip**, Yazıgen Yayınları, İstanbul 2007.

PEDERSEN Johannes, **İslam Dünyasında Kitabın Tarihi**, 3. Baskı, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.

PİNTO Olga, “The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids”, **Islamic Culture**, Vol: 3, 1929, ss. 210-243.

POLAT Selahattin, "Kırâat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 435.

POLAT Salahattin, "Münavele", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, ss. 572.

RÂVENDÎ, **Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr**, çev. Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara 1957.

SARÎFÎNÎ Takuyiddin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, **El-Müntehab Min Kitabı's-siyâk li Tarihi Nişâbûr**, Nşr. Halid Haydar, Daru'l-Fikr, H. 1414 (1993).

SEVER Seçil, **Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki Yazma Kuran-ı Kerimlerin (10 Adet) Madalyonlu Zahriyeleri'nin İncelenmesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006.

SEVİM Ali, “Mir’âtü’z-zaman Fî Tarihi’l-Âyan (Kayıp Uyûnü’t Tevârih’ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü’l-Cevzî”, **Belgeler**, C: 14, S: 18, 1989-1992, ss. 1-260.

SEVİM Ali ve MERÇİL Erdoğan, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, TTK Yayınları, Ankara 1995.

SÖYLEMEZ M. Mahfuz, **Horasan’ın Bilim Merkezi Merv**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.

STARR S. Frederick, **Kayıp Aydınlanma Orta Asya’nın Aydınlanma Çağı**, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

STRANGE G. Le, **Baghdad During the Abbasid Caliphate**, Clarendon Press, Oxford 1924.

SUCU Nurgül, “Eski Türk Edebiyatında Tercüme Geleneği”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S: 19, 2006, ss. 125-148.

Süheyl Ünver’in Konya Defteri, Haz. Mine Esiner Özen ve Gülbün Mesara, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2006.

ŞAHİN Bekir, “Selçuklu Dönemi Kitaplarının Bazı Özellikleri”, **1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Türgeç, İstanbul 2009

TEKİN Şinasi, **Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kağıt Damgaları**, Dergah Yayınları, İstanbul 2017.

TEKİN Şinasi, “Uygurlarda Sevak Tevcihi Âdeti ve İslâmlıkta Mevlid Duâsı”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S: 12, 1962, ss. 233-246.

TOPALOĞLU Nuri, **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988.

TOPUZOĞLU Tevfik Rüştü, "Semâ ve Kırâat Kaydı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002,

TURAN Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", **Belleten**, C: 11, S: 42, 1947, s.202

TURAN Osman, “Selçuklu Kervansarayları”, **Belleten**, C: 10, S: 39, 1946, ss. 471-496.

TURAN Osman, **Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.

ÜLKEN Hilmi Ziya, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Türkçe Sözlük, “Kütüphane”, TDK Yayınları, Ankara 2010.

UNAT Yavuz, “Ömer Hayyâm”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C: 34, Ankara 2007, ss. 66-68.

ÜNALAN Hacer Sibel, **Anadolu’daki Türk Kütüphaneleri**, İSAM Yayınları, İstanbul 2012.

ÜNVER, Süheyl, **Anadolu Selçukluları Kitap Süsleri ve Resimleri**, TTK Basımevi, Ankara 1975.

ÜNVER, Süheyl, “Anadolu Selçukluları Zamanında Umumî ve Hususî Kütüphaneler”, **Ankara Konferansları II (1964-68)**, Ankara 1970, ss. 3-27.

ÜNVER Süheyl, “Artuklu Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler”, **III. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1948, ss. 221-224.

ÜNVER Süheyl, “Konya’da XIII-XV’inci Asırlarda Yapılan Kitap Tezhipleri ve Bu İnce Sanatımızın Konya’da Dirilmesi Lüzumu Hakkında”, **Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi**, S: 82, 1945, ss. 1-12.

ÜNVER Süheyl, **Selçuk Tababeti**, TTK Yayınları, Ankara 2014.

VASİLİEV Dimitri, “Kök Türklerin Okuma Yazma Bilme Sorunu”, **Erdem**, C: 12, S: 36, 2000, ss. 1045-1053.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, **Mu‘cemü’l-Büldân**, Dâru Sâdır, Beyrut 1979.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, **Mu‘cemü’l-üdebâ’**, haz. İhsan Abbas, Dârü’l-garbi’l-İslâmî, Beyrut 1993, s. 1701.

YASİN Yusufcan, “8-13. Yüzyıllarda Uygurlarda Eğitim”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S: 4, 2014, ss. 151-159.

YAZICI Nesimi, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.

YAZIR Mahmud Bedreddin, **Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C: 2, Ankara 1974.

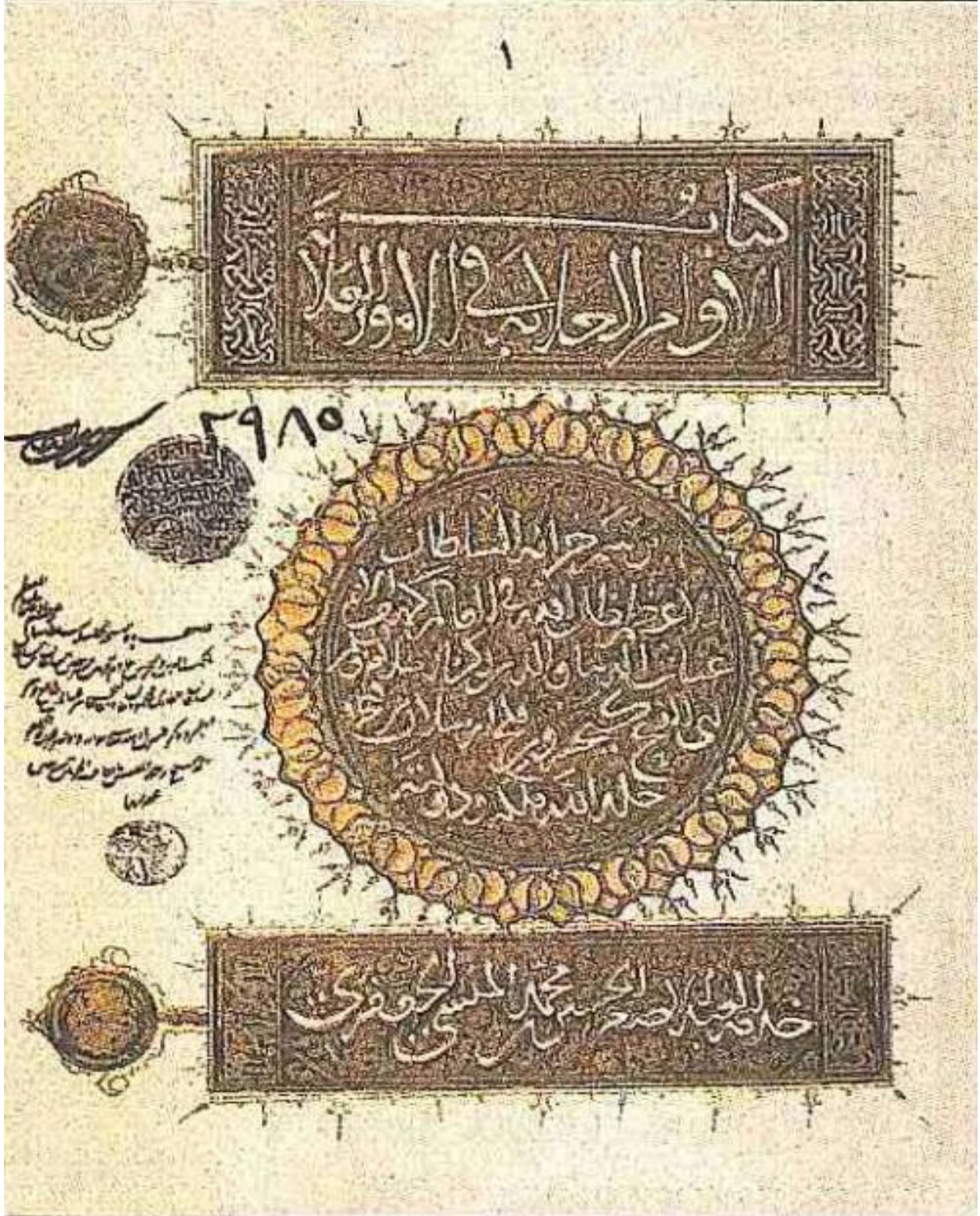
YEDİYILDIZ Bahaeddin, “İslâm’da Vakıf”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, ed. Hakkı Dursun Yıldız, C: 14, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 20.

YILDIZ Nuray, **Kalıntılar ve Edebi Kaynaklar Işığında Antikçağ Kütüphaneleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

ZENCÂNÎ, **Alâeddin Keykubad’a Sunulan Siyâsetnâme**, haz. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

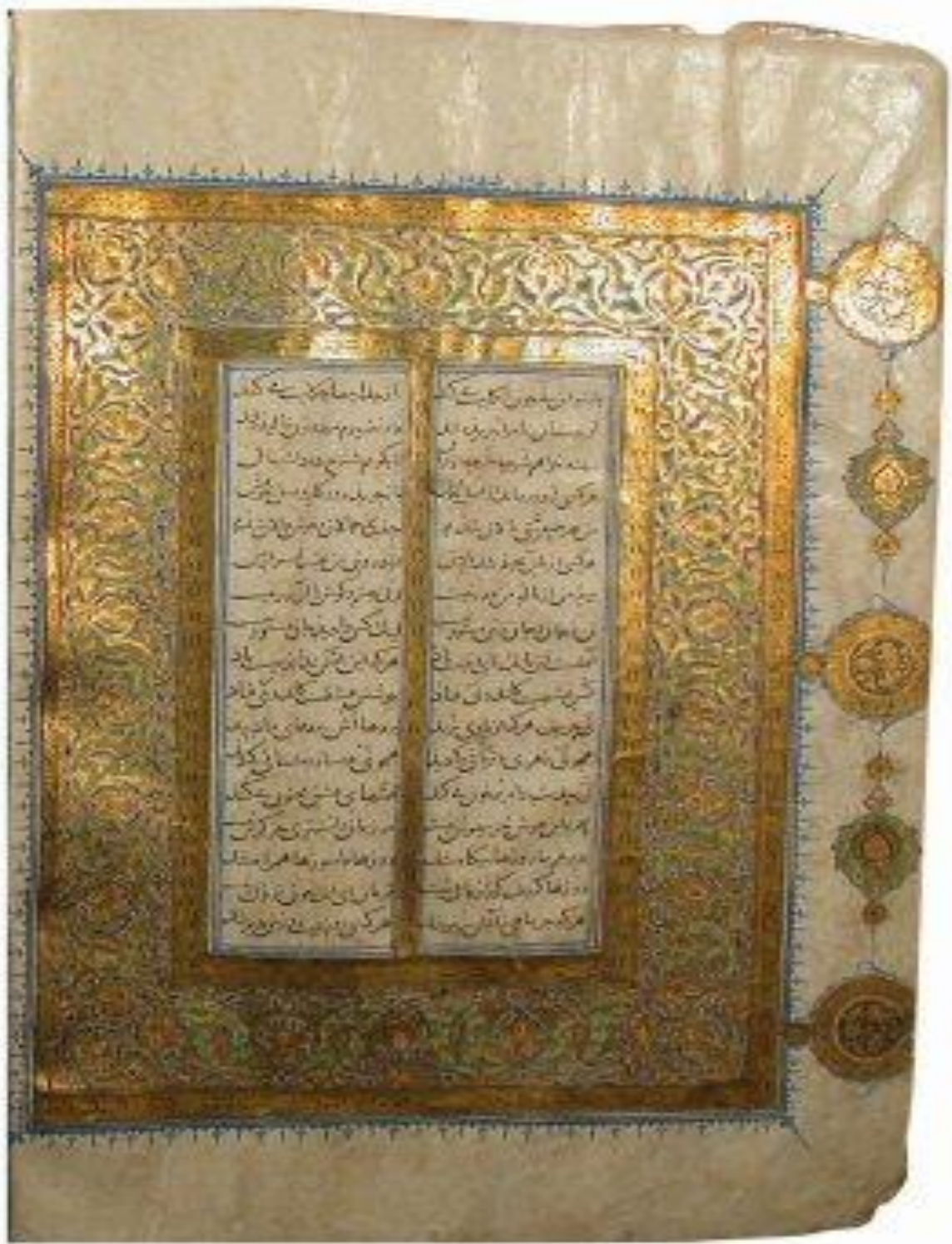
EKLER

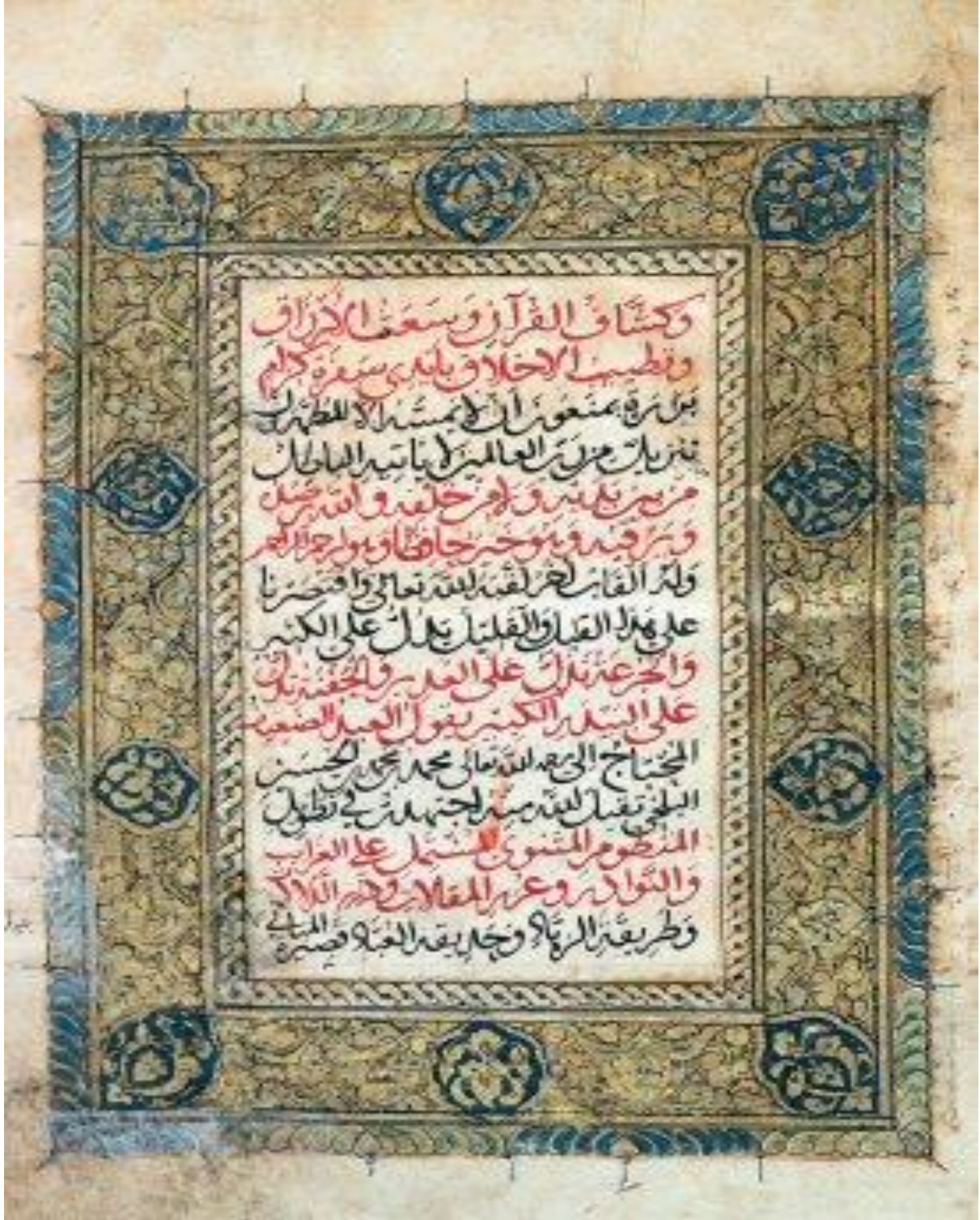
Resim 1. İbn Bîbî'nin *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye* adlı eserinin zahriye sayfası (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2985)

Resim 2. İbn Bîbî'nin el-Evâmirü'l-'Alâ' iyye fî'l-umûri'l-'Alâ' iyye adlı eserinin ser-levha sayfası (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2985)

Resim 3. El yazması. Env. No. 51. 49.5 x 32.5 cm. Selçuklu.1278.

Resim 4. El yazması. Env. No. 1177. 31 x 23.5cm. Selçuklu. 1323.

Hattatı Sultan Veled'in azatlı kölesi Abdullah oğlu Osman.

Resim 5. el- Keşşaf'an Hakâ'iki't-Tenzîl, KBYEK, 2521, v.1a.

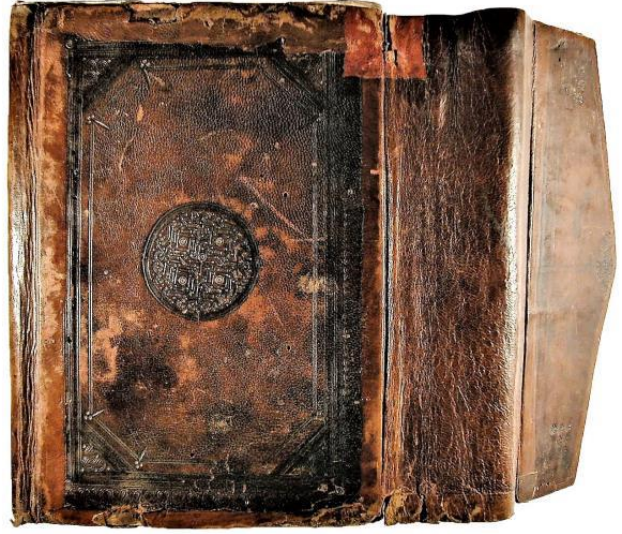
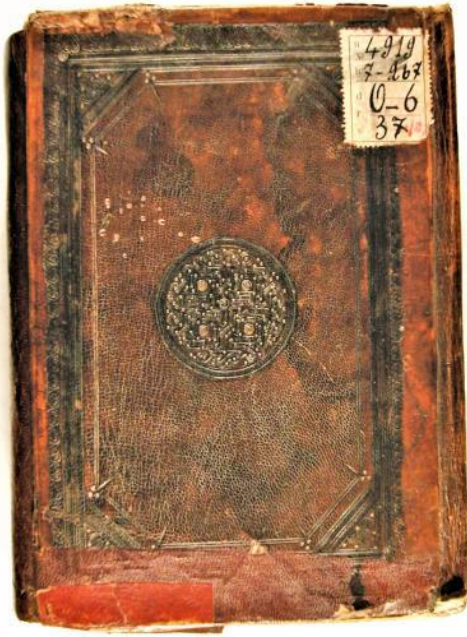
Resim 6. Medimü't-Tenzîl, 436-510/1044-1117, KBYEK, 3902, v.1a.

Resim 7. Mevlana Mesnevisi'nin varak 39a Zahriye Tezhibi (1278)

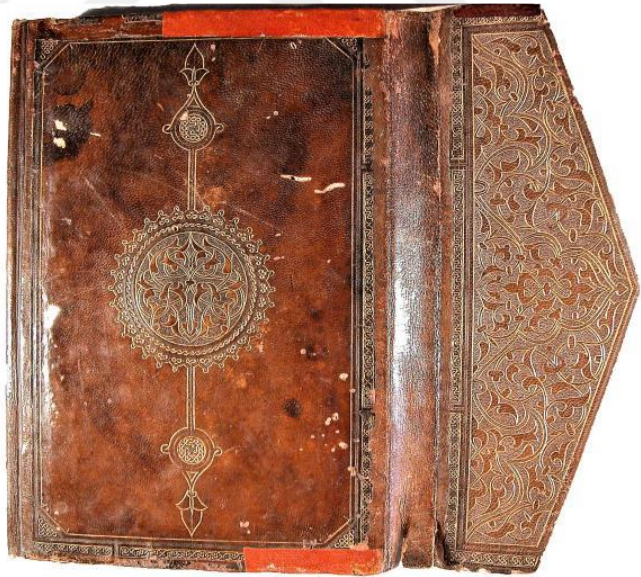
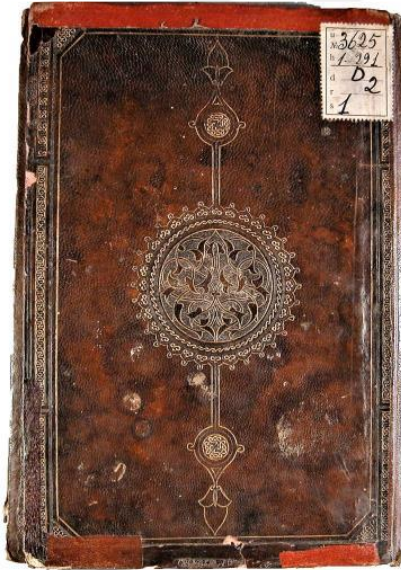

Resim 8. Mevlana Mesnevisi'nin varak 93a Zahriye Tezhibi (1278)

Resim 9. Selçuklu dönemi el yazma eserin deri cildi, ön ve arka kapak.

Demirbaş No: 191 Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, Konya.

Resim 10. Selçuklu dönemi el yazma eserin deri cildi. Ön kap ve arka kapak

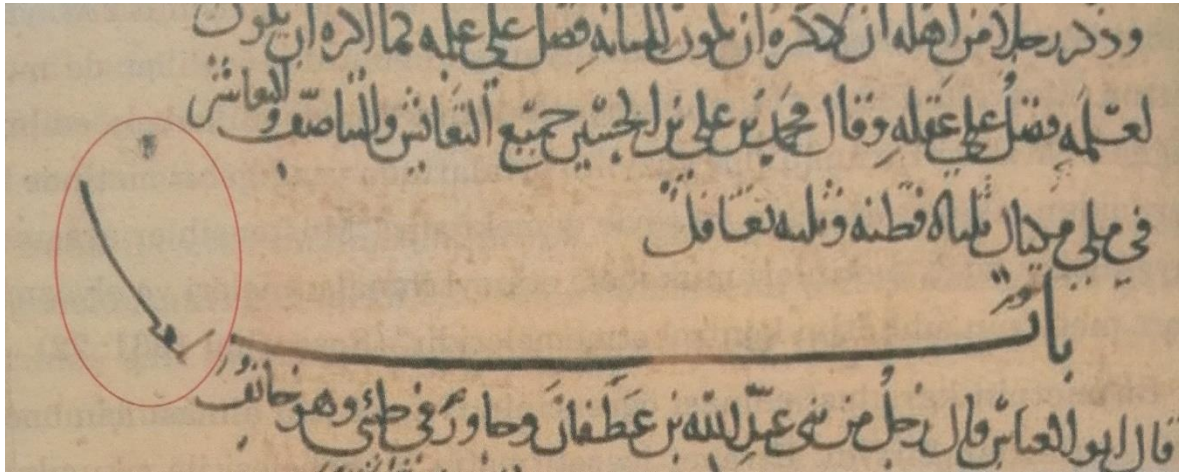
Demirbaş No: 703 Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, Konya.

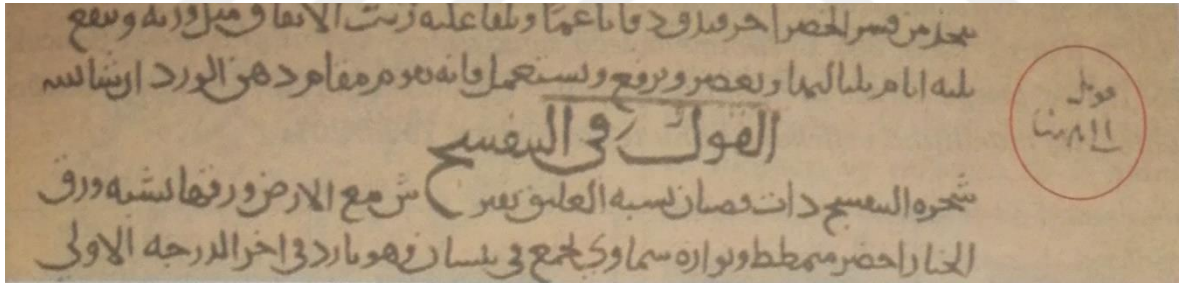
Resim 11. Alî b. Ebî Bekr b. Abd el-Celîl el-Merginânî'nin (ö. 1197) *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî* adlı eserindeki şerh edilmiş bir sayfa.

Resim 12. Ebû Alâ el-Hüseyin b. Ahmed b. Alî b. el-Hüseyin el-Attâr el-Hemedanî'nin *Risâle fî Beyânî an Ma'atî'l-Kur'ân* adlı eserindeki şerh edilmiş bir sayfa.

Resim 13. El-Müberred'in *el-Kâmil fi'l-edeb* (563/1168) adlı eserindeki bir mukabele kaydı. Kelime hizasına yazılmış “bülüğat” kelimesi mukabele yapılan yeri göstermektedir

Resim 14. İbnü'l-Cezzâr'ın *el-İtimâd fi'l-edviyeti'l-müfrede* (539/1144) adlı eserinde “Kûbile ilâ hünâ” (Buraya kadar mukabele edildi) şeklinde bir mukabele kaydı.

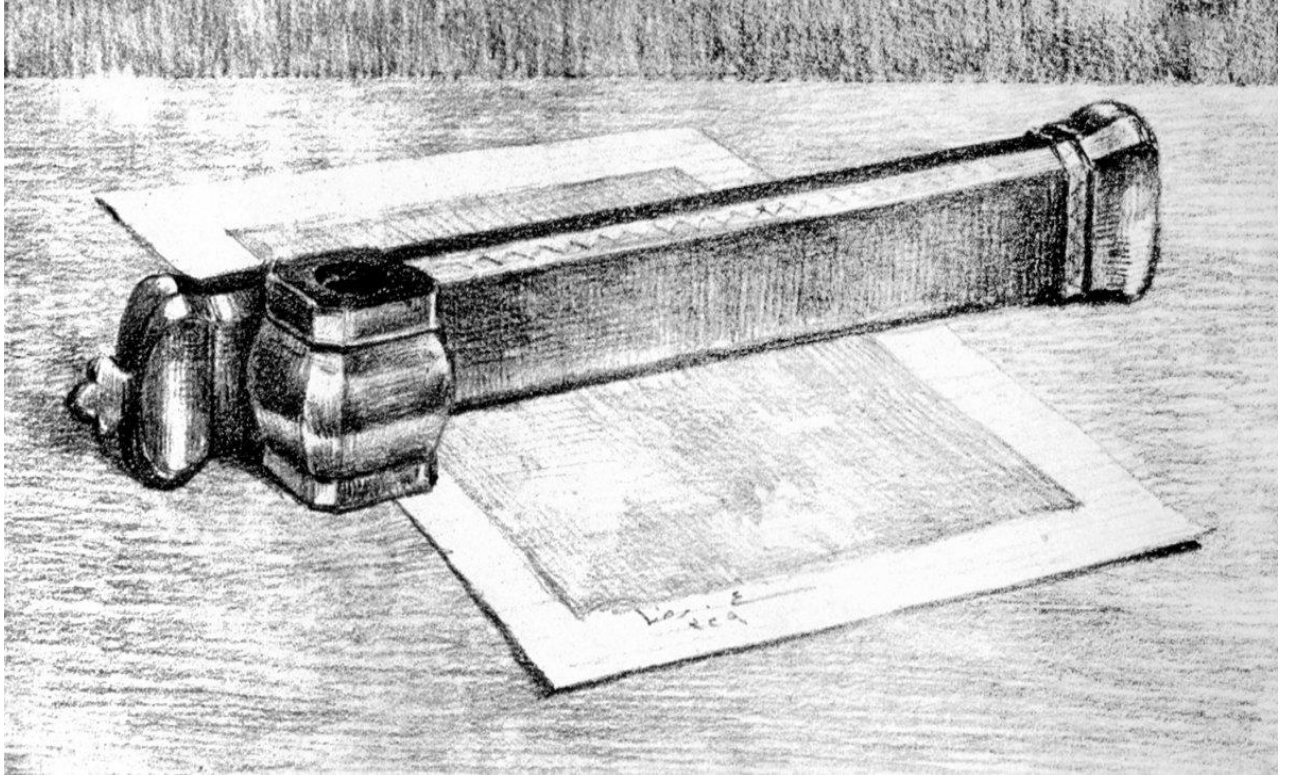
Resim 15. Büyük Selçuklu Dönemi Minai Teknikli Hokka (Washington D. C. Freer Gallery of Art)

Resim 16. XIII. yüzyıl başlarına ait bronz hokka (The Unity of Islamic Art, Kent 1985, s. 58)

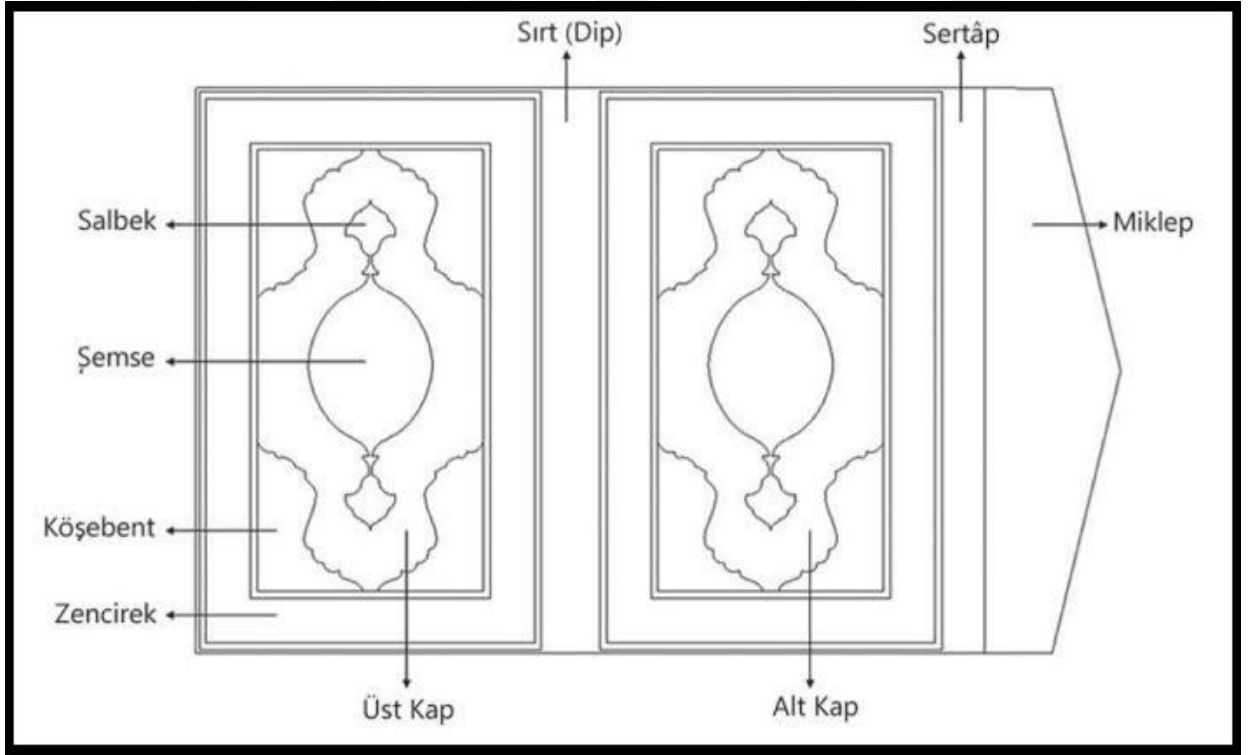
Resim 17. XII-XIII. yüzyıllara ait çok hazneli, firûze sırlı seramik hokka (Mehmet Akgül koleksiyonu)

Resim 18. Divit

Resim 19. Divit

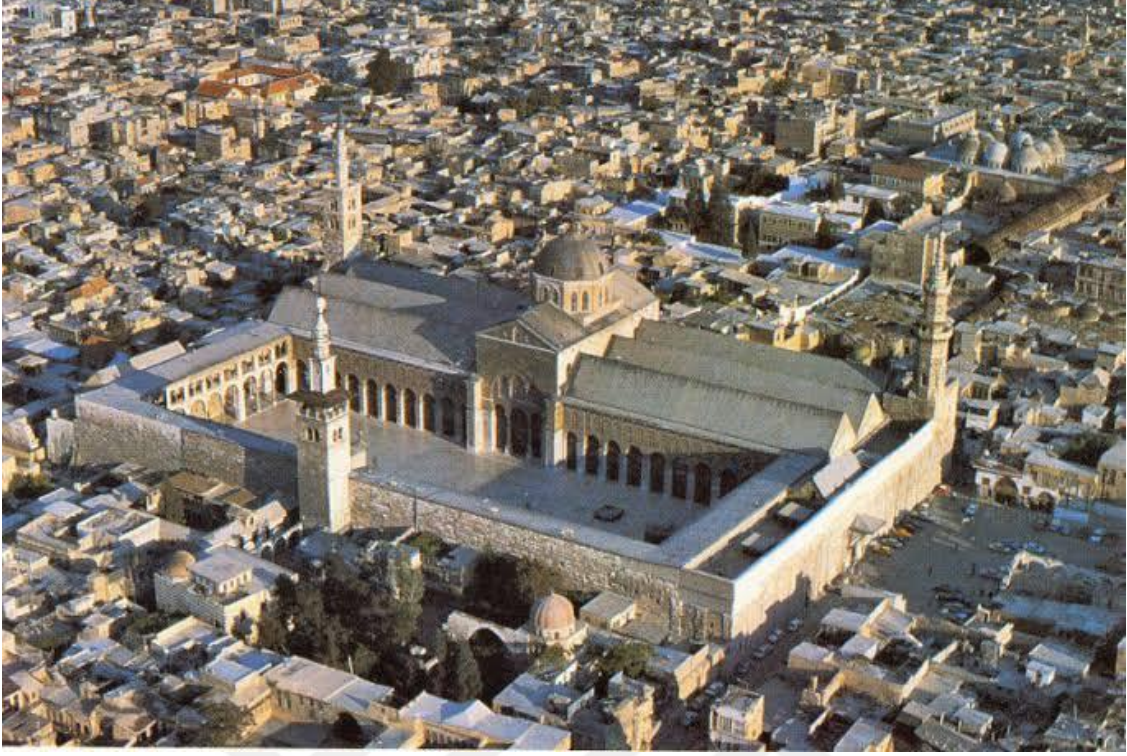
Resim 20. Cilt Bölümleri

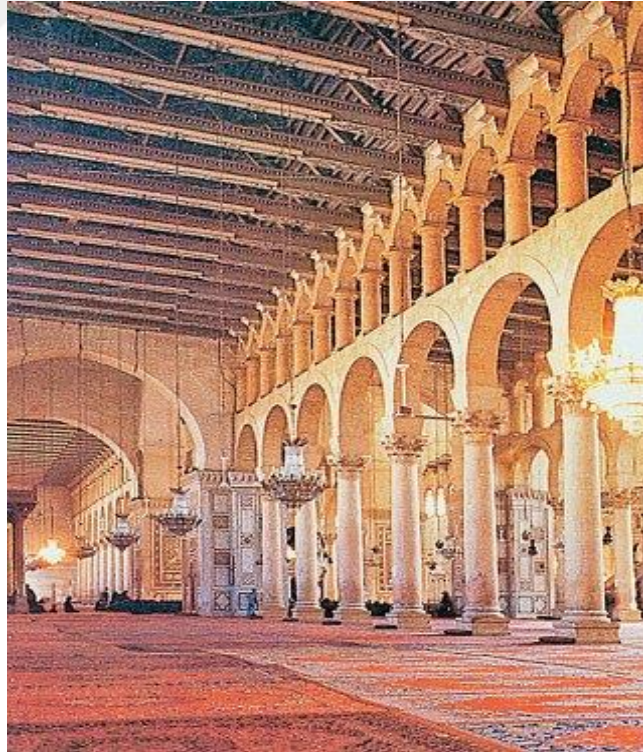
Resim 21. İsfahan Cuma Cami

Resim 22. İsfahan Cuma Cami

Resim 23. Şam Emeviye Camii

Resim 24. Şam Emeviye Camii İçi

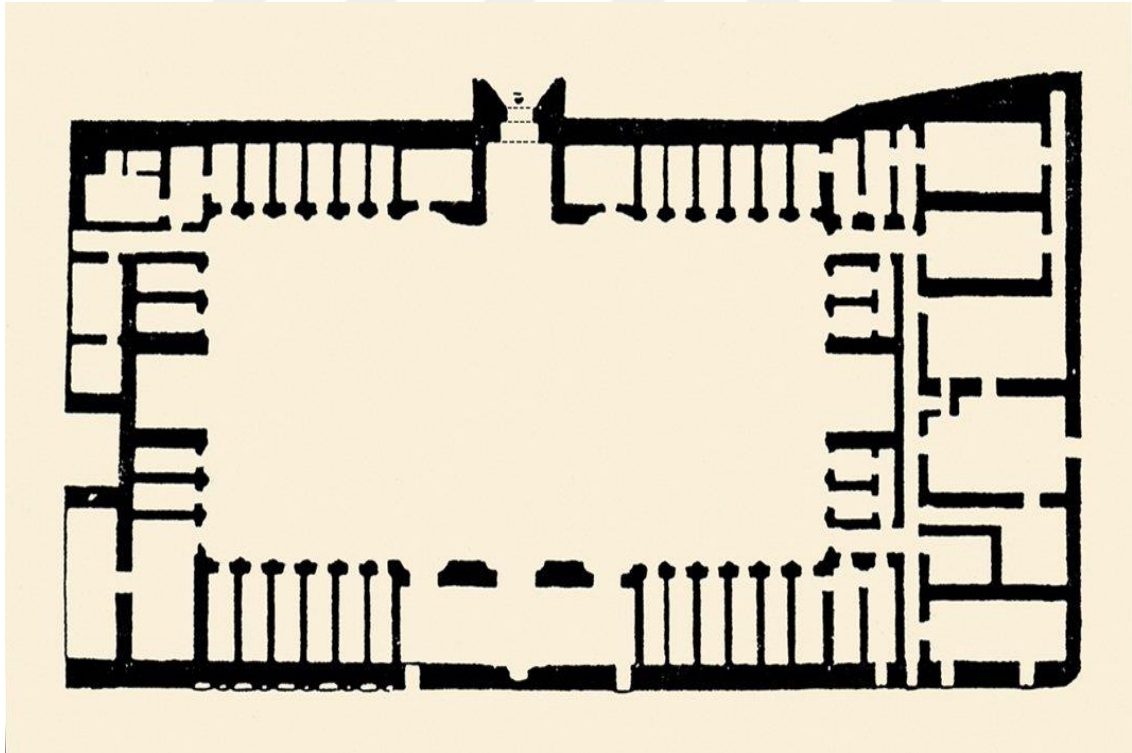
Resim 25. Bağdat İmam Ebu Hanife Camii

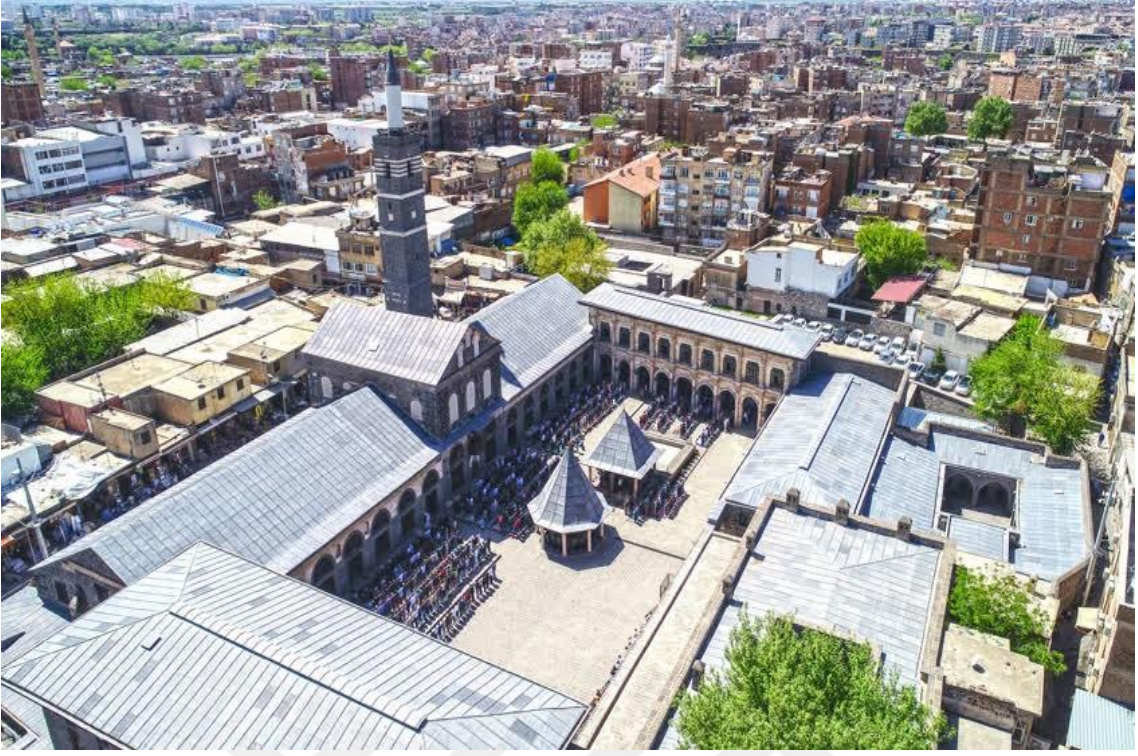
Resim 26. Şemseddin Altun-Aba (İplikçi) Camii

Resim 27. Bağdat Müstansırıyye Medresesi

Resim 28. Bağdat Müstansırıyye Medresesi Planı

Resim 29. Diyarbakır Ulu Camii

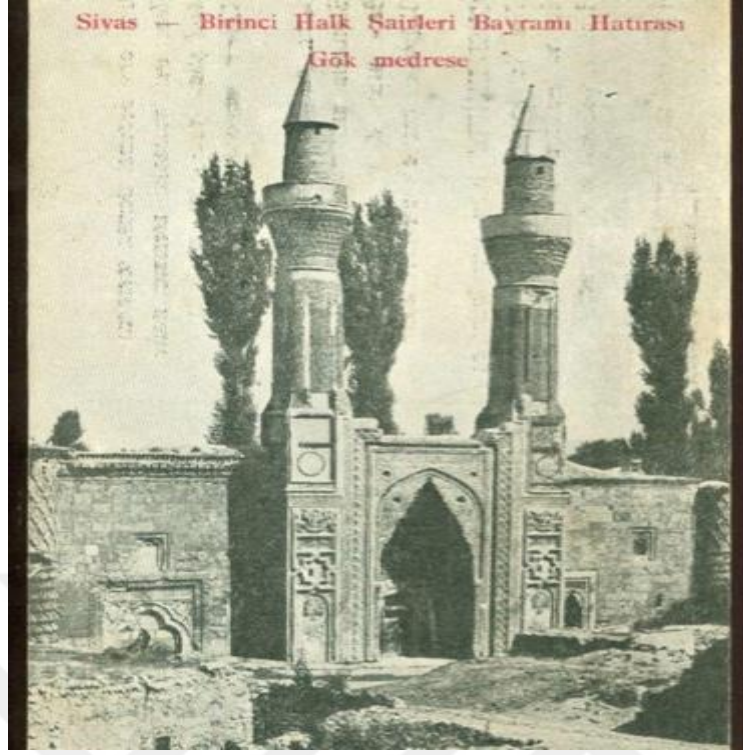
Resim 30. Diyarbakır Ulu Camii Avlusu

Resim 31. Buruciye Medresesi Avlusu

Resim 32. Buruciye Medresesi

Resim 33. Sivas Gök Medrese

Resim 34. Sivas Gök Medrese

Aksaray Üniversitesi Tez Değerlendirme Formu		
Öğrencinin Adı Soyadı: Cengiz Güler		EVET
Kapak		
1	Tez Başlığı tutanaktaki başlıkla aynı mı?	
2	Kapaktaki ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
3	Kapak format kılavuzdaki kapak formatına uygun mu?	
4	Kapakta yazılan tüm yazılar doğru olarak verilmiş mi?	
İçindekiler		
5	Sayfa numaraları tam verilmiş mi?	
6	Şekil, Çizelge vb. listeleri verilmiş mi? Sıralaması doğru mu?	
7	Ozet, Abstract, Giriş, Sonuçlar vb. bölümler var mı?	
8	Yazım hataları kontrolü yapıldı mı?	
Giriş		
9	Hazırlanan tezin önemini anlatıyor mu?	
10	İkinci ve Üçüncü dereceden başlık içermemeli kuralına uyuldu mu?	
Ozet/Abstract		
11	Kılavuza uygun mu?	
12	Ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
13	Ozet; tek sayfa, tek aralık, tek paragraf kuralına uygun olarak yazıldı mı?	
14	Bilim kodu, sayfa adedi, anahtar kelimeler ve tez danışmanı yazıldı mı?	
Kaynakça		
15	Kaynakların tamamına metin içinde atıf yapıldı mı?	
16	Kaynak formatı Kılavuzdaki kaynak formatına uygun olarak hazırlanmış mı?	
17	Atıf formatı kılavuzdaki atıf formatına uygun mu?	
Atıf Yöntemi APA 6 ☐ CMS ☐		
Genel Değerlendirme		
18	Etik Beyan açıklaması okundu, uyuldu ve imzalandı mı?	
19	Kabul/Onay sayfası kılavuzdaki formata uygun olarak düzenlenmiş mi?	
20	Kabul /Onay sayfasında belirtilen oy birliği/oy çokluğu seçeneklerinden uygun olanı savunmayla tutarlı olacak şekilde belirlenmiş mi?	
21	Sayfa kenar boşluklar ve sayfa numaraları kılavuzdaki formatına uygun mu?	
22	Paragraf boşlukları ve metin satır aralığı kılavuza uygun olacak şekilde düzenlenmiş	
23	Başlık yazımları kılavuzdaki başlık formatlarına uygun mu?	
24	Yazı tipi ve boyutu kılavuzdaki yazı tipi ve boyutu formatına uygun mu?	
25	Şekil, Çizelge vb. açıklama ve numaralandırmaları kılavuzdaki formata uygun olarak	